

БІБЛІОТЕКА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Жан-Жак
РУССО

■
СПОВІДЬ

FOLIO

Жан-Жак Руссо

Сповідь

«Фолио»

1765-1770

Руссо Ж.

Сповідь / Ж. Руссо — «Фолио», 1765-1770

Жан-Жак Руссо (1712–1778) – видатний французький філософ епохи Просвітництва. Його «Сповідь» – найвідоміший автобіографічний роман у світовій літературі, який уже понад двісті років привертає увагу широкого читацького загалу. Свій останній твір Руссо вважав дослідженням людської душі. Відтворюючи події свого життя та власні переживання, філософ оголює «всю правду своєї натури», включаючи найінтимніші й найбрудніші її лабіринти. Починаючи «Сповідь» із самого народження, Руссо розповідає про своє дитинство і юність, про те, як йому довелося пробиватися у чужому ворожому оточенні, вражаючи читача не лише викладенням автобіографічного матеріалу, а й сміливим, тонким самоаналізом.

ББК 84(4ФРА)

Содержание

Частина перша	5
Книга перша	5
Книга друга	26
Книга третя	48
Книга четверта	72
Конец ознакомительного фрагмента.	94

Жан-Жак Руссо

Сповідь

Частина перша

Книга перша 1712–1728

*Intus, et in cute.*¹

Я починаю нечувану річ, яка не матиме послідовників. Я хочу показати собі подібним людину в усій справдешності природи, і такою людиною буду я сам.

Лише я знаю власне серце і знайомий з людською природою. Я не схожий на тих, кого зустрічав, і смію думати, що відрізняюся від усіх людей, котрі живуть нині. Якщо я і не кращий за інших, то принаймні інакший. І на погане чи на добре вчинила природа, розбивши форму, в якій був я вилитий, можна буде міркувати, лише прочитавши ці рядки.

Хоч коли пролунала б сурма Страшного суду, я постану перед Вищим Суддею з цією книгою в руці. І голосно скажу: «Ось усе, що я зробив, про що думав і чим був. Я однаково щиро розповів і про добрі свої справи, і про лихі. Я не приховав нічого поганого, не додав нічого хорошого, а як десь і підбавив словам меду, то лише заповнюючи прогалину, викликану забудькуватістю. Я мав за істину те, що мені такою й здавалося, а не очевидну брехню. Я показав себе таким, яким був – нікчемним і негідним, коли учиняв негідно, добрим, великодушним і високим, коли учиняв добре, я відкрив свою душу такою, якою її бачив Ти Сам. Тож збери навколо мене незліченний натовп подібних мені, о Всевічний, і хай вони вислухають мою сповідь, хай плачуть про мою негідність і червоніють за мої слабкості. Хай кожен з них так само щиро відкриє своє серце біля узніжжя Твого трону, і хай бодай один наважиться сказати Тобі: «Я кращий, ніж той чоловік».²

Я народився в Женеві, 1712 року від громадянина Ісаака Руссо і громадянки Сюзанни Бернар. Батько успадкував незначну частину маєтку, поділеного між п'ятнадцятьма дітьми, і жив лише зі свого годинникового ремесла, в якому був справді великим майстром. Моя мати, дочка пастора Бернара, була багатшою: вона мала розум і красу. Не без труднощів домігся батько її руки. Їхнє взаємне кохання почалося майже одночасно з їхнім життям, змалечку вони гуляли разом вечорами під каштанами Женеві і в десять років стали нерозлучні. Обоє вони, з природи ніжні й чутливі, чекали лише на пробудження взаємного почуття, чи, радше, це почуття чекало на них, і тоді кожен віддав своє серце тому, що відкрилося йому назустріч. Доля, здавалося, стояла на заваді їх кохання, та насправді лише заохочувала його. Не зумівши домогтися руки милої, юний закоханий умирав з горя, і вона порадила йому поїхати геть, аби забути її. Він повернувся зі своїх мандрів ще дужче закоханим, ніж раніше. Кохана залишилася вірна йому й зустріла його з ніжністю. Після такого випробування їм зоставалося лише кохати одне одного все життя, у чому вони й присяглися, а Небо благословило їхнє присягання.

Габріель Бернар, материн брат, покохав одну з батькових сестер, але вона погодилася вийти за нього лише за умови, що її брат одружиться з його сестрою. Любов улаштувала все, і за

¹ Всередині і під шкірою (лат.) – рядок із вірша давньоримського поета Персія: «А тебе і без шкіри, і в шкірі я знаю».

² Цю думку Руссо повторює також в листах до Мальзерб від 4 січня 1762 р. та Дюкло від 13 січня 1765 р.

один день зіграли два весілля. Отже, мій дядько був чоловіком моєї тітки, а їхні діти стали мені двічі двоюрідними. При кінці року в кожній парі народилося по дитині; потім знов довелося розлучитися.

Дядько Бернар був інженером і подався служити до Імперії та Угорщини, де правив принц Євгеній. Він відзначився при облозі Белграда. Батько мій, після народження мого єдиного брата, був запрошений до Константинополя, де став годинникарем у сералі. За його відсутності краса, розум і таланти моєї матері привертала до неї багатьох залицяльників. Одним з найревнивiших був пан де Ля Клозюр, француз. Мабуть, почуття його були глибокі, бо й тридцять років по тому, говорячи зі мною про неї, він починав хвилюватися. Мою матір оберігала від нього не лише доброчесність, а й ніжна любов до чоловіка. Вона поквapiла батька з поверненням: він кинув усе й повернувся. Сумним плодом цього повернення і став я. Хворобливий і слабкий, я з'явився на світ через десять місяців. Я коштував життя своїй матері, і моє власне народження стало першим з моїх нещасть.

Не знаю, як батько пережив цю втрату, але знаю, що він так ніколи й не знайшов розради. Йому здавалося, що він бачить її в мені, але він не міг забути, що я ж і відібрав її в нього; коли він цілував мене, з його зітхань і судорожних обіймів я відчував, що до цих пестощів домішується й гіркий жаль, роблячи їх ще ніжнішими. Коли він хотів поговорити зі мною про матір, я відповідав йому: «Але ж ми плакатимемо, тату», – і самі ці слова вже викликали його сльози. «Ох, – говорив він зі стогоном, – поверни її мені, утіш мене, заповни порожнечу в моїй душі. Хіба я любив би тебе так сильно, якби ти був лише моїм сином?» Він помер через сорок років після її кончини на руках своєї другої дружини, але з ім'ям першої на устах і з її образом в серці.

Ось які люди дали мені життя. З усіх небесних дарів, що дісталися їм, вони передали мені лише чутливе серце, але цей дар, що був їхнім щастям, став для мене нещастям усього життя.

Народився я вмираючим, мене майже і не сподівалися зберегти. Я приніс у собі зародок хвороби, що посилювалася з роками, яка й дотепер дає мені передихнути лише для того, аби я страждав ще жорстокіше інакше. Одна з батькових сестер урятувала мене своїм турботливим доглядом. Тієї миті, коли я пишу ці рядки, вона ще жива; у вісімдесят років вона доглядає чоловіка, який молодший за неї, але виснажений пиятикою. Люба тітонько, я прощаю вам, що ви змусили мене жити, і дуже засмучений, що не можу на схилі ваших днів віддячити ніжними турботами за ті піклування, якими ви оповили початок мого життя. Моя няня Жакліна теж іще жива, дужа і здорова. Руки, які відкрили мені очі при народженні, закриють мені їх після смерті.

Я навчився почувати раніше, ніж думати, – це спільна людська доля. Я пізнав її на собі, як ніхто інший. Не пам'ятаю, що я робив до п'яти-шести років. Не знаю, як навчився читати, пам'ятаю лише про своє враження від першого читання: саме тоді я почав усвідомлювати себе. Матір моя залишила таку-сяку бібліотеку, і якимось після вечері ми з батьком почали читати. Спочатку батько хотів лише запропонувати мені цікаві книжки для вправлення в читанні, але незабаром нам стало так цікаво, що ми читали по черзі не відриваючись і проводили за цим заняттям цілі ночі. Ми зупинялися, аж коли дочитували книжку до кінця. Іноді батько, почувши під ранок щебетання ластівок, говорив збентежено: «Ходімо спати; я ще більша дитина, ніж ти».

Завдяки такій небезпечній методі я не лише швидко навчився вільно читати, а й набув рідкісного для свого віку знання про пристрасті. Я не знав про те, що породжувало вже знайомі мені почуття. Я нічого не дізнався, але все пережив. Ці невиразні переживання не зіпсували мого розуму, але сформували його на свій кшталт, вселивши мені химерні й романтичні уявлення про життя, від яких мене не вилікували ані досвід, ані роздуми.

Всі романи були прочитані до літа 1719 року. На наступну зиму ми знайшли собі інше заняття. Вичерпавши материну бібліотеку, ми звернулися до частини бібліотеки її батька, що

дісталася нам. На щастя, вона мала гарні книги, та інакше й бути не могло, позаяк, хоча збирав її пастор і навіть учений, що було тоді в моді, але людина зі смаком і розумом. У кабінет мого батька переселилися такі книги, як «Історія Церкви та Імперії» Ле Сюера,³ «Бесіди про всесвітню історію» Боссюе,⁴ «Славетні люди» Плутарха,⁵ «Історія Венеції» Нані,⁶ «Метаморфози» Овідія,⁷ Ля Брюєр,⁸ «Світи» Фонтенеля⁹ та його ж «Діалоги мертвих», декілька томів Мольєра. Я читав їх щодня, поки батько працював, і приохотився до такого читання, що було рідкісним і, мабуть, унікальним явищем у моєму віці.

Найбільше мені подобався Плутарх. Задоволення, з яким я без кінця перечитував його, трохи вилікувало мене від романів; незабаром я почав віддавати перевагу Агезілаю, Бруту і Аристиду перед Орондатом, Артамене і Юве.¹⁰ Це цікаве читання і розмови про прочитане з батьком розвинули в мені той вільний республіканський дух, ту неприборкану, горду, нетерпиму до ярма і рабства вдачу, яка мучила мене все життя в обставинах, що найменше підходили для її вияву. Я мріяв про Рим та Афіни і жив, так би мовити, серед великих. Народившись громадянином Республіки і сином полум'яного патріота, я запалювався його прикладом, уявляв себе греком або римлянином і втілював у собі того героя, життєпис якого читав; коли мене вражало оповідання про подвиги твердості й мужності, очі мої блищали і голос звучав гучно. Одного разу я перелякав рідних, коли розповідав за столом про подвиги Сцеволи¹¹ і, бажаючи ділом підтвердити свою розповідь, простягнув руку до жаровні.

Мій брат був старший за мене на сім років. Він учився батьківського ремесла. Мене надто любили, тим самим обділяючи брата, і його виховання зазнало шкоди від такого нехтування. Він став гультьєм, ще не досягши віку, коли можлива справжня розпуста. Його влаштували до іншого майстра, звідки він тікав так само, як з рідної домівки. Я майже не бачив його; можна сказати, що я майже не був з ним знайомий, а проте я не переставав ніжно любити його, а він любив мене так, як здатний любити гультіпака. Пам'ятаю, якось батько суворо і гнівно карав брата, а я рвучко кинувся до нього й міцно обійняв, затуливши собою. Я прикривав його своїм тілом від ударів і так уперто робив це, що батько, чи то обеззброєний моїми криками і сльозами, чи то не бажаючи покарати мене дужче за брата, зглянувся на нього. Врешті-решт брат мій геть збився з пуття, утік і зник остаточно. Через деякий час ми дізналися, що він у Німеччині. Він не написав нам жодного разу, й відтоді ми не отримували про нього звісток. Так я залишився єдиним сином.

Якщо цього нещасного хлопчика виховували абияк, то з його братом поводитися інакше. Навіть про царських дітей не піклувалися так старанно, як ходили коло мене в перші роки мого життя. Рідні обожнювали мене і, що ще більша рідкість, любили, але не панькали. Жодного разу, аж поки я покинув рідний дім, мені не давали гасати вулицею з іншими дітьми, нікому

³ Ле Сюер Жан (1602–1681) – французький протестантський священник та історик церкви.

⁴ Боссюе Жак-Бенінь (1627–1704) – французький проповідник, письменник, ідеолог абсолютизму. «Бесіди про всесвітню історію» написав для спадкоємця французького престолу, намагався довести «божественні права» короля.

⁵ Плутарх – грецький історик I ст. до н. е.

⁶ Нані Джованні (1616–1678) – історик та політичний діяч Венеціанської республіки; праця, яку згадує Руссо, має назву «Історія Венеції з 1613 по 1671 р.».

⁷ Овідій – останній з поетів «золотої доби» римської літератури. «Метаморфози» («Перевтілення») – найбільша поема римської літератури.

⁸ Ля Брюєр Жан де (1645–1696) – французький письменник, автор «Характерів, або Моральних портретів» (1688).

⁹ Фонтенель Бернар Ле Бов'є де (1657–1757) – французький письменник, автор науково-популярного твору «Бесіди про множинність світів» та «Діалогів мертвих», в яких представлені діалоги великих людей давнини на різноманітні філософські та моральні теми.

¹⁰ Реальними історичними постатями Стародавнього світу, що згадуються в «Життєписах» Плутарха як патріоти та борці за щастя родини, є Агезілай, Брут та Аристид; натомість Орондат, Артамен і Юве – герої романів французьких письменників XVII ст. мадам де Сюдєрі та Кальпренеду.

¹¹ Гай Муцій Сцевола – легендарний римський герой, який спалив під час допиту на вогні свою ліву руку.

не доводилося стримувати в мені вередування чи потурати забаганкам, які приписуються природі, але породжуються лише поганим вихованням. Я мав вади свого віку, був пащекуватий, любив солодощі і часом брехав. Міг красти фрукти, цукерки, їжу, але мені не давало втіхи завдавати іншим болю, псувати речі, звалювати провину на інших, мучити тварин. Пам'ятаю, однак, що якось я напудив у казанок сусідки, пані Кло, поки вона була в церкві. Зізнаюся навіть, що цей спогад усе ще звеселяє мене, бо пані Кло, по суті добра жінка, була все ж таки надзвичайно буркотливою старушенцією. Така коротка і правдива історія моїх дитячих злочинів.

Як міг би я зробитися злим, коли перед моїми очима були тільки приклади лагідності, і мене оточували найдобріші люди на світі? Батько, тітка, няня, наші родичі, друзі, сусіди й усі навколо мене не підкорялись мені, але любили мене; я також любив їх. Моя воля була так мало збуджена і зустрічала так мало спротиву, що мені майже не спадало на думку чогось бажати. Можу присягнутися, що до мого вступу до майстра я й не знав, що таке забаганка. Весь час, окрім тих годин, коли я читав або писав коло батька і коли няня водила мене гуляти, я проводив зі своєю тіткою. Я дивився, як вона вишивала, і слухав, як вона співала, сидячи чи стоячи біля неї; і був задоволений. Її веселість, лагідність і приємне обличчя справляли на мене таке сильне враження, що я досі виразно бачу її риси, її погляд, її манери: я пам'ятаю її ласкаві слова, я міг би описати її одяг і зачіску, не забувши двох чорних кучерів на скронях за модою того часу.

Я переконаний, що їй я завдячую любов'ю чи, точніше, пристрастю до музики, пристрастю, що розвинулася в мені тільки набагато пізніше. Вона знала напрочуд багато арій та пісень, які співала несильним, але приємним голосом. Ясність душі цієї прекрасної дівчини проганяла задумливість і смуток від неї самої і від усіх, хто оточував її. Спів її так зачаровував мене, що багато з її пісень надовго залишалися в моїй пам'яті; але навіть і тепер, коли я зовсім забув їх, у міру того, як я старію, вони воскресають у пам'яті з невимовною чарівністю. Чи можна повірити, що я, старий базіка, змучений клопotaми і стражданнями, іноді ловлю себе на тому, що плачу, як дитя, наспівуючи ці пісеньки розбитим і тремтячим голосом? Особливо ясно згадався мені мотив однієї з пісень, але, попри всі зусилля згадати її слова, друга половина їх вислизає з моєї пам'яті, хоча мені невиразно пам'ятаються якісь рими. Ось її початок і те, що я пам'ятаю з подальшого:

Tircis, je n'ose
Écouter ton chalumeau
Sous l'ormeau;
Car on en cause
Déjà dans notre hameau.
...
... un berger
... s'engager
... sans danger
Et toujours l'épine est sous la rose.¹²

Я намагаюся збагнути, в чому полягає зворушлива чарівність, яку має для мого серця ця пісенька: це примха, якої я не розумію; але я геть не в змозі доспівати її до кінця без того, щоб сльози не зупинили мене. Я сто разів збирався написати до Парижа, аби мені знайшли решту слів, якщо хтось іще пам'ятає їх. Але я майже певен, що втіха, яку мені дає спогад про цю

¹² Тірсісе, я не могла слухати твою сопілку під в'язом: про це вже говорять у нашому селі. Серцю небезпечно аж так прихилитися до пастуха. І в троянди завжди є колючки (фр.).

пісеньку, зменшиться, коли я отримаю доказ того, що не лише моя бідолашна тітонька Сюзон, а й інші співали її.

Такі були перші вподобання початку мого життя: так почало формуватися чи виявлятися в мені моє серце, горде і ніжне водночас, і моя вдача, жіночна, але непогамовна, – вдача, що вічно коливається між слабкістю й мужністю, між знемогою й доблестю, аж до кінця змушувала мене заходити у протиріччя із самим собою і спричинилася до того, що і стриманість, і насолода, і задоволення, і розсудливість однаково вислизали від мене.

Процес мого виховання був перерваний нещастям, наслідки якого вплинули на все моє життя. Мій батько посварився з паном Готьє, французьким капітаном, який мав родичів у Раді. У цього Готьє, людини нахабної і підлої, кров заюшила з носа, і, щоб помститися батькові, він звинуватив його в тому, що той оголив шпагу в місті. Батькові загрожувала в'язниця, і він вимагав, щоб туди ж, згідно із законом, спровадили і його обвинувача. Він не зумів цього добитися і визнав за краще покинути Женеву й назавжди розлучитися з батьківщиною, ніж поступитися в тому, що зачіпало його честь і свободу.

Я залишився на піклуванні дядька Бернара, що служив у той час на женевських укріпленнях. Його старша дочка померла, але в нього залишався син мого віку. Нас обох віддали у Боссе,¹³ у пансіон до пастора Ламберсьє, щоб навчити латини та інших дурничок, що звуться освітою.

Два роки сільського життя трохи пом'якшили мою римську твердість і повернули мене в дитинство. У Женеві, де мене не силювали, я був посидючий і любив читання, що було майже єдиною моєю розвагою. Навчання в Боссе змусило мене полюбити ігри, що стали відпочинком від занять. Я не втомлювався тішитися новим для мене сільським життям і так полюбив його, що ця любов ніколи в мені не згасала. Спогад про щасливі дні, що я провів у селі, змусив мене в будь-якому віці жалкувати за сільським життям, аж поки, врешті, я знову повернувся туди. Пастор Ламберсьє, людина вельми розумна, не нехтував нашою освітою, але й не надто нас перевантажував. Доказом того, що він добре вів справу, є та обставина, що, незважаючи на свою відразу до будь-якого примусу, я ніколи не згадував з огидою годин навчань, і хоча навчився небагато чого, але без зусиль, і згодом нічого не забув.

Простота такого сільського життя стала для мене неоцінним благом, відкривши моє серце дружбі. Досі я знав хоча й піднесені, але лише уявні почуття. Звичка до спільного мирного життя сприяла нашому ніжному зближенню з кузеном Бернаром. Дуже скоро я полюбив його більше, ніж власного брата, і ця прихильність ніколи не зникала. Це був високий, худий і тендітний хлопець, покірливий духом і слабкий тілом, що не надто зловживав перевагою, яка надавалася йому в домі як синові мого опікуна. У нас були однакові заняття, розваги і смаки: ми були самі, однакового віку, і кожен з нас потребував товариша; для нас розлучитися було те ж саме, що знищити себе. Хоча нам і не доводилося часто доводити одне одному нашу взаємну прихильність, вона була надзвичайною, і ми не лише не могли й миті прожити порізно, але й не уявляли, що таке може трапитися. У нас обох була вдача, що легко поступалася ласці; ми обидва були люб'язні, коли нас не змушували до цього, і доходили порозуміння в усьому. Якщо, з вини наших вихователів, на їх очах він первував наді мною, то наодинці з ним верховодив я, і це відновлювало рівновагу. Під час занять я підказував йому, якщо він затаювався. Коли мій урок був готовий, я допомагав йому справитися з його завданням, а в наших забавах моя активніша вдача завжди керувала ним. Одне слово, наші характери так добре сходилися, що ми міцно дружили і понад п'ять років були майже нерозлучні, як у Боссе, так і в Женеві. Сказати правду, ми частенько билися, але розбороняти нас не доводилося, бо наші сварки тривали не більше чверті години, і ми ніколи не жалілися один на одного. Можливо, ці подробиці зда-

¹³ Боссе – селище на кордоні Франції та Швейцарії, година дороги від Женев.

дуться не вартими уваги, але вони змальовують приклад стосунків, може, єдиний з того часу, як існують діти.

Життя в Боссе так підходило мені, що все це мало лише протривати довше, щоб цілком зміцнити мою вдачу. Основу його становили ніжні, любовні, мирні почуття. Гадаю, жодна людська істота не була з природи так мало марнослава, як я. Я піддавався високим душевним пориванням, але незабаром повертався до солодкої млості. Найбільше я жадав загальної любові. Я був покірливий, мій кузен був покірливий, покірливі були й самі наші вихователі. Протягом аж двох років мені не довелося стати ані свідком, ані жертвою злих почуттів. Над усе мені подобалося бачити всіх задоволеними мною. Ніколи не забуду, як у церкві, відповідаючи катехізис, я найбільше засмучувався від того, що мої запинки викликали тінь тривоги і досади на обличчі мадемуазель Ламберсьє. Це завдавало мені більше горя, ніж страх зганьбити себе при всіх, що страшенно лякало мене, бо, будучи малочутливим до похвал, я завжди був чутливий до сорому; і можу сказати, що очікування догани від мадемуазель Ламберсьє хвилювало мене менше, ніж страх прикро вразити її.

Тим часом і вона, і пастор бували іноді суворі. Та оскільки їхня суворість, майже завжди заслужена, ніколи не супроводжувалася гнівом, я засмучувався, але не обурювався. Я більше боявся не догодити, ніж бути покараним, і знаки невдоволеності переживав тяжче, ніж тілесне покарання. Важко висловитися ясніше, але необхідно. Якби люди краще бачили далекі наслідки бездумно й без розбору вживаних ними методів виховання, як швидко вони змінили б їх! Наведу лише один приклад, такий поширений, який і згубний, бо він вельми повчальний.

Люблячи нас, як мати, мадемуазель Ламберсьє вживала і материнську владу, в разі потреби караючи нас різками. Досить довго вона лише погрожувала нам, і погроза такого зовсім нового для мене покарання неабияк лякала мене. Але після екзекуції я побачив, що очікування виявилось страшнішим за кару, і, що найдивніше, покарання лише посилювало мою любов до тієї, котра мене покарала. Тільки сила цієї любові і моя природна смиренність заважали мені навмисно добиватися повторного покарання, бо воно залишило в мені більше бажання зазнати його знову від тієї самої руки, ніж страху, позаяк до болю й сорому домішалася й чуттєва насолода. Зауважу, що дістати різок від пастора мені зовсім не хотілося, – у справу, безперечно, втрутився рано розбуджений статевий інстинкт. Але з братовою вдачею побоюватися такої підміни не варто було, і якщо я не добивався нового покарання, то лише з остраху розсердити мадемуазель Ламберсьє, бо така була влада любові, хай і породженої чуттєвістю, над моїм серцем.

Можу з чистою душею сказати, що повторне шмагання, з яким я зволікав, але якого не боявся, сталося не з моєї вини, тобто не з моєї волі. Але другий раз став і останнім, бо мадемуазель Ламберсьє помітила за якимись ознаками, що покарання не досягає мети, і заявила, що відмовляється від нього, позаяк воно її надто стомлює. Раніше ми спали в її кімнаті, а взимку іноді і в її ліжку. Два дні по тому нас поклали спати в іншій кімнаті, і з того часу вона поводитися зі мною як з дорослим хлопцем – честь, без якої я охоче б обійшовся.

Хто повірив би, що різки, отримані у віці восьми років від тридцятирічної дівчини, мали вирішальний вплив на мої схильності, бажання, пристрасті та й мене самого до кінця життя, і до того ж у напрямі, протилежному тому, що мав стати його природним наслідком? Спалахнувши, чуттєвість так змінила мої прагнення, що я не шукав уже нічого іншого, крім того, що одного разу відчув. Незважаючи на те, що кров моя бурхала мало не з самого народження, я зберіг свою чистоту до того віку, коли розвиваються найхолодніші й запізнілі темпераменти. Мене довго мучили якісь незрозумілі бажання, я жадібно, з полум'ям в очах, дивився на гарних жінок; вони постійно малювались моїй уяві, і я подумки змушував їх діяти так, як це робила мадемуазель Ламберсьє.

Навіть коли закінчилося дитинство, ця дивна пристрасть зберегла мені чесні звичаї, яких, здавалося б, мусила позбавити. Якщо й буває цнотливе виховання, то саме таке я й дістав. Три

мої тітки являли собою не лише зразкову мудрість, а й скромність, давно вже забуту жінками. Мій батько, що полюбляв розваги, але був люб'язний по-старомодному, ніколи не вимовляв при коханих жінках слів, од яких могла б зашарітися невинна дівчина, і ніде до дітей не ставилися з такою повагою, з якою ставилися до мене в моїй родині. У Ламберсьє на це зверталася не менша увага, і одній дуже добрій служниці відмовили в місці за те, що вона сказала при нас якесь вульгарне слівце. Я не лише аж до отроцтва не мав ніякого уявлення про злягання, але навіть неясна думка про нього являлася мені у вигляді відразливих потворних образів. Повії вселяли мені жах, на розпусників я дивився з презирством і навіть зі страхом; саме до цього доходила моя огида до пороку з того часу, як одного разу, гуляючи стежкою в Малому Сакконі, я розгледів обабіч від неї заглиблення у ґрунті, де, як мені сказали, ці люди віддавалися розпусті. Думаючи про це, я уявляв собі лише те, що бачив у собак, і на саму цю думку мені ставало млюсно.

Забобони виховання, самі по собі здатні стримати перші вибухи палкого темпераменту, доповнилися відволікаючим впливом, який справили на мене перші дотики чуттєвості. Уявляючи тільки те, що зміг відчувати, незважаючи на надто бурхливе хвилювання крові, я жадав лише вже знайомої мені втіхи, навіть не підозрюючи, як близько до неї інша, яку зробили в моїх очах огидною. У своїй безглуздії еротичній несамовитості й дивних вихватках, до яких вона мене іноді доводила, я подумки вдавався до послуг жінок, але ніколи й не думав, що від них доведеться чекати зовсім не того, чого я так пристрасно бажав.

Ось так, маючи дуже гарячий, дуже пристрасний і рано розвинутий темперамент, я прожив своє отроцтво, не бажаючи і не знаючи інших чуттєвих утіх, окрім тих, про які мені мимоволі дала уявлення мадемуазель Ламберсьє. І коли я став чоловіком, мене знов оберегло те, що мало б занепасти. Мої дитячі фантазії не зникли, а змішалися з іншими, що їх запалювала в мені чуттєвість. Я ніколи не міг розділити їх, і мій шал, укупі з природною боязкістю, зробив мене несмілим із жінками. Я не міг сам собі дати насолоду, якої чекав від інших, а та, що могла її дати, не могла без слів угадати, чого я хотів. Так я і провів своє життя, мовчки пристрасно жадаючи тих, кого найдужче кохав. Але, не наважуючись відкрити свої бажання, я тішився стосунками, що наводили на думку про них. Стояти навколішки перед владною коханою, підкорятися її наказам, благати прощення було для мене найсолодшою втіхою; і що сильніше уява розпалювала мені кров, то більше я ставав схожий на боязкого зітхальника. Ясно, що такий вид любовної пристрасності розвивається не надто швидко і не особливо небезпечний для доброчесності її об'єктів. Отже, я мало мав фізичних утіх, але не припиняв тішитися по-своєму, тобто в уяві. Ось як моя чуттєвість укупі з боязкістю і романтичним розумом зберегли мені чесну вдачу і чистоту почуттів. Коли б я був сміливіший, мої схильності укинули б мене у вир найгрібших утіх.

Я зробив перший і найважчий крок у темному й брудному лабіринті своїх зізнань. Найважче зізнаватися не в злочинах, а в тому, що смішне й ганебне. Але тепер, після того, про що я тільки-но зважився розповісти, я певен себе, і мене вже ніщо не зупинить. Про те, чого коштувало мені це зізнання, можна судити з того, що ніколи, навіть у хвилини найтіснішої близькості з тими, кого я кохав, у миті несамовитої пристрасності, що робила мене сліпим і глухим і змушувала забути про себе, я не наважувався признатися в своєму божевіллі й просити про єдину милість, якої мені бракувало. Лише раз, у дитинстві, розповів я про своє бажання дівчинці мого віку, і вона сама зголосилася зробити мені цю послугу.

Отже, повертаючись до перших проявів своєї чуттєвості, я бачу, що поєднання одних елементів, попри їх гадану несумісність, енергійно справило єдиний і простий ефект, тоді як інші, але подібні з вигляду елементи, через певні обставини впливали на мене цілком по-іншому. Хто повірив би, наприклад, що одне з найсильніших поривань моєї душі живилося з того самого джерела, звідки вилилися в мою кров слабкість і ласолубство? Але підтвердження тому можна побачити, не віддаляючись від сюжету, про який я щойно говорив.

Якось я вчив урок у кімнаті поряд з кухнею. Служниця поклала сушити на плиту гребінці мадемуазель Ламберсьє. Коли вона повернулася по них, виявилось, що в одному з них виламани всі зубці. На кого скласти провину? Ніхто, крім мене, не входив до кімнати. Мене допитали, і я сказав, що не чіпав гребінця.

Пан Ламберсьє із сестрою вмовляли мене зізнатися, переконували, погрожували; я затято стояв на своєму; але їх упередженість пересилила мої заперечення, хоча їм і здавалося, що я вперше так нахабно брехав. До провини поставилися серйозно, вона була того варта. Злість, брехня і упертість заслуговували на кару, але вчинила її цього разу не мадемуазель Ламберсьє. Написали дядькові Бернару, і він приїхав. Мого сердешного кузена звинувачували в іншій, не менш серйозній провині, і на нас обох була накладена однакова кара. Вона була жаклива. Якби, шукаючи ліків у самій хворобі, так намагалися назавжди притупити мою порочну чуттєвість, кращого засобу і не знайшлося б. Після цього вона надовго дала мені спокій.

Зізнання від мене так і не добилися. Багато разів покараний і доведений до жакливого стану, я залишився непохитний. Я пішов би й на смерть, я був до цього готовий. Силі довелося відступити перед диявольською затятістю дитини, бо саме так називали мою твердість. Тож я вийшов із жорстокого випробування роздертим на шматки, але сповнений безмежної радості.

Після тієї пригоди минуло майже п'ятдесят років, і я не боюся нового покарання за той самий злочин, а тому перед лицем Неба заявляю, що був у ньому неповинний, не ламав і не чіпав гребеня, не підходив до плити і навіть не думав про це. Не питайте мене, як трапилася полонка, я цього не знаю і зрозуміти не можу, але знаю точно, що моєї провини в тому немає.

Уявіть собі вдачу, боязку і слухняну в звичайному житті, але полум'яну, горду й нестримну у пристрастях розважливої дитини, що знала завжди лише м'яке, справедливе, поблажливе поводження, навіть не мала уявлення про несправедливість і вперше зазнала жакливої несправедливості саме від тих людей, яких вона найбільше любила і поважала, – який переворот у думках! Який хаос почуттів! Яке потрясіння в серці, розумі і в усій її маленькій духовній і етичній істоті! Уявіть усе це, якщо можете, бо сам я не в змозі дати раду тому, що відбувалося тоді в мені.

Я не мав ще достатньо розуму, щоб оцінити, наскільки зовнішні обставини говорили проти мене, і поставити себе на місце інших. Я був на своєму місці й відчував лише суворість жакливого покарання за злочин, якого не коїв. Фізичний біль, хоча і гострий, терзав мене менше, ніж обурення, лють і відчай. Мій кузен, який опинився майже в подібному становищі, позаяк за ненавмисну провину його покарали як за навмисну, обурювався і кипів гнівом разом зі мною. Задихаючись од сліз, ми судорожно обіймали одне одного, лежачи в одному ліжку, а коли наші юні серця дістали деяку полегкість і ми змогли видобути свій гнів, ми сіли й почали щосили гукати: *Carnifex! Carnifex! Carnifex!*¹⁴

Навіть тепер, коли я пишу ці рядки, мій пульс прискорюється; тих хвилин я ніколи не забуду, проживи я хоч сто тисяч років. Це перше відчуття несправедливого насильства так глибоко закарбувалося в мою душу, що думки про нього повертають мене в стан колишнього хвилювання; а саме почуття, що стосувалося спочатку мене одного, зміцніло і так відірвалося від особистого інтересу, що, побачивши будь-яку несправедливість, хоч би хто був її об'єктом і хоч би де вона відбувалася, моє серце спалахує так, ніби вона спрямована проти мене. Коли я читаю про жорстокість лютого тирана, про хитрі лиходійства негідника-священника, я готовий негайно зарізати мерзотників, навіть якщо мені судилося загинути за це. Не раз я кидався за півнем, коровою чи собакою і жбурляв у них камінням, коли бачив, як вони мучать іншу тварину лише тому, що відчують себе сильнішими. Думаю, що цей душевний порух властивий мені з природи, але багато в чому його погіршила й довготривала пам'ять про першу несправедливість, якої я зазнав.

¹⁴ Кат (лат.).

Так скінчилась моє безтурботне дитинство. З тієї хвилини я перестав тішитися чистим щастям, і навіть сьогодні відчуваю, що спогади про красу дитинства закінчуються саме тут. Ми залишалися в Боссе ще кілька місяців. Ми почували те саме, що, з переказів, почувала перша людина в земному раю, коли вже втратила здатність ним утішатися: зовні все виглядало, як і раніше, а насправді життя цілковито змінилося. Любов, повага, близькість і довіра не пов'язували більше учнів з їх наставниками, вони вже не здавалися нам божествами, що читали в наших серцях. Ми менше соромилися погано чинити та більше боялися бути викритими, ми почали ховатися, ремствувати і брехати. Всі вади нашого віку затьмарили нашу невинність і спотворили наші ігри. Сама сільська місцевість утратила в наших очах чарівність м'якості і простоти, що зворушує душу: вона стала здаватися нам пустинною і похмурою, ніби вкрилася запоною, що сховала від нас її красу. Ми закинули свій садок, свої трави і квіти.

Ми більше не длубалися в землі і не скрикували з радощів, побачивши посажену нами і пророслу насінину. Нам осоружним стало таке життя, ми осоружними стали іншим; мій дядько забрав нас, і ми розлучилися з паном Ламберсьє та його сестрою, переситившись одне одним і мало шкодуючи про розлуку.

Після мого від'їзду з Боссе минуло близько тридцяти років, і за весь цей час моє сільське життя жодного разу не поставало в моїй пам'яті у приємних і скільки-небудь зв'язних картинах. Але відтоді, як я перейшов межу зрілості й хилиюся до старості, я відчуваю, як ці спогади відроджуються, витісняючи інші, і постають у моїй пам'яті із зростаючими з кожним днем чарівністю і силою, ніби я, передчуваючи захід життя, намагаюся знов ухопитися за його початок. Будь-які дрібні події тієї пори мені подобаються вже тим, що належать йому. Я пригадую всі подробиці місця дії, часу доби, людей. Бачу служницю, що прибирає в кімнаті, ластівку, що влітає у вікно, муху, що сідає мені на руку, коли я відповідаю свій урок, бачу всю обстановку нашої кімнати: праворуч книжкова шафа пана Ламберсьє, гравюра із зображенням усіх пап, барометр, великий календар, кущі малини, що росли в нашому високо розташованому саду, в який ніби заглиблювався задній фасад будинку, і затемняли вікно, іноді вриваючись у кімнату. Знаю, що читачам не дуже вже й треба все це знати, але це потрібно мені самому. То чому б мені не переказати вам п'ять-шість незначних пригод тієї щасливої пори, згадуючи які, я все ще тремчу від утіхи? Гаразд, я звільню вас від п'яти і розповім про одну, але ж дозвольте мені розповідати якомога довше, щоб продовжити втіху.

Якби я дбав лише про вашу втіху, я вибрав би пригоду з мадемуазель Ламберсьє, яка, гуляючи луками, впала так незграбно, що вся її сукня задерлася, і вона лежала ось так, у той час як мимо проїздив сардинський король. Але історія з горішиною на терасі набагато цікавіша для мене, оскільки я був у ній дійовою особою, тоді як у першому випадку мені випало бути лише глядачем. Сказати правду, я не бачив нічого смішного в цьому випадку, який, будучи комічний сам по собі, прикро вразив мене, бо трапився з тією, яку я любив як матір і, можливо, навіть більше.

О цікаві до всього читачі, спраглі почути велику історію горішини, вислухайте-но розповідь про цю жахливу трагедію і спробуйте утриматися від тремтіння, якщо можете!

Ліворуч від воріт було влаштовано терасу, на якій ми любили сидіти в післяполудневі години, але там не було затінку. Щоб дістати тінь, пан Ламберсьє велів посадити горішину. Дерево посадили з усією урочистістю: ми стали його хрещеними і, поки засипали яму, притримували деревце руками, виспівуючи урочистих пісень. Для поливання навколо стовбура зробили щось подібне до басейну. Щодня спостерігаючи за поливанням, ми з кузенком утверджувалися в цілком природній думці, що посадити дерево куди прекрасніше, ніж підняти прапор над проломом. Ми поклали добути собі таку славу, не ділячи її хоч би там з ким.

Для цього ми зрізали паросток молоді верби і посадили його на терасі, неподалік від величного горіха. Ми не забули зробити ямку і навколо нашого дерева, але трудність полягала в тому, щоб її заповнювати, бо воду носили здалеку, і нам по неї бігати не дозволялося. Але

нашій вербі хоч би що потрібна була вода. Протягом кількох днів ми вдавалися до всіляких хитрощів, щоб роздобувати воду, і це пішло деревцю на користь. Воно випустило бруньки і розкрило нові листочки, які ми щогодини вимірювали, переконані в тому, що вже дуже скоро верба почне давати тінь, незважаючи на те, що зросту в ній було поки не більше півметра.

А що наше деревце цілком поглинуло наші думки і зробило нас нездатними до всякої старанності і навчання, шукаючи тому причину, за нами почали наглядати пильніше. Ми розуміли, що близький фатальний момент, коли деревце залишиться без води, і упали в розпач від того, що воно загине від засухи. Нарешті потреба, мати винахідливості, підказала нам думку, як зберегти вербу, а разом і самих себе від неминучої загибелі. Ми задумали прокопати під землею канавку, яка потай відводила б до верби частину води від горіхового дерева. Але втілена із запалом затія спочатку провалилася. Ми погано зробили нахил, вода не стікала, земля обсипалася і закупуриувала канавку, вхід до неї наповнювався гряззю, нічого не виходило. Але нас ніщо не зупиняло: *Labor omnia vincit improbus*.¹⁵ Ми поглибили і канавку, і басейн, щоб вода стікала вільніше. Розрізавши денця ящиків на тонкі дощечки, ми частину їх поклали пліском на дно, а інші під кутом поставили з боків і зробили, таким чином, трикутний канал для нашого водогону. На вході до нього ми встановили у вигляді ґраток тонкі палички, щоб вони, пропускаючи воду, затримували землю та камінці. Свій витвір ми ретельно присипали землею і прим'яли її. У день, коли все було готово, ми чекали на годину поливання, завмираючи від надії і страху. Після вічності очікування ця година, нарешті, настала. Пан Ламберсьє своїм звичаєм також прийшов спостерігати за цією операцією, під час якої ми обидва трималися позаду нього, затуляючи своє деревце, до якого він вельми вдало повернувся спиною.

Ледве встигли вилити перше відро води, як ми побачили, що вода почала наповнювати і наш басейн. Від цього видовища обережність покинула нас, і ми радісно закричали, аж пан Ламберсьє обернувся. А шкода, бо він так радів тому, яка гарна земля під горішиною і як жадібно вона п'є воду... Здивований тим, що вода розтікається в два басейни, він у свою чергу скрикнув, придивився й помітив наше шахрайство. Зажадавши мотику, він одним ударом підкинув угору дві-три дощечки і, без упину на весь голос вигукуючи: «Акведук! Акведук!» – продовжував завдавати безжальних ударів, кожен з яких віддавався в глибині наших сердець. За одну мить усе було зруйновано й перекопано. Під час цього жакливого дійства не пролунало ні слова, окрім того вигуку, що він без кінця повторював. «Акведук! – кричав він, трошачи і ламаючи. – Акведук! Акведук!»

Можна припустити, що для маленьких будівельників пригода вилізла боком, але це не так: на тому все й скінчилося. Ламберсьє не сказав нам ні слова на докір, навіть не поглянув на нас строго і більше не говорив з нами про це. Пізніше ми навіть чули, як він реготав, розповідаючи про те, що сталося, своїй сестрі, – сміх Ламберсьє завжди розлягався далеко. Що ще дивніше: оговтавшись після першого потрясіння, ми й самі не дуже засмутилися. Ми посадили в іншому місці нове деревце і частенько згадували катастрофу, що спостигла перше, з пафосом вигукуючи: «Акведук! Акведук!» До того часу зі мною іноді траплялися напади гордості, коли я ставав Арістідом або Брутом,¹⁶ але тепер я вперше відчув яскраво виражене марносластво. Мені здавалося найбільшим подвигом, що ми зуміли власними руками побудувати акведук і зробили жалюгідну гілочку суперницею великого дерева. У десять років я зміркував про це краще, ніж Цезар у тридцять.

Думка про горішину і маленька історія, пов'язана з нею, так ясно жила чи воскресла в моїй пам'яті, що одним з моїх найприємніших проектів під час подорожі до Женеви 1784 року був задум відвідати Боссе, побачити знову свідків моїх дитячих ігор і особливо дорогу

¹⁵ Терпінням і працею всього добудеш (лат.).

¹⁶ Перший був афінським полководцем, співорганізатором Першого Афінського морського союзу, за що отримав прізвисько Справедливий; другий – увійшов в історію як зрадник Цезаря.

горішину, якій було на той час близько третини віку. Але я був тоді весь час такий заклопотаний, так мало розпоряджався собою, що не знайшов вільної хвилини, щоб задовольнити це бажання. У мене дуже мало можливості, що така нагода випаде мені ще коли-небудь. Але я ще не цілком втратив це бажання й надію і майже певен, що якщо коли-небудь, повернувшись у ці дорогі місця, застану живою мою милу горішину, то орошу її сльозами.

Повернувшись у Женеvu, я років два чи три провів у дядька, чекаючи на вирішення своєї долі. Він хотів зробити свого сина інженером, учив його малювання і викладав йому «Елементи» Евкліда.¹⁷ Я за компанію вчився всього цього і приохотився до навчання, а надто до малювання. Тим часом вирішували – зробити мене годинникарем, прокурором чи пастором. Мені більше хотілося бути пастором, бо я вважав проповідь чудовим ділом. Але малого доходу з маєтку моєї матері, який я ділив з братом, для продовження навчання було недостатньо. Позаяк мій вік ще дозволяв не поспішати з вибором, я жив і далі у дядька, марнуючи час і не припиняючи платити досить велику суму за своє утримання.

Дядько жив, як і мій батько, для власної насолоди, але не вмів, як той, підкорятися своїм обов'язкам і мало піклувався про нас. Тітонька, жінка святоблива і трохи пієтистка,¹⁸ більше любила співати псалми, а не наглядати за нашим вихованням. Нам давали майже цілковиту свободу, якою ми ніколи не зловживали. Як і раніше нерозлучні, ми були щасливі один одним і, не спілкуючись із пустунами-ровесниками, не набралися й поганих звичок, до яких могло б нас підштовхнути неробство. Але даремно я кажу про неробство, бо ніколи в житті ми ще не були такі зайняті! Характерно, що всі наші забави утримували нас удома, тож у нас і спокуси не виникало тікати на вулицю. Ми робили клітки, сопілки, волани, барабани, будиночки, водяні гармати, арбалети. Ми псували інструменти мого любого діда, аби, наслідуючи його, майструвати годинник. Найбільше нам подобалося базграти папір, малювати аквареллю, розфарбовувати, переводити фарби. Якось до Женеви приїхав італійський шарлатан Гамба-Корта.¹⁹ Ми сходили раз подивитися на нього і більше не захотіли. Але у нього були маріонетки, і ми почали майструвати ляльок. Його маріонетки розігрували щось подібне до комедій, і ми вигадали комедії для своїх. Не маючи машинки, ми самі змінювали голос, щоб говорити за Полішинеля, і грали ці чудові комедії для своїх бідолашних рідних, у яких вистачало терпіння дивитися нас і слухати. Але одного разу дядько Бернар прочитав у сім'ї прекрасну проповідь, яку він сам і написав. Ми негайно закинули комедії і заходилися складати проповіді. Я знаю, що всі ці подробиці не дуже цікаві, але вони показують, яке гарне початкове виховання ми здобули, бо, майже цілком розпоряджаючись часом і самими собою в такому ніжному віці, ми зовсім не відчували потреби зловживати своєю свободою. Ми так мало потребували товаришів, що нехтували нагодою завести знайомство. Коли ми ходили гуляти, ми дивилися на їхні ігри без будь-якої заздрості, навіть не думаючи взяти в них участь. Дружба так наповнювала наші серця, що нам досить було бути разом, щоб найпростіші речі давали нам втіху.

Бачачи нашу нерозлучність, на нас звернули увагу, тим паче, що мій кузен був дуже високий, а я малий на зріст, і ми були досить забавною парочкою. Його довга тонка фігура, маленьке личко, схоже на печене яблучко, недбала хода і очевидна слабкість викликали насмішки інших дітей. Йому дали прізвисько Барна Бреданна²⁰ місцевою говіркою, і щойно ми з'являлися, як з усіх боків лунало: «Барна Бреданна!» Він зносив це спокійніше за мене. Я сердився, ліз у бійку, а саме цього й добивалися маленькі розбишаки. Я бився, мене лупцювали. Мій нещасний кузен підтримував мене, як міг, але він був слабкий, його звалювали з ніг одним ударом кулака. Тоді

¹⁷ «Елементи» Евкліда – основний твір Евкліда, давньогрецького математика та основоположника математики.

¹⁸ Пієтистка – прихильниця пієтизму, однієї з найбільш святенницьких сект у протестантизмі, що виникла наприкінці XVII ст. в Німеччині.

¹⁹ Італійський шарлатан Гамба-Корта – ім'я з італійської перекладається як «Коротка нога». Італійська приказка – «у брехні короткі ноги».

²⁰ Нав'ючений осел (савойський діалект).

я розлючувався, і мені добряче перепало. Дразнили не мене, а «Барна Бреданна», але я так розпалив їхню злість своєю норовливістю, що ми наважувалися виходити лише тоді, коли вони були в класі, боячись, що школярі переслідуватимуть нас криками і стусанами.

Отак я вже й виявився захисником справедливості. Щоб стати паладином за всією формою, мені бракувало лише дами серця; у мене ж їх було дві. Час від часу я відвідував свого батька в Ніоні, містечку в кантоні Во, де він влаштувався. Мого батька дуже любили, і прихильність до нього поширювалась на його сина. Поки я недовго гостював у нього, мене пестили всі наввипередки. Особливо ласкава була зі мною якась пані Вюльсон, а її дочка, до всього ще, вибрала мене своїм кавалером. Уявіть-но собі одинадцятирічного кавалера при двадцятидворічній дівчині! Але всі ці пустунки так люблять висувати вперед маленьких ляльок, щоб затулити ними великих, або щоб привертати їх грою з дітьми, якій вони вміють надати стільки чарівності! Що до мене, то я зовсім не відчував різниці наших років, приймав усе серйозно й віддавався їй усім серцем, чи, точніше, головою, бо був закоханий лише розумово, хоча і втрачав розум. Від усіх моїх захоплень, хвилювань і шаленства можна було померти зі сміху.

Я знаю два види кохання, дуже різних і справжніх, що не мають між собою майже нічого спільного, хоча обидва надто гарячі й відрізняються від ніжної дружби. Все моє життя поділилося між цими двома видами кохання, і мені доводилося навіть переживати їх одночасно. Наприклад, на той час, про який я веду мову, коли я публічно і тиранічно заявляв права на мадемуазель Вюльсон і не міг пережити, щоб який-небудь чоловік наблизився до неї, я недовго зустрічався і з крихіткою Готон. Під час наших бурхливих побачень вона погоджувалася розігрувати для мене шкільну вчительку, ото й тільки, але це «тільки» здавалося мені вершиною блаженства. Оскільки я зазнав ціну таємниці, хоча й користувався нею по-дитячому, я дозволяв і мадемуазель Вюльсон, яка й гадки не мала про це, використовувати мене для прикриття іншого кохання. Та, на превеликий жаль, мою таємницю було розкрито. Можливо, моя маленька вчителька берегла її не так ревно, як я. Нас не забарилися розлучити, і через деякий час, повернувшись до Женеві і проїжджаючи через Кутанс, я чув, як якісь дівчатка гукали мені услід: «Готон-шльоп-шльоп-Руссо!»

Правду кажучи, ця маленька Готон була дивною істотою. Вона не була миловидною, але її обличчя було важко забути, і я все ще пам'ятаю його, часом навіть аж надто виразно для старого безумця. Її очі, фігура і манери не відповідали її віку. Вона трималася строго і гордо, що дуже пасувало до тієї ролі, яку вона грала зі мною і думка про яку в мене відразу зародилася. У ній була дивна, майже неймовірна суміш зухвалості і скромності. Вона дозволяла собі зі мною найбільші вільності, не дозволяючи нічого мені самому, і поводитися зі мною як з дитиною. Це змушує думати, що сама вона або вже перестала бути такою, або, навпаки, була дитиною настільки, що не бачила нічого, окрім гри, у тій небезпеці, на яку себе виставляла.

Я був цілковито захоплений цими двома створіннями, причому мені ніколи не доводилося думати про іншу в товаристві однієї з них. А втім, не було нічого схожого і в тому, що вони змушували мене переживати. Я прожив би життя з мадемуазель Вюльсон, і не думаючи з нею розлучитися, але поруч з нею моя радість була тиха і не доходила до хвилювання. Я особливо любив її у великому товаристві, мене затягували і захоплювали жарти, піддражнювання, ревності. Я гордо тріумфував, бачачи, що вона віддає перевагу мені над дорослими суперниками, яких вона, здавалося, нехтувала. Я мучився, але й любив ці муки. Мене підігривали і надихали аплодисменти, підбадьорювання, сміх. У товаристві я палав коханням, був поривчастий і дотепний, а наодинці з нею відчув би вимушеність, холод і, мабуть, нудьгу. Але я ніжно піклувався про неї, я страждав, коли вона була хвора, і віддавав би власне здоров'я, щоб вилікувати її; і зауважте, що я добре знав з власного досвіду, що таке хвороба і що таке здоров'я. Коли її не було, я думав про неї, мені її бракувало. При зустрічі її ласки були приємні моєму серцю, але не почуттям. Я безкарно дозволяв собі вільності щодо неї, моя уява не вимагала більше

того, що вона погоджувалася мені дати, але мені нестерпно було б бачити, що і з іншими вона поводитьсь так, як зі мною. Я кохав її як брат, а ревнував як коханець.

Але маленьку Готон я ревнував би як скажений турок, як тигр, якби тільки міг уявити, що вона поводитьсь з кимось іншим, як зі мною, бо то була милість, про яку я благав, укланувши перед нею. Близькість мадемуазель Вюльсон щиро мене тішила, але не хвилювала; при мадемуазель Готон я втрачав здатність бачити що-небудь ще, і в усіх моїх почуттях наставало сум'яття. Я був близький до першої без будь-якої фамільярності; але перед другою я тремтів і хвилювався, під час найфамільярнішого поводження. Думаю, коли б я залишався з нею довше, то не витримав би, мене задушило б серцебиття. Я однаково боявся не сподобатися обом, але з однією я був люб'язніший, а з іншою слухняніший. Нізачо в світі я не захотів би розсердити мадемуазель Вюльсон, але якби мадемуазель Готон наказала мені кинутися у вогонь, думаю, що негайно підкорився б.

Наше кохання, чи, точніше, наші побачення з Готон незабаром закінчилися, на щастя для неї і для мене. Мої стосунки з мадемуазель Вюльсон не були такі небезпечні, але й вони закінчилися катастрофою, хоча тривали дещо довше. Кінець подібних історій завжди повинен здаватися дещо романтичним і давати привід для здивованих вигуків. Хоча мої стосунки з мадемуазель Вюльсон і не мали такого гострого характеру, вони були, мабуть, привабливішими для мене. Я ніколи не міг розлучитися з нею без сліз: просто дивно, яку гнітючу порожнечу я відчував у розлуці з нею. Я міг говорити і думати тільки про неї: я щиро і гірко шкодував про неї, але я думаю, що по суті цей героїчний жаль стосувався не її одної; сам того не помічаючи, я шкодував почасти і за тими розвагами, центром яких була вона. Щоб пом'якшити гіркоту розлуки, ми писали одне одному патетичні листи, які могли б зворушити і камінь. Нарешті, мені була виявлена найвища честь: вона не витримала і приїхала до мене в Женеву. Цього разу моя голова запаморочилась остаточно. Я сп'янів і збожеволів на ті два дні, які вона провела в Женеві. Коли вона поїхала, я хотів кинутися за нею в воду, і ще довго повітря сповнювали мої крики. Через тиждень вона надіслала мені цукерки і рукавички; це здалося б мені дуже люб'язним, якби я не дізнався в той самий час, що вона вийшла заміж і що подорож, якою вона вшанувала мене, була здійснена заради купівлі вінчальної сукні. Я не описуватиму своєї люті, її легко собі уявити. У своєму шляхетному гніві я присягнувся ніколи більше не зустрічатися з віроломною, думаючи, що це буде для неї найжахливішим покаранням. Але вона не померла від цього. Двадцять років по тому я поїхав до батька і, катаючись з ним по озеру, запитав його, хто були ті жінки в човні, що виднівся недалеко від нас. «Як! – сказав мені батько, усміхаючись. – Серце нічого не говорить тобі? Це твоя давня любов: пані Крістен, колишня мадемуазель Вюльсон». Я здригнувся, почувши це майже забуте ім'я, але наказав човняру повернути в інший бік; хоча мені було б тепер легко відомстити їй, але я визнав, що не варто знов починати із сорокарічною жінкою сварку, почату двадцять років тому.

Так витрачався на дурниці найдорогоцінніший час мого дитинства, поки було вирішено, куди мене прилаштувати. Після довгих розмов про необхідність дати хід моїм природним схильностям, вибір було зроблено на користь того, що найменше їм відповідало, і мене помістили до pana Масрона, міського секретаря суду, щоб я вивчився у нього, за словами дядька Бернара, корисного ремесла крючкотвора. Це слівце мені страшенно не подобалося; надія заробляти гроші не в надто гідний спосіб дуже слабо тішила мій гордий дух. Саме заняття здавалося мені нестерпно нудним. Необхідність сидіти на місці й підкорятися довершили мою огиду до нього, і я входив до контори із жахом, що зростав з кожним днем. Масрон, зі свого боку, був незадоволений мною, ставився до мене з презирством, без кінця дорікав мені у млявості, дурості і повторював, що дядько запевняв його, ніби я «вмію все», а насправді я не вмію нічого, що йому обіцяли гарного хлопця, а прислали віслюка. Нарешті мене з ганьбою вигнали з контори за тупість, і клерки Масрона заявили, що я придатний лише для роботи напилком.

Так і визначилося моє покликання. Мене віддали в учні, але не до годинникаря, а до гравера. Зневага секретаря мене вкрай принизила, і я підкорився без нарікань. Мій новий хазяїн, пан Дюкомен, був молодий, грубий і жорстокий; цій людині вдалося дуже швидко остаточно затьмарити яскравість мого дитинства, огрубити мій привітний і жвавий характер і звести мене, морально і матеріально, до мого справжнього стану підмайстра. Латина, античність, історія були надовго забуті, я вже і не згадував про існування римлян. Коли я відвідував батька, він не впізнавав у мені свого кумира, я вже не був галантним Жан-Жаком з дамами і добре розумів, що пастор Ламберсьє та його сестра тепер не впізнали б у мені свого учня. Мені соромно було стати перед ними, і з тих пір я їх більше не бачив. Найпорочніші схильності і низькі пустощі змінили мої колишні забави. Незважаючи на порядне виховання, в мені, мабуть, були сильні й погані схильності, бо моє падіння відбулося швидко і без зусиль. Ніколи ще скоростиглий Цезар не ставав так стрімко Ларідомом.²¹

Само по собі ремесло мене не відштовхувало: я любив малювання, і робота різцем мені теж подобалась. У годинниковому ремеслі від гравера не вимагається великих талантів, і я сподівався швидко добитися досконалості. Можливо, я його і досягнув би, якби грубість хазяїна й надмірне примушення не відвертали мене від праці. Я відбирав у неї час, використовуючи його на такі самі заняття, але які мали для мене привабливість свободи. Я гравіював медальки для ігор з товаришами і рицарські ордени. Хазяїн застав мене за цією підпільною роботою і побив, звинувативши в тому, що я намагався підробляти монети, позаяк наші медалі прикрашалися гербом республіки. Можу присягнутися, що я й не думав про фальшиві гроші і ще менше – про справжні. Я куди краще знав, як робити римські аси,²² ніж монети у три су.

Тиранія хазяїна зробила для мене нестерпною працю, яку я міг полюбити, і обдарувала мене такими ненависними мені пороками, як брехливість, неробство і злочинство. Ніщо так добре не вказує мені на відмінність між синівською залежністю і рабською підлеглистю, як спогад про те, як дуже змінився я у той час. З природи боязкий і соромливий, я завжди був особливо далекий від такого пороку, як безсоромність; але досі я мав чесну свободу, яка лише поступово обмежувалася і врешті-решт зникла зовсім. Я був сміливий у батьківському домі, вільний у Ламберсьє, скромний у дядька; у свого хазяїна я став боязливий і перетворився на зіпсуту дитину. Звикши до рівності зі старшими у побуті, до доступності будь-яких задовольнень, до можливості пригощатися будь-якою стравою за столом і висловлювати будь-які бажання – одне слово, виявляти відкрито будь-які порухи свого серця, міркуйте самі, чим я став у домі, де не смів і рота відкрити, де треба було виходити з-за столу після першої страви й покидати кімнату, як тільки в ній мені не було чого робити, де образ свободи хазяїна та його компаньйонів лише посилював тяжкість моєї підлеглисті, де в розмовах на добре відомі мені теми я не наважувався промовити й слова і де, нарешті, все, що я бачив, ставало предметом бажань для мого серця лише тому, що я був усього позбавлений. Прощайте, достаток, веселість і влучні слівця, що позбавляли мене колись покарань.

Не можу без сміху згадувати, як одного вечора батько відіслав мене спати без вечері за якусь витівку. Проходячи через кухню зі своєю скорботною хлібною шкориночкою, я побачив і почув нюхом смаженину на рожні. Рідні сиділи навколо вогнища, мені треба було попроситися з усіма. Обійшовши всіх, я кинув крадькома погляд і на смаженину, що так привітно і так чудово пахла, не стримався і, уклонившись і їй, жалібно сказав: «Прощавай, смаженино!» Моя наївна витівка здалася такою милою, що мені дозволили залишитися. Можливо, і в хазяїна вона мала б не менший успіх, але вона просто не прийшла мені до голови, чи я не посмів би промовити такі слова.

²¹ Цезар і Ларідон – імена двох собак з байки Лафонтена «Виховання».

²² Ас – давньоримська мідна монета.

Ось як я навчився мовчки заздрити, таїтися, прикидатися, брехати і, нарешті, красти, чого раніше мені й на думку не спадало і від чого з того часу я не можу остаточно вилікуватися. Заздрість і безсилля завжди до злодійства й ведуть. Ось чому всі лакеї – шахраї, а підмайстри змушені ставати такими; але, досягнувши спокійного становища і діставши змогу вільно користуватися всім, що вони бачать, останні з роками втрачають цю ганебну схильність. Мені не припало на долю цього щастя, тому я не міг скористатися його перевагою.

Майже завжди зробити перший крок назустріч злу змушують дітей збочені добрі почуття. Незважаючи на нестатки й постійні спокуси, я більше року залишався у свого хазяїна, не наважуючись красти навіть їстівного. Свою першу крадіжку я скоїв з послужливості, але вона відчинила двері іншим, що не мали вже таких похвальних мотивів. Ось як це трапилося.

У мого хазяїна був компаньйон, такий собі Верра, чий будинок, по сусідству від майстерні, був оточений великим садом, у якому вирощувалася чудова спаржа. Верра потребував коштів і, щоб роздобути грошей на обіди, йому спало на думку красти у своєї матері молоду спаржу на продаж. А що він не бажав ризикувати сам і був не надто спритний, то вибрав для цієї справи мене. Після попередніх улещувачів з його боку, які привернули мене тим швидше, що я не розумів їх мети, він виклав мені свою затію так, ніби вона щойно прийшла йому до голови. Я сперечався, він наполягав. Я ніколи не вмів протистояти ласкавому поведженню і здався. Щоранку я тягав цю прекрасну спаржу і відносив її на ринкову площу, де яка-небудь добра жінка, здогадавшись, що спаржа крадена, і назвавши мене злодюжкою, змушувала поступитися ціною. Злякавшись, я брав те, що вона мені пропонувала, і відносив панові Верра. Гроші стрімко перетворювалися на обід, який я їй постачав, а поїдали Верра з товаришем, а я вдовольнявся їх недоїдками, і ніколи мені не перепало навіть вина.

Ці маневри тривали багато днів, і мені навіть на думку не спадало обікрасти злодія і стягнути на свою користь частину доходу від спаржі. Я шахраював з цілковитою відданістю, лише роблячи послугу тому, хто мене про неї просив. Та якби мене спіймали, скільки стусанів, лайливих слів і яке жорстоке поведження спіткали б мене! Негідник звалив би провину на мене одного, і йому повірили б, а мене покарали б подвійно за те, що я насмілювався його звинувачувати. Він був компаньйоном, а я – всього лише підмайстром! Так сильний і винуватий завжди рятується за рахунок слабкого й невинного.

Отже, я дізнався, що красти не так уже й страшно, як я думав, і незабаром почав добувати урок зі своєї науки так ревно, що ніщо з того, чого я бажав, не залишалося в безпеці. У хазяїна мене не так вже погано годували, і помірність мені була нестерпна лише з огляду на його власну нестриманість. Звичай випроваджувати з-за столу хлопців саме тоді, коли подавалися найспокусивіші страви, здається мені ніби навмисне придуманим, щоб виховати з них ненажер і шахраїв. Я незабаром став і тим і тим і відчував себе при цьому чудово. Погано мені було, лише коли я попадався.

Один спогад усе ще сповнює мене тремтіння і водночас смішить. Це історія мого полювання на яблука, яке мені дорого обійшлося. Яблука лежали в комірці, що її освітлювало денне світло з кухні через високу відтулину, прикриту ґратами. Якось, залишившись удома сам, я заліз на діжку, щоб помилуватися на плоди цього Гесперидового саду,²³ до якого я не міг підібратися. Щоб дотягнутися до яблук, я озброївся рожном, але він виявився закороткий. Я надставив його іншим рожном, коротшим, для дрібної дичини, бо мій хазяїн любив полювання. Багато разів безуспішно штрикав я рожном і нарешті із захватом відчув, що підчепив яблуко. Я обережно підвів його до ґрат і вже був готовий схопити його... Хто висловить мій біль? Яблуко виявилось надто великим і не пролізало в дірку. До яких тільки хитрощів я не вдавався, щоб його витягти! Довелося знайти опертя для рожна, довгий ніж, аби розрізати яблуко, дощечку

²³ Гесперидовий сад – за давньогрецьким міфом, у Гесперид, доньок титана Атланта, був на «блажених островах» сад із золотими яблуками, який охороняв дракон.

для його підтримування. Уживши найрізноманітнішої спритності і витративши багато часу, я зумів розрізати його, сподіваючись потім витягнути порізно обидві половинки, але щойно вони розділилися, як упали на підлогу комірки. Милосердний читачу, розділи моє горе.

Я не занепав духом, але згаяв надто багато часу. Боячись бути заскоченим, я відклав нову спробу на завтра і, мов нічого й не було, повернувся до роботи. Я й не думав, що в комірці ховалися два нескромні свідки, які на мене й наскаржилися.

Другого дня, дочекавшись зручної хвилини, я зробив нову спробу. Я піднявся на свої підмостки, подовжив рожен, прицілився... Але дракон не спав: раптом двері комірки відчинилися, в них з'явився хазяїн і, схрестивши руки на грудях, підбадьорив мене: «Сміливіше!»

Перо випадає у мене з рук.

Швидко звикнувши до побоїв, я став до них менш чутливий і нарешті почав їх вважати свого роду компенсацією за крадіжку, що давала мені право красти і далі. Не зважаючи на покарання, я намагався відомстити. Я думав, що, дістаючи за крадіжку побої, дістаю і дозвіл на неї. Я уважав, що крадіжка й побої невіддільні і становлять певне ціле. Виконуючи свою половину діла, я здавав клопіт про другу половину хазяїну. З такою думкою я віддавався крадіжкам ще упертіше, ніж раніше, і говорив собі: «Що ж трапиться? Мене поб'ють. Нехай: для того я і створений».

Я люблю попоїсти, але не жадібний; я чуттєва людина, але не гурман. Надто багато що відволікає мене від цього. Я заклопотаний шлунком, лише коли серце моє дозволить, а це траплялося в моєму житті так рідко, що в мене й не було часу мріяти про ласі шматочки. Ось чому я не довго обмежував своє шахрайство їстівним і незабаром спрямував його на все, що мене спокушало. Якщо я не став справжнісіньким злодієм, то лише тому, що гроші ніколи мене не спокушали. У спільній майстерні у мого хазяїна був власний закуток, який він замикав на ключ. Я знайшов спосіб відчиняти і зачиняти його двері так, що це залишалося непоміченим, і став користуватися його прекрасними інструментами, його кращими малюнками, його відбитками – всім, що викликало мою заздрість і чого він намагався не давати мені. По суті, то були досить невинні крадіжки, бо я користався краденим для його ж користі, але мене охоплював захват від володіння цими дрібничками, і мені здавалося, що разом з творами я краду і його талант. У його коробках зберігалися обрізки золота і срібла, дрібні прикраси, рідкісні монети, гроші. Якщо у мене й бувало в кишені чотири-п'ять су, то я вважав це чималою сумою, а проте, не торкався його грошей і не пам'ятаю, щоб хоч зазіхнув на них; їхній вигляд викликав у мене більше страху, ніж задоволення. Думаю, що жах перед крадіжкою грошей і тим, що з цього може вийти, походив багато в чому від мого виховання. Сюди домішувалися таємні думки про ганьбу, в'язницю, кару та шибеницю, які злякали б мене, якби я й піддався спокусі. Мої ж витівки здавалися мені не більше, ніж пустощами, та нічим іншим по суті й не були. Вони заслуговували лише на добряче биття від хазяїна, і я наперед з цим мирився.

Але повторю, що мені й не доводилося боротися з собою, щоб стриматися від крадіжки грошей. Аркуш доброго паперу для малювання спокушав мене більше, ніж гроші, за які можна було купити його цілий стос. Це дивацтво має стосунок до однієї особливості моєї вдачі; вона так вплинула на мою поведінку, що необхідно її пояснити.

Я маю палкі пристрасті, і, поки вони мене хвилюють, ніщо не зрівняється з моїм нестримним натиском, я забуваю про обережність, повагу, страх і пристойність, я цинічний, безсормний, неприборканий і невтомний, мене не зупиняє сором і не лякає небезпека, у всьому всесвіті для мене вже не існує нічого, окрім єдиного предмета, що цікавить мене. Але це триває мить, а наступної миті я знову поринаю в свою апатію. У спокійні хвилини я безпристрасний і навіть соромливий, усе мене лякає, все бентежить; муха, що летить, мене лякає, необхідність сказати слово чи зробити рух жахає мої лінощі; страх і сором пригнічують мене до такої міри, що хочеться зникнути з очей людських. Якщо треба діяти, я не знаю, що робити; якщо потрібно говорити, не знаю, що сказати; якщо на мене дивляться, я збентежений. Коли я захоплююся,

я можу іноді знайти те, що мені потрібно сказати, але в звичайних розмовах я не знаходжу нічого, абсолютно нічого; вони нестерпні мені через одне те, що я зобов'язаний говорити.

Додайте до цього, що найбільше мене зачаровують речі, яких не можна купити. Мені потрібні лише чисті задоволення, а гроші їх отруюють. Я люблю, наприклад, гарний стіл, але можу натішитися ним лише в товаристві друга, позаяк не зношу ані світських церемоній, ані шинкового гультьайства, а наодинці мою уяву зацікавить щось стороннє, і їжа мене не радуватиме. Якщо моя розбурхана кров вимагає жінки, то моє схвильоване серце ще сильніше вимагає кохання. Продажна ласка втрачає для мене всю свою чарівність; сумніваюся навіть, що буду в змозі нею скористатися. І так з усіма приступними мені втіхами: я вважаю їх прісними, якщо вони дістаються мені задарма. Я люблю лише те, що не може належати кожному, хто захоче цим скористатися.

Ніколи гроші не здавалися мені такою цінністю, якою їх вважають. Більше того, вони ніколи не здавалися мені і надто зручними, адже самі по собі вони ні на що не годяться і, щоб ними натішитися, їх треба у щось перетворити, треба купувати, торгуватися, часто бути обдуреним, переплачувати і мало отримувати. Я хотів би мати річ гарної якості: якщо я заплачу за неї гроші, то я певен, що отримаю погану. Я дорого плачу за свіже яйце – воно зіпсується; за гарний плід – він незрілий; за дівчину – вона розбещена. Я люблю гарне вино, але де його взяти? У виноторговця? Він може мене отруїти. Якщо я конче хочу отримати щось хороше, скільки клопотів, труднощів! Потрібні друзі, кореспонденти; потрібно давати доручення, писати, їздити, чекати; і врешті-решт, часто все-таки буваєш обдурений. Скільки клопотів з грошима! Я більше боюся цих клопотів, ніж люблю гарне вино.

Тисячу разів, поки я був учнем, та й пізніше, я виходив з наміром купити якісь ласощі. Я підходжу до крамнички пиріжника і бачу жінок за конторкою; мені відразу здається, що вони сміються з маленького ласуна. Я проходжу мимо фруктової крамнички і скося поглядаю на прекрасні груші, що спокушають мене своїм ароматом. Але біля крамниці стоїть чоловік, який знає мене; а ген там я бачу якусь дівчину; можливо, це служниця з нашого дому? Мої короткозорі очі постійно вводять мене в оману. Я приймаю всіх, хто проходить, за своїх знайомих; скрізь мене лякає і стримує якась перешкода; бажання росте в мені разом зі страхом, і врешті-решт, я повертаюся додому, як дурень: бажання мучить мене, у моїй кишені лежать гроші, на які я міг би його вдовольнити, але я не наважуюся нічого купити.

Я зайшов би в найнудніші подробиці, коли почав би розповідати про ніяковість, сором, огиду та різні збентеження, які завжди переживав, маючи справу з грошима. У міру знайомства з моїм життям читач дізнається про мою вдачу й відчує все це і без обтяжливих пояснень.

Зрозумівши це, неважко зрозуміти й одне з моїх так званих протиріч, а саме, яким чином наймерзенніша скнарність уживається в мені з найбільшою зневагою до грошей. Для мене вони являють настільки незручне рухоме майно, що я і не прагну придбавати їх, коли їх у мене немає; а коли вони є, я довго зберігаю їх, не витрачаючи, бо не можу придумати, на що використати. Але як тільки випадає слушна і приємна нагода, я користуюся ними так добре, що мій гаманець спустошується швидше, ніж я це помічаю. І не шукайте в мені манії скнар витрачати гроші напоказ. Навпаки, я витрачаю потай і задля втіхи, не хвалюся своїми витратами, а ховаю їх. Я так добре відчуваю, що не вмію розпоряджатися грошима, що мені майже соромно мати їх і ще соромніше ними користуватись. Якби коли-небудь у мене завелися доходи, достатні для безбідного життя, я певен, що не намагався б ощаджувати і витрачав би весь дохід, не прагнучи збільшити його; але обмеженість у коштах постійно тримає мене в страху. Я обожаю свободу і ненавиджу обмеженість, потребу і поневолення. Поки у мене є гроші, вони забезпечують мою незалежність, вони позбавляють мене необхідності намагатися придбати їх знову, а ця необхідність завжди наганяє на мене жах; боячись залишитися без грошей, я бережу їх. Гроші, якими ми володіємо, дають свободу, а гроші, на які ми полюємо, обертають у рабство. Ось чому я дбайливо зберігаю їх, але не ганяюся за ними.

Отже, моя безкорисливість є не що інше, як лінощі: задоволення мати гроші не варте зусиль їх добувати; моє марнотратство – також лінощі: коли випадає нагода приємно витратити їх, то нею не можна не скористатися. Мене менше спокушають гроші, ніж речі, тому що між грошима і бажаними предметами завжди є проміжний ступінь, якого немає між самою річчю і втіхою, яку вона дає. Я бачу річ, вона вабить мене; якщо ж я бачу тільки засіб придбати її, то вона не приваблює мене. Я крав і навіть іноді й тепер краду різні дрібнички, які подобаються мені і які я більше люблю брати, ніж просити: але ні в дитинстві, ані потім, жодного разу в житті я ні в кого не вкрав жодної дрібної монети. Тільки раз, п'ятнадцять років тому, я украв сім ліврів і десять су. Цю історію варто розповісти, оскільки в ній виявилася така дивна суміш безсоромності й дурості, що мені самому було б важко повірити в усе це, якби мова не йшла про мене самого.

Це було в Парижі. Я гуляв з паном Франкеєм у Пале-Роялі; було близько п'ятої години. Він виймає годинника, дивиться на нього і каже: «Ходімо в оперу». Я погоджуюся, і ми йдемо. Він бере два квитки в амфітеатр, дає мені один з них, а з іншим іде попереду мене; він входить, я йду за ним; у дверях мене зупиняє штовханина. Я дивлюся вперед і бачу, що всі стоять. Я вирішую, що легко міг би загубитися в натовпі чи принаймні змусити пана Франкея думати, що я загубився. Я виходжу, беру свою контрамарку, потім гроші, і йду, не подумавши про те, що ледве я дійшов до дверей, як усі сіли, і пан Франкей ясно побачив, що мене там немає.

Позаяк ніщо не було таке чуже моїй вдачі, як цей вчинок, то я відзначаю його, щоб показати, що бувають моменти якогось особливого божевілля; і в такі моменти не слід робити висновків про людину з її вчинків. Я, власне, вкрав не ці гроші – я, радше, вкрав їх вживання; це була не так крадіжка, як підлість.

Я ніколи не покінчив би з подробицями, якби досліджував усі шляхи, якими за час свого учнівства спустився від піднесеного героїзму до низькості останнього негідника. У той самий час, набувши всіх пороків, властивих моему становищу, я не міг відразу перейнятися і смаками своїх товаришів. Їхні розваги здавалися мені нудними, і коли надмірні утиски остаточно відвернули мене і від праці, мені стало нестерпним все навколо. Це повернуло мені давно втрачений смак до читання. Читання замість роботи стало новим злочином, воно накликало на мене й нові покарання. Збуджувана перешкодами, ця схильність перетворилася на пристрасть, а незабаром і на одержимість.

Книжками мене забезпечувала відома книготорговка Ля Трібю. Мені годилися будь-які книжки, я без розбору і з однаковою жадібністю читав і гарні книги, і погані. Я читав у майстерні, читав, ідучи з дорученнями, читав у нужнику і забувався там на цілі години, голова у мене йшла обертом від читання – я тільки те й робив, що читав. Хазяїн шпигував за мною, ловив мене за читанням, лупцював і забирав книжки. Скільки томів було пошматовано, спалено і викинуто у віконце! Скільки творів у Ля Трібю залишилися в розрізненому вигляді! Коли мені бувало нічим їй платити, я залишав їй у заставу свої сорочки, краватки, будь-яке лахміття і регулярно відносив їй три су своїх недільних чайових.

Ось і знадобилися грошенята, скажуть мені. Це правда, але так вийшло, бо читання позбавило мене всіх інших занять. Цілком віддавшись новій пристрасті, я тільки й робив, що читав, і припинив красти. Це ще одна моя характерна риса. Незважаючи ні на яку звичку до відомого способу життя, будь-яка дрібниця відволікає мене, змінює мої смаки, привертає мене і, нарешті, викликає в мені пристрасть; і тоді все забувається, я думаю лише про новий предмет, що зацікавив мене. Серце моє калатало від нетерпіння перегорнути нову книжку, що лежала в кишені. Щойно залишившись один, я діставав її і вже не думав про те, щоб нищпорити в хазяйській шафі. Не думаю, що став би красти і заради дорожчих своїх забаганок. Маючи мізерні кошти, я не розраховував у такий спосіб роздобути їх на майбутнє. Ля Трібю надавала мені кредит, я платив потроху, а коли клав книжку до кишені, то забував про все. Природно отримувані мною гроші так само природно спливали до цієї жінки, а коли вона наполегливо

вимагала плати, у мене під рукою щонайперше виявлялися власні речі. Крадіжка на майбутнє була б надто великою передбачливістю, а крадіжка ради негайної сплати навіть не спокушала мене.

Від нагінок, побоїв, таємного і погано підібраного читання моя вдача ставала мовчазною і похмурою, розум починав псуватися, і я жив справжнім ізгоем. Тим часом, якщо мої смаки не оберегли мене від примітивних і вульгарних книг, доля уберегла мене від книг брудних і непристойних. Не те щоб Ля Трібю, жінка з усякого погляду згідлива, совістилася мені давати їх, але, набиваючи на них ціну, вона показувала їх мені з такою таємничістю, що змушувала мене від них відмовлятися як з огиди, так і з сорому. Так випадок допоміг соромливості, і мені було вже за тридцять, коли я вперше заглянув у ці небезпечні книги, які одна прекрасна пані вважала незручними, бо їх можна читати лише потай.

Менш ніж за рік я вичерпав запаси небагатої крамниці Ля Трібю і опинився ні з чим у години свого дозвілля. Пристрасть до читання і самі книги, хай іноді й погані, і без розбору читані, відвернули мене від дитячих пустощів і настроїли моє серце на почуття шляхетніші, ніж ті, що давало мені моє становище. Відвернувшись від усього, що було мені приступне, і відчуваючи себе безнадійно позбавленим усього, що мене приваблювало, я не бачив навколо нічого, що могло б утішити серце. Моя здавна збентежена чуттєвість вимагала втіх, джерела яких я навіть не міг собі уявити. Я був так само далекий від справжнього джерела, як ніби був безстатевою істотою, і, ставши вже юнаком, згадував іноді про свої дитячі пустощі, не в змозі уявити собі нічого іншого. У цьому дивному становищі моя неспокійна уява взяла напрям, який урятував мене від самого себе і заспокоїв зароджувану чуттєвість. Вона живилася сценами, що зацікавили мене під час читання: я згадував їх, змінював, уживався в них, стаючи одним з уявних персонажів, і бачив себе постійно в найприємніших для себе обставинах. Так, уявне становище, в яке я себе поміщав, врешті-решт змушувало мене забути про сучасне, яким я був такий незадоволений. Любов до уявного світу і легкість, з якою я в нього переносився, остаточно відвернули мене від мого оточення і зумовили мою схильність до самотності, якій з того часу я і залишаюся вірний. Надалі ми не раз побачимо дивні наслідки такої схильності, такої мізантропічної і похмурої на зовнішній погляд, але що насправді походить від надто прихистого, надто люблячого, надто ніжного серця, яке, через неможливість знайти собі подібних серед тих, що живуть, змушене жити химерами. Зараз мені досить лише відзначити витoki і першопричину цієї схильності, яка змінила і зменшила мої пристрасті за допомогою них самих і зробила мене лінивим до дії через надмірну палкість бажань.

Так, у постійній тривозі і незадоволеності всім і самим собою, я дійшов свого шістнадцятиріччя, не люблячи своїх занять, не радіючи своєму віку, не відаючи нічого про предмет бажань, що мучили мене, плачучи невідомо про що, зітхаючи невідомо про кого, ніжно леліючи свої химери і не бачачи навколо себе нічого, гідного їх замінити. Щонеділі після церкви товариші кликали мене розважитися разом з ними. Я охоче ухилився б, якби міг, але, почавши грати з ними, захоплювався і заходив далі за інших, стаючи непохитним і нестримним. Такий я був завжди. Під час наших замиських прогулянок я йшов уперед, не думаючи про повернення, аж поки мені нагадували про це інші. Двічі мені доводилося опинятися таким чином перед зачищеною міською брамою. Зрозуміло, як мені діставалося наступного дня, а вдруге мені обіцяли такий прийом у разі повторення, що я вирішив більше не ризикувати.

Але цей такий жакликий третій раз усе ж таки стався. Мою пильність обдурив клятий капітан Мінутолі, який зачиняв свою браму на півгодини раніше за інших. Я повертався з двома товаришами. Не дійшовши півльє до міста, я почув звуки вечірньої зорі, прискорив крок, почув бій барабанів і побіг щодуху. Я здалеку побачив солдатів на посту і, задихаючись, мчався до них так, що серце виплигувало з грудей. Я намагався кричати їм, але груди мені здавило. Було надто пізно. Мені залишалося двадцять кроків, коли я побачив, як піднімають

перший міст. Я здригнувся, побачивши в повітрі його жажливі роги, похмурі й фатальні провісники неминучої долі, що чекала на мене з цієї миті.

У першому пориванні відчаю я кинувся на схил, кусаючи землю. Мої товариші лише посміювалися, змирившись зі своїм нещастям. Змирився зі своєю долею і я, але інакше. На цьому самому місці я присягнувся ніколи не повертатися до хазяїна, і наступного ранку, коли після відкриття брами вони повернулися в місто, я розпрощався з ними назавжди, попросивши їх тільки сповістити таємно мого кузена Бернара про ухвалене мною рішення та повідомити його про місце, де ми могли б побачитися з ним востаннє.

Відтоді як я став працювати у гравера, ми бачилися рідше, хоча якийсь час і зустрічалися неділями, але поступово обросли новими звичками і стали бачитися менше. Перекоаний, що цим змінам багато в чому сприяла його мати. Він був хлопцем з «верхнього» міста, а я, жалюгідний підмайстер, став просто хлопчиськом із Сен-Жерве.²⁴ Незважаючи на те, що ми були родичами, ми втратили рівність, і знатися зі мною було принизливо. Однак наші стосунки не зовсім припинилися, і оскільки він був з природи добрий, то слухався часом свого серця, всупереч материнським урокам. Дізнавшись про моє рішення, він примчався, але не для того, щоб відраяти мене чи податися зі мною, а щоб за допомогою невеликих подарунків надати моїй втечі хоч якоїсь приємності, бо мої власні кошти не могли мені дозволити утекти далеко. Між іншим, він подарував мені маленьку шпагу, яка мені дуже сподобалася і яку я доніс аж до Турина, де розлучився з нею через крайню скруту. Що більше я з того часу думав про його поведінку в той критичний момент, то більше переконувався, що він діяв за напученнями своєї матері і, може, свого батька, бо неможливо, щоб сам він не спробував умовити мене залишитися або не захотів піти за мною; але цього не сталося. Він радше підбадьорив мене в моєму намірі, ніж спробував від нього відмовити, і, побачивши мою рішучість, розлучився зі мною без зайвого жалю. Більше ми ніколи не писали одне одному і не бачилися. Шкода: він був по суті добрий, і ми були створені, щоб любити одне одного.

Перш ніж віддатися своїй неминучій долі, дозвольте мені на мить звернути свій погляд на те, що природно чекало б на мене, якби я потрапив до кращого хазяїна. Ніщо так добре не узгоджувалося з моєю вдачею і не могло зробити мене щасливішим, ніж тихе й невідоме становище гарного ремісника, а надто ремісника такого класу, як женецькі гравери, наприклад. Це ремесло, достатньо прибуткове, щоб забезпечити заможне існування, і недостатньо прибуткове, щоб розбагатіти, до кінця днів обмежило б моє честолюбство і, залишаючи мені чесне дозвілля для розвитку скромних здібностей, утримало б мене у своїй сфері, не давши ніякого способу вийти за її межі. Маючи досить багату уяву, здатну прикрасити своїми химерами будь-яке становище, уяву достатньо могутню, щоб переносити мене на моє бажання до яких завгодно сфер, я мало турбувався б про те, у якій сфері перебуваю насправді. Хоч би де я був, мені нічого не варто було перенестися до будь-якого надхмарного палацу. Саме вже це показувало, що найпростіше становище, яке породжує найменше суєти і клопоту, найкраще мені й підходило. Я прожив би тихе і мирне життя в лоні своєї релігії, своєї батьківщини, своєї сім'ї і друзів. Таке життя якнайкраще відповідало б моїй вдачі, і я провів би свої дні в одноманітній праці, що відповідала моїм схильностям, у постійному колі близьких мені людей. Я був би добрим християнином і гарним громадянином, добрим батьком родини, добрим другом і гарним працівником – людиною, гідною з усякого погляду. Я любив би своє ремесло і, можливо, склав би честь своєму стану; проживши просте й невідоме, але рівне й спокійне життя, я мирно відійшов би у вічність серед своїх близьких. Безперечно, мене скоро забули б, але принаймні про мене шкодували б, поки пам'ятали.

²⁴ *Сен-Жерве* – щільно населений квартал Женеви в нижній частині міста, де жили переважно годинникарі. Місцева знать жила у верхній частині міста.

А натомість... Яку картину я намалюю? Але не будемо передчасно заглядати в нещастя мого життя, я і без того надто довго розважатиму читачів цією сумною темою.

Книга друга 1728

Якою сумною була мить, коли жах вселив мені план утечі, такою чудовою стала мить його здійснення. Ще дитиною я збирався покинути свою країну, рідних, опертя і засоби для життя, полишити навчання ремесла, не опанувавши його цілком, щоб жити ним, зіткнутися з убогістю, не маючи способу з неї вибитися, зазнати в слабкому й невинному віці всіх спокус пороку й відчаю, піти назустріч знегодам, блуканням, пасткам, рабству і смерті й потрапити під ярмо куди тяжче, ніж те, що було мені під силу. Ось що хотів я зробити і ось яке майбутнє повинен був бачити перед собою. Але я малював його собі зовсім інакше. Я думав, що здобув незалежність, і це почуття переповнювало мене. Ставши вільним і паном самому собі, я думав, що все зможу і всього досягну, мені залишалося лише узяти розгін, щоб злинути у висоту і полетіти. Я упевнено вступав у широку світову царину, якій належало заповнитися моїми заслугами, де на кожному кроці на мене чекали бенкети, скарби, пригоди, послужливі друзі й ласкаві коханки. Досить мені з'явитися, як цілий всесвіт обернеться до мене! Але я готовий був позбавити цієї долі всесвіт і цілком задовольнився б невеликим милим товариством, не обтяжуючи себе рештою. Моя помірність обмежувала мене вузькою, але сповненою краси сферою, де я пануватиму. Моє честолюбство не йшло далі якого-небудь замку, де я стану улюбленцем господаря і господині, коханим їхньої дочки, другом її брата і захисником сусідів, буду всім задоволений і не захочу більшого.

У сподіванні цього скромного майбутнього я кілька днів тинявся навколо міста, зупиняючись у знайомих селян, які приймали мене куди добріше, ніж приймали б городяни. Вони зустрічали і годували мене з такою добротою, ніби не бачили в ній ніякої заслуги. І вони не робили мені ласку, бо не виявляли переді мною ніякої переваги.

Так, мандруючи по світу, дійшов я до Конфіньйона у Савойї, розташованого за два льє від Женеви. Тамтешнього кюре звали паном Понвером. Це ім'я, відоме в історії Республіки, мене дуже вразило. Мені цікаво було поглянути на нащадка дворян Кюєрів.²⁵ Я відвідав Понвера. Він прийняв мене добре, розповів про женевську ересь, про могутність святої матері Церкви і нагодував обідом. Я не знайшов, що відповісти на вивершені таким чином докази і визнав, що кюре, який нагодував мене таким добрим обідом, щонайменше вартий наших пасторів. Звичайно, я мав більшу вченість, ніж Понвер, попри його дворянство, але я був дуже гарним гостем, щоб виявитися таким самим гарним богословом, а його чудове вино так переможно говорило на його користь, що я згорів би з сорому, якби почав сперечатися з таким гостинним господарем. Тож я поступився чи принаймні не заперечував йому відкрито.

Бачачи мою обережність, мене матимуть за лицеміра. Це не так, я просто намагався бути ввічливим. Лестощі, чи, краще сказати, поблажливість – не завжди вада, частіше вона чеснота, особливо замолоду. Доброта привертає нас до того, хто її виявляє, і ми поступаємося не заради обману, а щоб не засмучувати його і не віддавати злом за добро. Що змусило Понвера привітно зустріти мене, поставитися до мене ласкаво і намагатися мене переконати? Не що інше, як співчуття до мене! Моє юне серце сказало мені це. Вдячність і повага до доброго священика переповнювали мене. Я відчував свою перевагу, але не хотів виявляти її, відплачуючи за гостинність. Мною керувало не лицемірство, і я не думав змінювати релігію, не мав наміру навіть звикати до такої думки, що викликала у мене жах. Просто я не хотів сердити того, хто, бажаючи мене переконати в іншому, ласкаво поставився до мене. Я хотів підтримати його прихильність до мене і дати йому надію на успіх, показавши себе беззахиснішим, ніж був

²⁵ Дворяни Кюєри (*cuiller*, ложка, *фр.*) – прибічники герцога Савойського, який боровся із женевськими протестантами; запевняли, що здолати своїх ворогів їм так само легко, як з'їсти кисіль ложками (звідси символічна ложка на ший).

насправді. Моя провина схожа була на кокетування порядних жінок, які, бажаючи добитися своєї мети, уміють, нічого не дозволяючи і не обіцяючи, вселяти надію на те, чого не збираються виконувати.

Розум, жаль, любов до порядку вимагали не потурати моему божевіллю, забрати мене від загибелі, до якої я біг, і відіслати назад у родину. Так і вчинила б чи спробувала б учинити будь-яка добродісна людина. Але зовсім не факт, що Понвер, попри всю його доброту, був добродісний. Навпаки, він не знав іншої чесноти, крім поклоніння образам святих і читання розарію, і вважав, що для блага його віри найкраще писати пасквілі проти женеvських пасторів. Навіть і не думаючи відсилати мене назад, він використав мою втечу з дому, щоб зробити моє повернення неможливим, навіть якщо я захочу повернутися. Можна побитися об заклад, що він прирікав мене на бродяжництво і загибель у злиднях. Але він цього не бачив. Він бачив у мені душу, яку слід було відняти у ересі й повернути в лоно Церкви. Байдуже, буду я порядною людиною чи волоцюгою, аби я ходив до меси! Втім, не слід вважати, що так думають самі католики, подібні думки властиві будь-якій догматичній релігії, де віра стає важливішою за справи.

«Бог кличе вас, – сказав мені Понвер, – ідіть у Ансі, там ви знайдете добру милосердну жінку, яка милістю короля виявилася в змозі виводити інші душі з облуди, з якої вийшла сама». Мова йшла про пані де Варенс, новонавернену, яку священники справді змушували ділити призначену їй сардинським королем пенсію у дві тисячі франків з негідниками, що торгують своєю вірою. Я відчував себе приниженим від думки, що потребував милосердя доброї жінки. Мені подобалося, коли мені давали все необхідне, але не подобалося отримувати милостиню, і якась святоша не надто мене приваблювала. Але під тиском Понвера і голоду, що загрожував мені, і ще тому, що мені подобалося вирушати в мандри з певною метою, я пішов у Ансі, хоча й не без почуття гіркоти. Я міг легко дістатися туди за день, але не поспішав і провів у дорозі три дні. Побачивши обіч шляху який-небудь замок, я негайно до нього завертав, певний, що на мене чекає там пригода. Я не наважувався входити до замків чи стукати у двері, я просто починав співати під найпривабливішим, на мій смак, вікном і дуже дивувався, коли після всіх моїх старань не виходили ані пані, ані панночки, зачаровані красою мого голосу і змістом моїх пісеньок. А я ж знав силу-силенну чарівних пісеньок, яких навчили мене товариші, і чудово співав!

Нарешті, я побачив пані де Варенс. Ця мить визначила всю мою вдачу, і я не можу торкнутися його лише мимохідь. Мені йшов шістнадцятий рік. Будучи не красенем і невисокого зросту, я відзначався гарною статуєю, у мене були красиві ступні, стрункі ноги, відкрите жваве обличчя, маленький рот, чорні брови і волосся, а очі, хоча й маленькі і глибоко посажені, виблискували вогнем, що кипів у моїй крові. На жаль, нічого цього я не знав. Якщо мені й доводилося в житті згадувати про свою зовнішність, то лише тоді, коли вже пізно було нею скористатися. Моя юнацька боязкість посилювалася соромливістю люблячої натури, що завжди боялася комусь не сподобатись. До того ж, маючи цілком розвинений розум, я не бував у товаристві і не знав гарних манер, а всі мої знання не лише не замінювали їх, але ще більше бентежили мене, даючи відчуття, як багато мені бракує.

Отже, боячись не справити гарного враження, я вирішив показати себе інакше і написав красномовного листа в ораторському стилі, перемішавши книжкові фрази з висловами підмайстрів і намагаючись здобути прихильність пані де Варенс. У конверт зі своїм листом я вклав лист Понвера і пішов на цю жахливу зустріч. Але я не застав пані де Варенс, мені сказали, що вона тільки що пішла до церкви. Це була Вербна неділя 1728 року. Я побіг за нею слідом, побачив, наздогнав, заговорив...

Ніколи не забуду цього місця, з того часу я часто поливав його сльозами і вкривав поцілунками. І чому я не можу обнести золотою огорожею цю щасливу місцину і привернути до неї

шанувальників з усієї землі? Той, хто шанує пам'ятники спасіння людей, мусить наближатися до неї не інакше, як навколішках!

То був прохід за її будинком, між потічком і стіною двору. Він вів через потайні двері до церкви францисканців. Готова зникнути за цими дверима, пані де Варенс обернулася на мій голос.

Що сталося зі мною, коли я побачив її! Я гадав зустріти похмуру святенницю, мені здавалося, що «добра жінка» пана де Понвера і не могла бути іншою. А побачив я сповнене грації обличчя, прекрасні лагідні блакитні очі, сліпуче білу шкіру, абрис чарівних грудей. Ніщо не сховалося від очей юного прозеліта, бо я тієї ж миті став її прихильником, упевнений, що, хоч яку б релігію проповідував такий місіонер, вона могла вести тільки до раю. Вона з усмішкою взяла з моєї тремтячої руки конверт, пробігла очима лист Понвера, прочитала мій і перечитала б його ще раз, якби лакей не нагадав їй, що час іти до церкви. «Дитино моя, – сказала вона мені тоном, від якого я весь затремтів, – ви подалися в мандри в такому юному віці, це й справді гідне співчуття». І, не чекаючи відповіді, додала: «Йдіть до мене в дім, скажіть нагодувати вас обідом, а після меси ми поговоримо».

Луїза-Елеонора де Варенс, у дівочтві де ля Тур де Піль, походила із старовинного і шляхетного роду Веде, містечка в кантоні Во. Вона рано вийшла заміж за пана де Варенса з дому Луа, старшого сина пана де Віллардена з Лозанни. Цей бездітний шлюб виявився не надто щасливим, і пані де Варенс, під впливом якогось домашнього горя, скористалася перебуванням короля Віктора-Амадея²⁶ в Евіані й, перебравшись через озеро, впала до ніг монарха, покинувши таким чином чоловіка, сім'ю і батьківщину з легковажністю, подібною до моєї, яку вона, подібно до мене, оплакувала згодом. Король, який любив здаватися ревним католиком, узяв її під своє заступництво, призначив їй пенсію в п'ятнадцять тисяч п'ємонтських ліврів, що зовсім немало для короля, який не відзначався щедрістю. Аби такий прийом не дав приводу вважати, що він закохався в утікачку, він відіслав її під ескортом своїх гвардійців у Ансі, де під керівництвом Мішеля-Габріеля де Берне, номінального єпископа Женевського, вона й виголосила зречення від своєї релігії в монастирі Візитації.

На час моєї появи в Ансі вона жила там уже шість років. Їй було двадцять вісім років, вона народилася разом із століттям. Вона сяяла красою, яка добре зберігається, бо полягає не в правильності рис, а в їх виразі. Її обличчя дихало ласкою і ніжністю, у неї був дуже лагідний погляд, ангельська усмішка, маленький рот, попелясте волосся незрівнянної краси, яке вона причісувала недбало, що надавало їй особливій пікантності. Вона була невелика на зріст, навіть мала і дещо повнява; але неможливо було знайти гарнішого обличчя, гарніших грудей і гарніших рук.

Пані де Варенс отримала досить безсистемне виховання; як і я, вона втратила матір при народженні, і, з байдужістю приймаючи знання, що діставалися їй, дечого навчилася від гувернантки, дечого від батька, дечого від учителів, і дуже багато чого від своїх коханців, головним чином, від пана де Тавеля. Він мав смак і освіченість і передав їх тій, яку кохав. Але безладність здобутої освіти завадила розвитку її природного розуму. І хоча їй були відомі основи філософії та фізики, вона успадкувала від батька любов до знахарства та алхімії, готувала еліксири, настоянки, бальзами, порошки і запевняла, що їй відкриті певні таємниці. Користуючись її слабкістю, шарлатани заволоділи нею і довели до зубожіння. Її розум, таланти й чарівність, якими вона могла б тішити краще товариство, загинули серед печей і порошків.

Але якщо підлі шахраї зловжили їй погано зорієнтованою освітою, щоб потьмарити світло її розуму, її чудесне серце витримало випробування і назавжди залишилося тим самим. Її люблячий і лагідний характер, милосердя до нещасних, невичерпна доброта, весела й відкрита

²⁶ Король Віктор-Амадей – король Сардинського королівства.

вдача не змінилися. Навіть з наближенням старості, серед злиднів, хвороб і обмов, ясність її прекрасної душі до кінця життя зберегла в ній усю веселість її кращих днів.

Її облудність походила від невичерпної енергії, що вимагала собі застосування. Вона не цікавилася жіночими інтригами, їй потрібно було вигадувати всяку діяльність і керувати нею. Вона була народжена для великих справ. На її місці пані де Лонгвіль виявилася б просто дрібною інтриганкою, вона ж на місці пані де Лонгвіль керувала б державою. Її таланти зажили б їй слави за вищого становища, але в тому середовищі, де вона жила, лише занапастили її. У посиленій їй діяльності вона завжди надто розширювала свій план у голові і завжди уявляла свою мету у великих розмірах. Завдяки цьому, вживаючи засобів, що більше відповідали її цілям, ніж силам, вона зазнавала краху з вини інших; коли її проект не вдавався, вона банкрутувала там, де інші нічого не втратили б. Цей потяг до діяльності, що завдавав їй стільки горя, все-таки дав їй велику користь і в її монастирському притулку, завадивши їй до кінця життя замкнутися тут, як вона мала намір зробити. Одноманітне життя черниць, їхні тихі розмови в передпокої не могли б задовольнити її вічно діяльний розум, що вигадував щодня нові системи і мав потребу в цілковитій свободі. Добрий єпископ де Берне, не такий розумний, як Франциск Сальський, багато в чому був схожий на нього, а пані де Варенс, яку він називав своєю дочкою і яка більше за інших була схожа на пані де Шанталь, могла б бути схожою на ту і в її самотності, якби смаки не відвертали її від монастирського неробства. Не через відсутність релігійної ревності ця мила жінка не віддавалася дрібницям релігії, які, здавалося, личили б новонаверненій, що живе під наглядом прелата. Хоч з якої б причини пані де Варенс змінила релігію, вона щиро сповідувала ту, яку прийняла. Вона жила й померла як добра католичка, і смію стверджувати, що лише через огиду до святенництва вона не виявляла своєї святобливості на людях. Вона вірила занадто твердо, щоб виставляти свою віру напоказ. Одначе зараз не час розводитися про її принципи, у мене ще буде нагода про них розповісти.

Хай ті, хто заперечує симпатії душ, пояснять, якщо зможуть, чому з першої зустрічі, з першого слова, з першого погляду пані де Варенс викликала у мене не лише найжвавішу прихильність до себе, а й цілковиту довіру, яку ніколи не було обдурено. Припустимо, що я і справді відчув до неї кохання, що видається дуже сумнівним тому, хто прослідкує історію наших стосунків, але чому ця пристрасть від самої хвилини свого зародження супроводжувалася почуттями, що найменше нею викликаються: сердечним миром, спокоєм, безтурботністю і впевненістю? Чому, ледве наблизившись до чарівної сліпучої жінки, що посідала вище становище, ніж я сам, до жінки, від прихильності якої залежала моя доля, я відразу відчув себе так само вільно і спокійно, ніби вже цілком упевнився в тому, що їй подобаюся. Чому я ні на мить не відчув ніяковості, збентеження і сором'язливості? Чому, попри всю свою природну соромливість і неспівмірність, ніколи не бачачи світла, я з першого ж дня і першої миті відчував себе з нею так легко й невимушено і говорив так ніжно і фамільярно, як і через десять років, коли наша найбільша близькість зробила такий тон цілком природним? Хіба буває кохання якщо не без бажань, бо я їх мав, але без тривоги і ревнощів? Хіба ми не мучимось прагненням дізнатися, чи кохають нас самих? Але мені за все життя не спадало на думку запитати її про це, та й вона виявляла щодо мене не більше цікавості. Безперечно, у моїх відчуттях до цієї чарівної жінки було щось особливе, і далі читач побачить ще багато дивного і несподіваного.

Щоб ніхто не заважав їй поговорити зі мною про моє майбутнє, вона залишила мене у себе обідати. Перший раз у житті я їв без апетиту, і покоївка, що прислужувала нам, сказала, що вперше бачить мандрівця моїх років і мого кола з таким малим апетитом. Це зауваження, що нітрохи не зашкодило мені в очах господині, вразило прямо в серце сільського товстуна, що обідав з нами і сам-один їв за шістьох. А я був у захопленні, яке не давало мені їсти. Моє серце живилося якимсь зовсім новим почуттям, що переповнювало всю мою істоту, через нього мій розум не міг робити нічого іншого.

Пані де Варенс захотіла дізнатися подробиці моєї історії. У своїй розповіді я знову здобувся на той запал, що його був утратив у хазяїна. Що більше я схиляв до себе цю чудову душу, то сильніше вона шкодувала про долю, яку я собі готував. Її ніжне співчуття проглядало в її обличчі, погляді, рухах. Вона не наважувалася умовляти мене повернутися до Женеви, в її становищі це було б злочином проти католицизму, і їй було відомо, що за нею стежать і зважують кожне її слово. Але вона так зворушливо говорила мені про горе мого батька, що ясно вгадувалося її схвалення в тому разі, якби я повернувся втішити його. Вона навіть не розуміла, що мимоволі свідчить проти самої себе. Але я вже ухвалив рішення. До того ж, чим більше розчулювали мене її слова, тим менше я був здатний розлучитися з нею. Я відчував, що повернення до Женеви звело б між нами майже нездоланну перешкоду, для подолання якої мені довелося б знову тікати. Краще вже було триматися обраного шляху. І я тримався. Пані де Варенс, бачачи марність своїх зусиль, не стала наполягати і лише сказала, дивлячись на мене із співчуттям: «Йди туди, куди кличе тебе Бог, моя бідолашна дитино. Але ставши дорослим, згадай про мене». Вона й не думала, що її слова справдяться так жорстоко.

Мої труднощі аж ніяк не закінчилися. Як вижити в такому юному віці далеко від батьківщини? Не пройшовши й половини терміну учнівства, я не володів ремеслом. А якби й володів, то не зміг би жити з нього в Савойї, країні надто бідній для процвітання ремесел. Товстун, що обідав за всіх нас і змушений нарешті дати спочинок своїм щелепам, висловив пораду, послану йому, за його словами, Небом, але, судячи з наслідків, прийшла вона радше з протилежного боку. Він запропонував мені йти у Турин, де в притулку для освічених новонавернених я міг знайти поживу для душі і тіла аж до моменту свого уцерковлення, після чого милосердні душі підшукали б мені підходяще місце. «Що стосується дорожніх витрат, то його превелебність монсеньйор єпископ не відмовиться милостиво забезпечити вас необхідними коштами, якщо пані де Варенс запропонує йому таку святу справу, та й сама пані баронеса, яка надзвичайно добра, – сказав він, уклонившись своїй тарілці, – неодмінно вам допоможе».

Всі ці милості здавалися мені досить обтяжливими. Серце моє стискалося, я мовчав. Пані де Варенс, відгукнувшись на цей план зовсім не з тим запалом, з яким його було викладено, відповіла, що вона поговорить про це з його превелебністю, і кожен допоможе відповідно до своїх можливостей. Але цей клятий товстун побоювався, що вона говоритиме недостатньо переконливо. Маючи свою користь у цій справі, він сам умовив священиків і так спритно все обкрутив, що коли пані де Варенс, яка боялася відпускати мене в подорож, звернулася до єпископа, виявилось, що справу вже вирішено, і їй тут-таки видали гроші мені на дорогу. Вона не зважилася вмовляти мене залишитись. Я наближався до того віку, коли жінка її років не може, не порушуючи пристойності, тримати біля себе молодого хлопця.

Так моя подорож була вирішена тими, хто піклувався про мене. Мені залишалося підкоритися, що я і зробив без особливої огиди. Хоча Турин був далі від Ансі, ніж Женева, мені здавалося, що, будучи столицею, він зв'язаний з Ансі тісніше, ніж місто чужої держави і чужої релігії. До того ж, ідучи з послуху пані де Варенс, я відчував, що продовжую жити під її керівництвом, а це означало більше, ніж жити просто по сусідству. І нарешті, думка здійснити велику подорож давала втіху моїй манії до мандрів, яка вже починала себе виявляти. Мені здавалося чудовим у моєму віці перебратися через гори й підвестися над своїми товаришами на всю висоту Альп. Женевець не здатний устояти перед спокусою побачити іншу країну, і я погодився. Товстун та його дружина збиралися вирушити в дорогу за два дні. Турботу про мене поклали на них. Їм передали і мій гаманець, поповнений пані де Варенс, яка нишком сунула невеличку суму грошей і мені, додавши до неї купу напучень. І ось у Страсну середу ми вирушили в дорогу.

Другого дня після мого від'їзду з Ансі туди прибув батько, що йшов моїми слідами разом зі своїм другом Рівалем, теж годинникарем. Ріваль був розумний, навіть дотепний чоловік, що

писав вірші краще за Ла Мотта і говорив не гірше за нього, притому цілком чесний, але його безцільні заняття літературою привели лише до того, що один з його синів зробився актором.

Замість того щоб наздогнати мене, що їм легко вдалося б, адже я йшов пішки, а вони їхали на конях, ці добродії, побачивши пані де Варенс, удовольнилися тим, що поплакали разом з нею про мою долю. Те саме трапилося і з дядьком Бернаром. Він приїхав за мною в Конфіньйон, але дізнавшись, що я в Ансі, повернувся звідти до Женеви. Мої близькі ніби змовилися з моєю зіркою лишити мене на ласку моєї долі. Через подібне ж нехтування пропав мій брат, до того ж так серйозно, що ми так ніколи й не дізналися, що з ним трапилося.

Мій батько мав не лише гідну подиву чесність і душевну силу, але був і чудовим батьком, особливо для мене. Він ніжно любив мене, але любив і свої втіхи, а нові уподобання дещо охолодили його батьківську любов з того часу, як я жив далеко від нього. У Ніоні він знов одружився, і хоча його немолода дружина не могла вже дати мені братів, але у неї були родичі: склалася інша сім'я, з'явилися інші цілі, нове господарство, і це заважало батькові часто згадувати про мене. Батько старів і не мав статку, який підтримав би його в старості. Нам з братом залишився від матері деякий спадок, і за нашої відсутності невеликі доходи з нього надходили батькові. Ця думка не приходила йому прямо і не заважала йому виконувати свій обов'язок, але непомітно впливала на нього помалу і дещо стримувала його завзяття, яке без цього він довів би далі. Думаю, саме тому він і не поїхав за мною в Шамбері, де міг легко застати мене. Саме тому, коли я згодом відвідував його, він був завжди по-батьківськи ласкавий зі мною, але не надто прагнув мене утримати.

Така поведінка батька, ніжна любов і доброчесність якого були мені добре відомі, навела мене на роздуми, що немало сприяли збереженню мною душевного здоров'я. Я виніс із них велике етичне правило, єдино придатне для застосування в житті: уникати становищ, у яких наші обов'язки суперечать нашим вигодам і особисте щастя ставиться в залежність від нещастя інших. Певен, що в таких становищах і найсильніша любов до доброчесності рано чи пізно слабіє, і ми стаємо несправедливі та злі у справах, не припиняючи бути справедливими й добрими в душі.

Це правило, що глибоко закарбувалося в серці і, хоча трохи пізно, втілене в усій моїй поведінці, надавало мені дивного і дурного вигляду серед публіки й особливо серед моїх знайомих. Мене звинувачували в бажанні оригінальничати і чинити інакше, ніж інші. Кажучи по правді, я не думав чинити ні як інші, ні інакше. Я щиро бажав робити те, що було хорошим. Всіма силами я прагнув позбутися становища, що викликало у мене інтерес, протилежний інтересу іншої людини, і, отже, таємне, хоча й мимовільне бажання лиха цій людині.

Два роки тому мілорд маршал хотів записати мене до свого заповіту. Я з усієї сили постав проти цього. Я пояснив йому, що нізащо в світі не хотів би значитися в чиемусь заповіті, а надто в його. Він погодився. Тепер він хоче призначити мені довічну пенсію, і я погоджуюся. Скажуть, що вбачаю вигідним для себе таку зміну, і це можливо. Але, мій добродійнику і панотче! Якщо я, на жаль, переживу вас, то знаю, що, втрачаючи вас, я повинен утратити все й нічого не зможу отримати.

Ось, на мою думку, гарна філософія, що єдина цілком підходить до людського серця. З кожним днем я все більше переймаюся її глибокою міцністю й на різні лади перевертаю її в усіх своїх останніх творах; але легковажна публіка не зуміла помітити її. Якщо після закінчення цієї праці я проживу ще, щоб узятися до іншої, то я думаю навести в кінці «Емілія» такий чарівний і вражаючий приклад цього самого правила, що читачеві мимоволі доведеться звернути на нього увагу. Але досить мудрувань для мандрівника, час знову рушати в дорогу.

Вона виявилася приємнішою, ніж я сподівався, а мій супутник – не таким грубим, яким здався мені спочатку. Це був чоловік середнього віку, із сивіючим чорним волоссям, зібраним у косичку, богатирського вигляду, з гучним голосом, досить веселий, чудовий ходок і ще кращий їдок. Він легко брався за будь-яке ремесло, не знаючи при цьому жодного. Здається, він

збирався відкрити в Ансі якусь фабрику. Пані де Варенс захопилася його проектом, і тепер він ішов у Турин, щоб добитися згоди міністра. Постійно обертаючись серед священників і проповідників себе в їх розпорядження, мій супутник перейняв у них талант до інтриг і особливий церковний жаргон, яким без кінця й користувався, вдаючи із себе великого проповідника. Він знав навіть один уривок латиною з Біблії і повторював його тисячу разів на день, тож здавалося, ніби він знає їх тисячу. До того ж він рідко залишався без грошей, коли знав про гроші в чужих гаманцях, був радше спритником, ніж шахраєм, і, розмовляючи вульгарним тоном жалюгідного проповідника, був схожий на Петра Пустельника, що з мечем на поясі проповідує хрестовий похід.

Його дружина, пані Сабран, була досить доброю жінкою, яка набагато тихіше поводитися вдень, ніж уночі. А що я завжди спав у одній кімнаті з ними, її галасливе безсоння часто турбувало мене, і турбувало б ще частіше, якби я розумів його причину. Але я ні про що й гадки не мав, являючи щодо цього зразкову дурість, що дозволяла клопотатися про мою освіту самій природі.

Отже, я весело йшов у товаристві свого святобливого провідника та його жвавої жіночки. Ніщо не бентежило моєї подорожі: тіло і душа були в найщасливішій настрої за все моє життя. Молодий, сильний, здоровий, безтурботний, певний у собі та інших, я переживав ту коротку, але дорогоцінну мить життя, коли його експансивна повнота так розширює наше єство всіма відчуттями і прикрашає в наших очах всю природу чарівністю нашого існування. У моєї приємної тривоги була мета, що робила її менш блукаючою і зупиняла мою уяву. Я дивився на себе як на продукт, на учня, друга, майже коханця пані де Варенс. Її приємні розмови, всі її дрібні ласки, ніжний інтерес, який вона, здавалося, виявляла до мене, її чарівні погляди, що здавалися мені сповненими кохання, бо самі вселяли мені його, – все це живило на ходу мої думки і спонукало мене до чудових мрій. Ані боязнь, ані сумнів у моїй долі не бентежили цих мріянь. Послати мене у Турин означало, на мою думку, зобов'язатися дістати мені кошти для життя, пристойно помістити мене. Я не піклувався про самого себе, інші взяли на себе цей клопіт. Таким чином я легко йшов уперед, позбавлений цієї ноші; молоді бажання, чарівниця-надія, блискучі плани наповнювали мою душу. Все, що я зустрічав, здавалось мені запорукою близького щастя. У будинках я уявляв сільські святкування, на луках – надзвичайно веселі ігри, уздовж річок – купання, прогулянки на човні, вудіння риби, на деревах – чудові плоди, а під їх тінню – солодкі побачення, на горах – чашки молока і вершків, чарівне безклопіття, мир, простоту, приємність іти, куди очі дивляться. Ніщо не проходило повз мою увагу, не викликаючи в серці якоїсь веселої картини. Велич, різноманітність, справжня краса видовища робили цю картину гідною розуму. Навіть марнославство домішувало сюди своє вістря. Таким молодим прошкувати Італією, побачити вже стільки країн, іти горами за Ганнібалом здавалося мені славою, неприступною для мого віку. До всього цього додайте часті, приємні зупинки, добрячий апетит і можливість задовольняти його; справді, мені не слід було соромитися, і в порівнянні з обідом Сабрана мій здавався мізерністю.

За все своє життя я не згадаю проміжку часу, такого вільного від турбот і прикрощів, як ті сім-вісім днів наших мандрів. Нам доводилося розміряти свій крок до кроку пані Сабран, і подорож обернулася не чим іншим, як довгою прогулянкою. Цей спогад залишив у мені щиру прихильність до всього, що до нього стосувалося, особливо до гір і до піших переходів. Я подорожував пішки лише в свої кращі літа, і завжди з великою втіхою. Згодом обов'язки, справи, необхідність возити багаж змусили мене зробитися паном і наймати екіпажі; разом зі мною увійшли туди важкі клопоти, прикрощі, труднощі, і тепер я відчуваю лише потребу приїхати, тоді як раніше у своїх подорожах я почував задоволення від самої ходьби. Довго я шукав у Парижі двох товаришів з такими самими смаками, які пожертвували б кожен п'ятдесятма луїдорами зі свого гаманця і роком свого часу, щоб разом обійти пішки всю Італію, у супроводі одного слуги, який ніс би мішок для нічлігу. Багато хто, очевидячки, був у захваті від цього

проекту, але глибоко в душі всі вважали його надхмарним палацом, про який часто базікають, не бажаючи дістатися до нього. Пам'ятаю, що я палко говорив про цей проект із Дідро і Грімом,²⁷ і мені вдалося розпалити їхню фантазію. Якось раз я подумав, що справу зроблено; але все звелось до бажання здійснити подорож на папері, у якій Грімм не вигадав нічого забавнішого, як змусити Дідро скоїти купу непривабливих вчинків, а мене замість нього віддати до рук інквізиції.

Я шкодував, що ми прийдемо у Турин вже незабаром, але радів, що побачу велике місто, і сподівався швидко знайти в ньому гідне місце для себе. Честолюбство вдарило мені в голову, і я вже бачив, як я нескінченно піднісся над колишнім становищем підмайстра, навіть і не думаючи, що невдовзі опинюся набагато нижче, аніж був.

Перш ніж іти далі, я мушу вибачитися перед читачем чи виправдати себе за безліч нецікавих для нього подробиць, які я допустив і допускати далі. Я вирішив показати публіці всього себе, і тому ніщо з мого життя не повинно залишатися темним або прихованим від неї; я постійно мушу бути перед очима публіки, яка стежитиме за мною в усіх блуканнях мого серця, в усіх потаємних куточках мого життя. Хай вона ні на одну мить не втрачає мене з очей, аби, знайшовши в моїй розповіді найменшу прогалину, найменшу порожнечу і запитавши: «Що він робить у цю хвилину?» – не звинуватити мене в небажанні все сказати. Своїми розповідями я дав чимало приводів для лихослів'я людей і не хочу посилювати його своїм мовчанням.

Мої невеликі заощадження зникли: я прохопився, і моя балакучість не залишила у збитку моїх провідників. Пані Сабран знайшла спосіб відібрати у мене все, аж до лощеної срібної стрічки, яку пані де Варенс подарувала мені для шпаги і про яку я шкодував найбільше. Та й сама шпага перейшла б до їхніх рук, аби я не відстояв її. Вони справно утримували мене в дорозі, але при цьому обдерли мене як липку. Я прибув у Турин без верхнього одягу, без грошей, без білизни, дозволивши опікуватися моєю майбутньою блискучою кар'єрою лише своїм внутрішнім чеснотам.

Я розніс за призначенням свої рекомендаційні листи, і мене відразу прийняли до приюту для новонавернених, щоб настановити в релігії, за навернення в яку мені й призначалося утримання. Я пройшов через великі двері із залізними ґратами, які замкнули за моєю спиною, повернувши двічі ключем. Такий початок здався мені радше значливим, ніж приємним, і змусив замислитися. Мене провели у досить простору кімнату, в якій з меблів були лише дерев'яний аналой з великим розп'яттям та п'ятірко дерев'яних стільців, що здалися мені лакованими, але насправді просто лисніли від частого використання. У цій залі для зібрань я зустрів кількох своїх товаришів по навчанню, на вигляд справжніх бандитів, більше схожих на прислужників диявола, ніж на майбутніх дітей Божих. Двоє з цих негідників були славонцями, що видавали себе за єврея і мавра. Вони призналися мені, що проводили життя, мандруючи по Іспанії та Італії, переходячи в християнство і хрестячись усюди, де тільки це обіцяло хоч найменшу вигоду.

Відчинили інші залізні двері, що ділили навпіл великий балкон, який виходив у двір. Через ці двері увійшли наші новонавернені сестри, які, як і я, готувалися народитися наново через урочисте зречення, а не через хрещення. Це були найбільші розпусниці й наймерзенніші шльондри, які коли-небудь оскверняли надра Церкви. Лише одна з них здалася мені доволі гарненькою. Вона була майже мого віку, можливо, на рік чи два старша. Кілька разів я ловив на собі погляд її лукавих очей. Це викликало у мене деяке бажання познайомитися з нею, але за два місяці, що вона ще залишалася в цьому домі, вже до цього провівши в ньому три місяці, мені жодного разу не вдалося до неї підійти, так пильно опікали її наша стара тюремниця і святий отець, який ревно трудився над її напученням, але, очевидно, досяг невеликих успіхів у цій справі. Мабуть, вона була дуже тупа, хоча такою і не здавалася, бо ніколи ще навчання не

²⁷ Барон Мельхіор фон Грімм – його образ набуває протилежного представлення в двох частинах «Сповіді».

тривало так довго. Святий чоловік усе ніяк не визнавав її готовою до виголошення зречення. Вона занудьгувала в ув'язненні і захотіла покинути притулок, байдуже, ставши християнкою чи ні. Довелося зловити її на слові, поки вона ще погоджувалася, зі страху, щоб вона не обурилася й не відмовилася від свого наміру.

Маленька громада зібралася на честь новоприбулого. Нам прочитали коротке напучення. Мені пропонувалося гідно відповісти на виявлену Богом ласку, а інших запрошували сприяти мені молитвою та настановляти мене прикладом. Після чого наші непорочні діви повернулися до своєї загороди, а я мав час уволу надивуватися з тієї, в якій опинився сам.

Наступного ранку нас зібрали для нового настановлення, і ось тоді я вперше задумався про крок, який мені належить зробити, і про свої вчинки, які мене до нього привели.

Я вже говорив, повторюю тепер і повторю, мабуть, ще не раз те, в чому незмінно переконаний: якщо яка дитина і здобувала коли-небудь здорове й розумне виховання, то такою дитиною був я. Народжений у сім'ї, яка виділялася своїми звичаями із загального рівня народу, я отримував тільки уроки мудрості та приклади честі від усіх своїх рідних. Мій батько, хоча й любитель утіх, відзначався не лише безумовною чесністю, а й релігійністю. Увічливий у товаристві і християнин у сім'ї, він рано збудив у мені гарні почуття, притаманні йому. Всі три мої тітки були розважливі і добродішні, дві з них відзначалися святоблivityстю, а третя, сповнена водночас грації, розуму й почуттів, була, мабуть, благочестивіша за двох перших, хоча й менше виставляла це напоказ. Із лона такої шановної сім'ї я перейшов до пастора Ламберсьє, який, хоча і церковник і проповідник, вірив у душі і чинив майже так само добре, як говорив. Лагідними й розумними повчаннями він і його сестра викохували в мені ті зачатки благочестя, які побачили в моєму серці. Ці шановані люди вживали таких правильних, м'яких і мудрих засобів, що я ніколи не нудьгував під час проповіді, завжди йшов з неї внутрішньо розчуленим і ухвалював рішення жити добре, які рідко порушував, якщо про них пам'ятав. Святоблivityсть тітки Бернар набридала мені дужче, бо вона перетворила її на ремесло. У хазяїна я й поготів не думав про релігію, хоча не змінював своїх думок. Я не зустрів молодих людей, які могли б розбестити мій розум. Я став гульвісою, але не вільнодумцем.

Отже, я був настільки релігійний, наскільки могла бути релігійною дитина мого віку. Я був навіть більш релігійний, бо навіщо приховувати те, що я думаю? Моє дитинство не було дитинством дитини, бо я почував і думав, як дорослий. Лише з віком я повернувся до категорії звичайних людей, при народженні ж я вийшов з неї. Читач посміється, бачачи, з якою скромністю я величаю себе чудо-дитиною. Сміх сміхом, але знайдіть мені іншу дитину, яка в шість років захоплюється і зачитується романами, заливаючись над ними гарячими сльозами. Знайдіть мені таку дитину, і я визнаю сміхотворність свого марнославства і свою неправоту.

Тому, сказавши, що дітям не треба навіть говорити про релігію, якщо хочуть, щоб вони зробилися потім релігійними, і що вони нездатні пізнати Бога навіть по-нашому, – я здобув своє почуття зі своїх спостережень, а не з власного досвіду (адже я знав, що останній нікого не переконає). Знайдіть шестирічних Жан-Жаків Руссо і говоріть з ними про Бога в сім років; повторюю, ви нічим не ризикуєте.

Я думаю, читач розуміє, що і для дитини, і для дорослої людини бути релігійним означає дотримуватися того віросповідання, в якому вона народилася. Іноді від догматів релігії щось віднімається, рідше – щось до них додається. Догматична віра є плід виховання. Незалежно від цього принципу, який пов'язував мене з вірою батьків, я засвоїв особливу огиду до католицизму, властиву нашому місту. Нам подавали його як найжахливіше ідолопоклонство, а католицьке духівництво малювали в найчорніших фарбах. Це почуття заходило в мені так далеко, що довгий час, побачивши внутрішнє оздоблення церкви, зустрівши священника в стихарі чи зачувши дзвіночок під час церковної ходи, я здригався від жаху і страху. Згодом це почуття залишило мене в містах, але часто поверталося в сільських парафіях, більше схожих на ті, де я переживав це почуття раніше. Але по правді кажучи, це враження дивно суперечило

спогаду про ласкаве поводження священників з околиць Женеви з міськими дітьми. Дзвін дзвіночка перед причастям лякав мене, а благовіст до обідні та вечерні нагадував про смачний обід, полуденок, про свіже масло, фрукти і чудові молочні продукти. Прекрасний обід у пана де Понвера також справив на мене велике враження. Тому мене легко приголомшувало все це.

Дивлячись на папізм як на щось, пов'язане лише з розвагами і ласощами, я легко звик до думки про життя в католицизмі. Проте думка про урочисте прийняття цієї релігії являлася мені лише невиразно, а зречення бачилося подією якогось далекого майбутнього. Але тепер стало вже неможливим обманювати себе й далі. Я з жахом зрозумів, що прийняв на себе цілком певні зобов'язання, побачив і їх неминучі наслідки. Майбутні неофіти, що оточували мене, жодним чином не могли додати мені мужності своїм прикладом. Я не міг приховати від себе, що ставав на один щабель з продажними бандитами, готуючись до майбутньої святої справи. Попри молодість, я все ж таки розумів, що хоч яка б релігія була істинною, я збирався за гроші відректися від своєї власної, і навіть якщо зроблю правильний вибір, то глибоко в серці збрешу Святому Духу і заслужу людську зневагу. Що більше я про це думав, то дужче гнівався на себе і нарікав на долю, яка мене до цього довела, ніби не своїми власними руками я приготував собі таку долю. Часом ці думки так захоплювали мене, що я утік би, якби знайшов лазівку на волю. Але втеча здавалася неможливою, і моя рішучість протрималася недовго.

З нею боролося надто багато таємних бажань. Проти втечі мене настроювали вперте небажання повертатися до Женеви, сором, сама трудність переходу через гори, страх опинитися далеко від батьківщини без друзів і без коштів для існування, – все це змушувало мене дивитися на докори сумління як на запізніле каяття. Дорікаючи собі у скоєному, я тим самим намагався пробачити собі за те, що ще тільки збирався зробити. Перебільшуючи минулі гріхи, я дивився на майбутні як на їх неминучий наслідок. Я не говорив собі: «Ще нічого не зроблено, і, якщо захочеш, ти можеш залишитися невинним». Я говорив: «Плач за злочином, який зробив тебе винним і тепер вимагає свого завершення».

Знадобилася б рідкісна для мого віку душевна сила, щоб відректися від усього, що я досі обіцяв чи на що дозволяв сподіватися, і порвати ланцюги, якими я сам себе обплутав, твердо і без страху за можливі наслідки заявивши, що хочу зберегти релігію батьків. Але тоді я не мав такої відваги, та й мало ймовірно, що мені це вдалося б. Справа зайшла аж надто далеко, щоб відступати. Що дужче я чинив би опір, то наполегливіше постаралися б зламати мою впертість.

Софізм, що занапастив мене, властивий природі більшості людей, які скаржаться на брак сили, коли вже надто пізно її застосовувати. Доброчесність обходиться нам дорого лише з нашої власної провини. Коли б ми були розумніші, ми навряд чи часто мали б потребу в доброчесності. Але ми не опираючись здаємося легко подоланим пориванням і, не думаючи про небезпеку, поступаємося слабким спокусам. Самі того не помічаючи, ми опиняємося в згубному становищі, якого легко могли б уникнути, але з якого вже не можемо вибратися без жалких для нас героїчних зусиль. Нарешті, ми летимо в безодню і говоримо Богові: «Навіщо Ти зробив мене таким слабким?» Але Він відповідає нашій совісті: «Я дав тобі мало сили, щоб вибратися з безодні, але Я дав тобі досить сили, щоб ти туди не впав».

Я не цілком зважився стати католиком, але, через віддаленість часу, намагався звикнути до цієї думки, разом з тим сподіваючись на яку-небудь несподівану і рятівну подію. Щоб виграти час, я вирішив захищатися всіма приступними мені засобами. Незабаром марнославство позбавило мене необхідності розмірковувати про своє рішення. Ледве побачивши, що мені вдається іноді заганяти на слизьке своїх наставників, я відразу уявив, що легко зможу спростувати всі їхні докази. Я навіть узявся за цю справу із смішним завзяттям, вирішивши, що поки вони працюють у поті чола наді мною, я потруджуся над ними. Я справді думав, що досить мені їх переконати, як вони зробляться протестантами.

Таким чином, вони не знайшли в мені ані очікуваної легкості сприйняття їхніх повчань, ані сподіваної готовності до навернення. Звичайно протестанти освічені краще, ніж католики.

Це й зрозуміло: учення перших вимагає обмірковування, учення других – послуху. Католик повинен засвоювати пропоноване йому готове рішення, а протестант повинен вчитися вирішувати сам. Мої наставники розуміли це, але як досвідчені люди не чекали зустрітися з особливими труднощами, зважаючи на мій вік і моє становище. Відомо було і те, що я ще не приймав першого причастя і не отримував відповідних настанов. Але зате ніхто не знав, що я був чудово навчений пастором Ламберсьє і, крім цього, мав у своєму розпорядженні дуже незручний для цих добродіїв запас відомостей з «Історії Церкви та Імперії», яку вивчив майже напам'ять, живучи з батьком. З того часу я дещо забув її, але вона почала потроху оживати в моїй пам'яті в міру того, як розпалювалися наші спори.

Старий, маленький, але досить поважного вигляду священник провів з нами загальну бесіду. Для моїх товаришів ця бесіда була радше уроком катехізису, ніж приводом для диспуту, і йому доводилося лише настановляти їх, а не спростовувати їхні заперечення. Зі мною виявилось інакше. Коли підійшла моя черга, я раз у раз перебивав його і не позбавив ні одного утруднення, в які тільки міг його поставити. У результаті бесіда затяглася і набридла присутнім. Старий священник багато говорив, розпалювався, молов нісенітницю і викручувався, посиляючись на те, що погано розуміє по-французьки.

Другого дня, щоб я не бентежив своїх товаришів нескромними запереченнями, мене відвели до окремої кімнати. Мною зайнявся інший священник, молодший і дуже пишномовний, тобто він умів говорити довгими фразами, і самовдоволений, як ніякий інший доктор богослов'я. Однак я не дозволив збити себе з пантелику його солідним виглядом і, відчуючи, що всього лише роблю свою справу, почав упевнено відповідати йому і збивати його тут і там у міру своїх можливостей. Він намагався здолати мене за допомогою святого Августина, святого Григорія та інших Отців, і з неймовірним подивом побачив, що я знаюся на всіх цих Отцях майже так само легко, як він сам. Я не читав їх, як не читав, можливо, і він, але мені запам'яталося багато уривків з їхніх творів, наведених у мого Ле Сюєра. Щойно він наводив мені цитату з одного з них, як я, не заходячи з ним у суперечку, протиставляв їй іншу, з того ж Отця, і частенько садив його на лід. Але врешті-решт він брав гору, і з двох причин: поперше, він був сильніший за мене, а я відчував себе, так би мовити, в його руках і добре розумів, попри свою молодість, що не слід доводити його до крайнощів, бо помітив, що старий священник без жодної дружелюбності поставився і до моєї ерудиції, і до мене самого. По-друге, він був досвідчений, а я ні. Тому в своїх доводах він ішов за певною метою, за якою я йти не міг, а якщо я заганяв його у безвихідь яким-небудь несподіваним запереченням, він відкладав його обговорення на завтра, кажучи, що я ухиляюся від обговорюваного предмета. Іноді він просто відкидав усі мої цитати, стверджуючи, що вони фальшиві, і пропонував мені сходити за потрібною книгою, не надто вірячи, що я їх там відшукаю. Він відчував, що не дуже ризикує, і що з усією своєю позиченою ерудицією я малодосвідчений у поводженні з книгами, дуже погано знаю латину і не знайду потрібного уривка в незнайомому грубому томі, навіть якщо певен, що він там є. Я навіть підозрював його в неточності, в якій він сам звинувачував протестантських пасторів, і в тому, що іноді він просто вигадував потрібні уривки, щоб спростувати важке для його розуміння заперечення.

Поки тривали всі ці безглузді балачки і дні проходили в спорах, у бурмотінні молитов і в неробстві, зі мною трапилася одна невелика, але досить прикра пригода, яка заледве не закінчилася для мене досить сумно.

Немає на світі такої нищої душі і такого варварського серця, які були б зовсім не підвладні ніжним почуттям. Один з двох бандитів, що називали себе маврами, прихилився до мене. Він охоче заводив зі мною мову, теревенячи своєю каліченою французькою мовою, робив мені різні дрібні послуги, іноді ділився своєю вечерею і раз у раз поривався обіймати і цілувати мене з якоюсь дивною палкістю, що страшенно мене бентежила. Хоча я і лякався, певна річ, його чорного обличчя, прикрашеного довгим шрамом, і його палаючих очей, погляд яких зда-

вався радше лютим, аніж ніжним, але я терпів усі ці поцілунки, кажучи собі: «Недобре відштовхувати нещасного, який так дуже прикипів до мене серцем». Поступово він переходив до більш нескромного поводження зі мною і часом звертався до мене з такими своєрідними словами, що я ладний був повірити в те, що у бідолахи глузд за розум завертає. Якось увечері він намагався лягти спати в моє ліжко разом зі мною. Я заперечував, сказавши, що моє ліжко надто вузьке для двох. Тоді він став упрошувати мене лягти спати в його ліжко. Я знову відмовився, бо цей нещасний був такий неохайний і так дуже смердів жованим тютюном, що мене починало нудити.

Другого дня, досить рано вранці, ми опинилися наодинці в залі зібрань. Він знову почав свої ласки, причому з такою палкістю, що страшенно налякав мене. Нарешті, він перейшов до найбурливіших вільностей і намагався змусити мене, заволодівши моєю рукою, робити те ж саме з ним. Я скрикнув, вирвався і відскочив од нього. Не виявляючи ні обурення, ні гніву, бо я не мав найменшого уявлення про те, що відбувалося, я висловив при цьому своє здивування та огиду так енергійно, що він відчепився від мене. Але в останні хвилини його біснувань я побачив, як щось біле і клейке, від вигляду чого мені стало погано, полетіло до каміна і впало на підлогу. Приголомшений, схвилюваний і наляканий більше, ніж коли-небудь у житті, я кинувся на балкон, готовий знепритомніти.

Я не розумів, що коїлося з цим бідолашним, і думав, що його уразив епілептичний чи який-небудь ще жакливіший напад. Я і справді не уявляю нічого потворнішого для стороннього спостерігача, ніж усі ці непристойні й брудні рухи та жакливий вираз обличчя, пойнятого найгрубішою хіттю. Ніколи мені не доводилося бачити іншого чоловіка в подібному стані, але якщо всі ми саме так і виглядаємо у хвилини пристрасті, то жінки, мабуть, дивляться на нас надто закоханими очима, якщо при цьому не жахаються нас.

Я помчав щодуху розповісти всім про те, що зі мною трапилося. Наша стара управителька веліла мені мовчати, але я бачив, що моя історія її дуже розсердила, і чув, як вона бурчить крізь зуби: *Can maledet! Brutta bestia!*²⁸ Не розуміючи, чому я маю мовчати, я розп'якував і далі, незважаючи на заборону, і нап'ятався стільки, що наступного дня один з наших керівників прийшов спозаранку задати мені добрячу нагінку, звинувативши мене в тому, що я ганьблю честь святого дому і роблю багато галасу даремно.

Висловлюючи свій осуд, він пояснював мені багато що, чого я не знав, але при цьому він зовсім не думав, що освічує мене, позаяк був переконаний, що я опирався, чудово розуміючи, чого від мене хочуть, але не бажаючи погоджуватися. Він без вагань заявив мені, що це така сама заборонена справа, як розпуста, але що не варто було аж так нервувати лише через те, що мене вважають привабливим. Він щиро розповів, що й сам, коли був юний, сподобився подібної ж честі і, втративши від здивування здатність чинити опір, зрештою не знайшов у тому, що сталося, нічого жакливого. Він дійшов у своїй безсоромності до того, що назвав речі своїми іменами, і, подумавши, ніби причиною моєї незгоди був страх болю, запевнив мене, що боявся я даремно, і що не слід було хвилюватися через дурниці.

Я слухав цього нечестивця з тим більшим подивом, що старався він не ради себе, а ніби настановляючи мене для мого ж добра. Справа здавалася йому такою простою, що він навіть не намагався усамітнитися зі мною. При нашій розмові був інший церковник, якого все це бентежило так само мало, як і його самого. Такий природний тон так мене вразив, що я повірив, ніби йдеться про якийсь загальноприйнятий звичай, про який я не мав раніше нагоди дізнатися. Тому я слухав його без гніву, хоча і не без огиди. Картина того, що з ним відбулося, а точніше, того, що я бачив сам, так дуже вкарбувалася в мою пам'ять, що на саму лише згадку про неї мені знову ставало погано. Хоча нічого більше про це я не знав, але моя огида до того, що сталося, поширилася і на захисника події. Я не зумів приховати її так, щоб він не помітив

²⁸ Клятий собака! Брутальна тварюка! (*Im.*)

поганих наслідків своїх повчань. Кинувши на мене дуже непривітний погляд, він з того часу не пропускав нагоди зробити моє перебування в притулку якомога неприємнішим. Йому це так успішно вдавалося, що, бачачи лише один шлях звідти вийти, я поквапився ступити на нього з такою ж ревністю, з якою доти намагався з нього збочити.

Цей випадок убезпечив мене надалі від посягань мужолозців, а оскільки люди, які були відомі як такі, нагадували мені своїм виглядом і звичками жакливого мавра, то й викликали у мене неприхований жах. Навпаки, жінки багато виграли в моєму уявленні від порівняння з чоловіками. Мені здавалося, що за одне лише те, що їм доводиться терпіти чоловіків, я дуже вдячний їм за ніжні почуття до своєї персони, і навіть найпотворніша дівчиця, на саму лише згадку про псевдо-африканця, ставала в моїх очах предметом, гідним поваги.

Не знаю, чи удостоївся напучення сам мавр, але мені не здалося, щоб хтось почав ставитися до нього гірше, ніж раніше. Але він уже не підходив до мене і не намагався заговорювати. Через тиждень він з усією урочистістю прийняв хрещення, з голови до ніг убравшись у білі шати, щоб явити чистоту своєї відродженої душі. Наступного дня він покинув притулок, і я більше ніколи його не бачив.

Моя черга настала за місяць, бо саме стільки часу знадобилося моїм наставникам, щоб сподобитися честі повернути впертого протестанта. Мене змусили розглянути всі догмати, щоб навітшатися моєю новою покірністю.

Нарешті, достатньо навченого і підготовленого, на думку моїх вчителів, мене було врочи-сто відведено до архієпископської церкви Сен-Жан, де я мав виголосити зречення й отримати атрибути хрещення. Насправді мене не хрестили, але церемонія була подібна до хрещення і мала на меті переконати народ у тому, що протестанти зовсім не християни. На мене надягли якийсь сірий балахон з білими петлицями, спеціально призначений для таких випадків. Двоє людей несли, переді мною і позаду мене, мідні чаші, в які били ключем і куди кожен складав свою милостиню відповідно до міри власної святобливості чи особистого інтересу до новонаверненого. Одне слово, аби зробити церемонію якомога повчальнішою для публіки і якомога принизливішою для мене, було дотримано всієї можливої католицької помпезності. Бракувало лише білого вбрання, яке мені якраз стало б у пригоді, але якого мені не дали, бо, на відміну від мавра, я не мав честі бути євреєм.

Та це було ще не все. Потім мені треба було піти до Інквізиції, щоб дістати розгрішення від ересі й повернутися в лоно Церкви, пройшовши через той самий обряд, який пройшов раніше, ніж я, Генріх IV.²⁹ Вигляд і манери всечесного отця інквізитора не сприяли тому, щоб розвіяти таємний жах, який поймав мене, коли я входив до цього будинку. Після кількох запитань про мою віру, моє становище і мою родину він раптом запитав мене, чи проклято мою матір. Жах змусив мене стримати перший порив обурення, і я задовольнився відповіддю, що хотів би сподіватися, що її не проклято, і Бог зумів просвітити її смертну годину. Чернець примовк, але скорчена ним гримаса зовсім не здалася мені знаком схвалення.

Коли все закінчилося, і я думав, що мені, нарешті, дадуть місце відповідно до моїх надій, мене просто виставили за двері, давши трохи більше, ніж двадцять франків дрібняками, що їх назбирали милостинею. Мені веліли жити добрим християнином, берегти благодать, побажали мені успіху і зачинили за мною двері. Все зникло.

Так в одну мить померкли всі мої великі надії, і від корисливого кроку, який я зробив, мені залишився лише спогад про моє відступництво і про те, як мене обдурено. Неважко уявити, як різко повинні були змінитися мої думки, коли я побачив себе падаючим зі своїх блискучих планів про багатство в цілковиту вбогість, а після ранкових міркувань про те, в якому б мені палаці оселитися, увечері мусив спати на вулиці. Читач напевно подумає, що я впав у найжахливіший відчай, підігріваючи жалощі про свої помилки думкою про те, що

²⁹ Генріх IV (1553–1610) – король Франції, був протестантом, але заради французького престолу перейшов у католицизм.

я власними руками підготував своє нещастя. Нічого подібного. Перший раз у житті я зазнав більш ніж двомісячного ув'язнення. І перше почуття, яким я тепер тішився, було почуття новоздобутої свободи. Після довгого рабства я знову став паном самому собі і своїм вчинкам. Я опинився серед великого міста і думав, що мені неважко буде відшукати в ньому засоби для життя, що тут живуть багато знатних людей, які, дізнавшись про мої таланти і чесноти, не забаряться привітно прийняти мене. Крім того, я міг і почекати, бо двадцять франків, що лежали в кишені, здавалися мені невичерпним скарбом. Я міг розпоряджатися ними на свій розсуд, не даючи нікому звіту. Вперше я виявився таким багатцем. Отже, я був далекий від того, щоб засмучуватись і лити сльози, я лише змінив надії, а моє самолюбство нітрохи не постраждало. Ніколи ще я не почувався таким упевненим і спокійним. Я вважав, що вже майже досяг своєї мети і повинен дякувати за це лише собі самому.

Щонайперше я постарався задовольнити свою цікавість і обійти все місто, хоч би лише задля того, аби скористатися своєю свободою. Я ходив дивитися, як розставляють варту, і мені дуже сподобалися військові гармати. Я ходив за процесіями, бо мене приваблював церковний спів. Я пішов подивитися на королівський палац і підходив до нього зі страхом, але, побачивши, як туди входять інші, увійшов і я, мене не зупинили. Можливо, цією ласкою я мав завдячувати маленькому сувою, який ніс під пахвою. Так чи інакше, опинившись у палаці, я дуже багато забрав собі в голову і вже дивився на себе майже як на його обивателя. Нарешті, я втомився, виголоднів, було спекотно. Я зайшов до молочниці, мені дали кислого молока і дві хрумкі скибки чудового п'ємонтського хліба, який я люблю, як ніякий інший, це й стало моїм обідом за п'ять-шість сольдо, який виявився одним з найсмачніших у моєму житті.

Мені довелося пошукати собі прихистку. Знайти його виявилось неважко, адже я вже досить добре говорив по-п'ємонтськи, і мене розуміли. Я передбачливо вибрав собі приміщення, яке більш відповідало вмісту мого гаманця, ніж моїм смакам. Мене послали на вулицю По до солдатки, що брала по одному сольдо за ніч із слуг, які залишилися без місця. У неї знайшлося порожнє ліжко, і я влаштувався в неї. Вона була молода і недавно вийшла заміж, хоча у неї вже було п'ятеро чи шестеро дітей. Мати, діти і постояльці спали в одній кімнаті, і так тривало весь час, поки я в неї залишався. То була добра жінка, що лаялася, як візник, завжди обшарпана й нечесана, але м'якосерда й люб'язна. Вона заприятелювала зі мною і навіть стала мені у пригоді.

Я провів багато днів, насолоджуючись свободою і задовольняючи свою цікавість – а більше нічого. Я тинявся містом та його околицями, оглядаючи і відвідуючи все, що здавалося мені новим і цікавим; а для молодого хлопця, який щойно вийшов з ув'язнення і ніколи не був у столицях, таким було геть усе. З особливою акуратністю я відвідував двір і регулярно бував щоранку на королівській месі. Я тішився, бачачи себе в одній каплиці з монархом та його почетом; але потяг до музики, що почав у мене виявлятися, відігравав більшу роль у моїй старанності, ніж урочистість двору, яка недовго вражає, якщо її побачити раз і потім знову все тією ж. На той час у сардинського короля була найкраща в Європі капела: у ній по черзі з блиском грали Сумі, Дежарден, Безуцці. Але такої пишноти й не треба було, щоб зацікавити молодого хлопця, якого захоплювала гра на будь-якому інструменті, аби вона була правильна. Крім того, я витріщався на навколишню розкіш без заздрості і лише безглуздо нею захоплювався. Найбільше мені хотілося видивитися в блискучому придворному натовпі яку-небудь молоденьку принцесу, гідну моєї уваги, з якою я міг би закрутити роман.

Я трохи не почав роман у менш блискучому товаристві, і цей роман, якби я довів його до кінця, дав би мені в тисячу разів розкішнішу втіху.

Хоча я ощадливо витрачав свої кошти, мій гаманець відчутно порожнів. А втім, моя ощадливість походила не від передбачливості, а більшою мірою від простоти смаку, яку й сьогодні не зіпсувала в мені звичка до щедрої їжі. Я не знав, не знаю і дотепер кращого столу, ніж сільський. Мене завжди можна чудово пригостити молоком, яйцями, зеленню, сиром, чорним

хлібом і пристойним вином; мій прекрасний апетит довершить решту, якщо тільки метрдотель і лакеї навколо не наб'ють мені оскому своїм неприємним виглядом. Раніше на шість або сім су я обідав набагато краще, ніж потім на шість або сім франків. Отже, я був вельми помірний завдяки відсутності спокус не бути таким. Я не можу навіть назвати це помірністю, тому що я вносив у це всю свою чуттєвість. Мої груші, кисле молоко, сир, п'ємонтський хліб та кілька склянок простого вина з Монфєрра, що його я попивав ковтками, робили мене найщасливішим з ненажер.

Але й за такої скромності мої двадцять франків танули з кожним днем, і, незважаючи на всю легковажність мого тодішнього віку, неспокій незабаром переріс у переляк. Від усіх моїх надхмарних палаців мені залишився лише один: підшукати собі заняття, яке дозволить заробляти на прожиття, але й це було не так-то просто здійснити. Я подумав був про своє колишнє ремесло, але я не так добре знав його, щоб найнятися до якого-небудь майстра, та й майстрів у Турині було небагато. Чекаючи на кращі часи, я почав ходити по крамницях і, сподіваючись спокусити людей дешевизною, пропонував свої послуги на той випадок, якщо комусь знадобиться вигравіювати вензель або герб на посуді. Ця затія виявилася не надто вдалою. Мене майже звідусіль випроваджували, а якщо і знаходилася робота, то така нікчемна, що я ледве міг заробити собі на кілька обідів.

Та одного разу, проходячи рано-вранці по Контра-Нова, я побачив у вікні молоду крамарку з таким привітним і привабливим обличчям, що, незважаючи на свою несміливість з жінками, я без вагань увійшов і запропонував свій скромний талант до її послуг. Вона мене не прогнала, а посадила і вислухала мою невигадливу історію, пожаліла, порадила не журитися і сказала, що добрі християни не залишать мене. Потім, пославши до сусіднього чеканника по інструменти, які, за моїми словами, мені були потрібні, вона пішла на кухню і сама принесла мені сніданок. Такий початок видався мені доброю ознакою, і продовження це підтвердило. Вона, мабуть, залишилася задоволена моєю роботою і ще більше – моїм просторікуванням, коли я розговорився, відчувши себе трохи впевненіше. Вона була така блискуча й гарно вбрана, що спершу я дуже ніяковів, незважаючи на її привітний вигляд. Але її гостинний прийом, доброта, співчутливий тон, м'які і ласкаві манери змусили мене незабаром почуватися невимушено. Я помітив свій успіх, і це допомогло мені досягти ще більшого успіху. Але хоч вона й була італійкою, до того ж гарною і трохи кокетливою, вона притому була така скромна, а я такий несміливий, що важко було сподіватися на швидко вдалу розв'язку. До того ж нам і не лишили часу довести до кінця нашу пригоду. Але це надає тим більшої краси спогадам про короткі миті, які я провів біля неї, і смію стверджувати, що пережив при зустрічах з нею найсолодші і найчистіші втіхи кохання.

Це була надзвичайно пікантна брюнетка, а природна доброта надавала зворушливого виразу її гарненькому жвавому личку. Звали її пані Базиль. Її чоловік, набагато старший за неї і досить ревнивий, на час своїх від'їздів залишав її під охороною прикажчика, надто похмурого, щоб здаватися привабливим. Цей прикажчик мав і власні наміри щодо неї, але виявляв їх, лише коли був не в доброму настрої. Мене він дуже не злюбив, хоча мені подобалося слухати його гру на флейті, на якій він грав досить добре. Цей новий Егіст бурчав щоразу, коли бачив, що я вхожу до його пані. Він ставився до мене спогорда, а пані Базиль віддячувала йому тим самим. Здавалося навіть, що їй подобалося мучити його, пестячи мене в його присутності, і цей вид помсти, хоча й дуже мені подобався, сподобався б мені ще більше, коли б відбувався наодинці. Але до цього вона свою помсту не доводила чи принаймні видозмінювала її. Чи то я здавався їй надто юним, чи то вона не вміла зробити перший крок, чи то серйозно хотіла бути розважливою, але віч-на-віч зі мною вона поводитися стримано.

Це мене не відштовхувало, але бентежило, а чому – я не знав. Хоча я не відчував щодо неї тієї справжньої і ніжної поваги, яку відчував до пані де Варенс, я більше ніяковів і не міг поводитися з нею так само вільно. Я розгублювався, тремтів, не наважувався поглянути на неї,

не наважувався дихати поряд з нею, і при цьому більше, ніж смерті, боявся розлучитися з нею. Я жадібно пожирав очима все, що вдавалося розгледіти непомітно: квіти на платті, кінчик гарненької ніжки, пружну білу руку від рукавички до краю рукавчика, шкіру, що виднілася іноді між викотом плаття і шийною хусточкою. Одне враження посилювало інше. Милуючись тим, що дозволялося бачити, і навіть дечим більшим, я відчував, як у мене темніло в очах, стисало груди, дихання утруднювалось, я вже заледве давав раду з ним і лише намагався зітхати безшумно, що було непростотою справою в тій цілковитій тиші, в якій ми нерідко перебували. На щастя, пані Базиль, зайнята своєю роботою, не помічала, як мені здавалося, моїх зітхань. Та часом я помічав, що її хусточка, мабуть, із симпатії, починала поривчасто тремтіти на грудях. Це небезпечне видовище остаточно губило мене, і коли я вже був готовий поступитися своєму пориву, вона раптом зверталася до мене з якими-небудь спокійними словами, що миттєво змушувало мене схаменутися.

Кілька разів мені довелося побачити її так одну, але жодне слово, жоден жест, навіть жоден надто виразний погляд не виявив між нами ані найменшого розуміння. Таке становище, дуже болісне для мене, проте, давало мені чудові хвилини, і в простоті свого серця я ледве міг збагнути, чому ж я так мучився. Мабуть, ці короткі побачення віч-на-віч подобалися і їй; принаймні вона часто давала до них привід, цілком безпричинно з її боку, судячи з того, як вона тримала себе на них і змушувала мене тримати себе.

Одного разу, коли вона, втомившись від дурних мудрувань прикажчика, піднялася до своєї кімнати, я був у задній частині крамниці, все чув, поквапився закінчити свою роботу й пішов за нею. Двері до її кімнати залишалися прочиненими, і я увійшов непоміченим. Вона вишивала біля вікна, сидючи спиною до дверей, і не могла ні бачити, як я увійшов, ані чути мене через шум возів, що долинали з вулиці. Одягалася вона завжди красиво, але того дня її вбрання було майже кокетливим. Вона сиділа в граційній позі, її трохи схилена голівка давала змогу бачити білу шию, квіти прикрашали вишукано підібране волосся. Вся її фігура дихала чарівністю, я мав час розгледіти її, і розум мій потьмарився. Я кинувся навколiшки біля входу до її кімнати і пристрасно простягнув до неї руки, цілком певний, що вона не могла мене чути і бачити, але мене видало люстро, що стояло на каміні. Не знаю, як подіяв на неї мій порив. Вона не поглянула на мене, не заговорила зі мною, лише порухом пальця, злегка повернувши голову, вказала мені на циновку біля своїх ніг. Я здригнувся, скрикнув і в одну мить кинувся на вказане мені місце. Читач ледве повірить, що в такому стані я не наважився нічого більше зробити: не сказав їй ні слова, не підвів на неї очей, не доторкнувся навіть до її колін. Я був німий і нерухомий, але, звичайно ж, не залишався спокійний. Мене переповнювали хвилювання, радість, вдячність і неясні палкі бажання, стримувані через страх розсердити її – страх, від якого ще не цілком одужало моє юне серце.

Вона здавалася такою ж переляканою і зніченою, як я сам. Схвилювана моєю близькістю, збентежена тим, що сама привабила мене до своїх ніг, вона починала відчувати наслідки свого необдуманого руху. Вона не пригортала мене до себе, але й не відштовхувала, не відривала очей від своєї роботи і намагалася ніби не помічати мене біля своїх ніг. Але й уся моя дурість не заважала мені бачити, що вона поділяла моє хвилювання і, можливо, мої бажання, що її утримував сором, подібний до мого. Однак це не додало мені сил подолати його. Вона була старша за мене років на п'ять-шість, і мені здавалося, що їй і належить виявити більше сміливості. Я говорив собі, що коли вона ніяк не заохочує мене, значить, і не бажає, щоб я був рішучіший. Навіть тепер я вважаю, що думав правильно, а вона, звичайно, була надто розумна, щоб не тямити, що такий новачок, як я, потребував не лише заохочення, а й втаємничення.

Не знаю, як закінчилася б ця німа, але дуже життєва сцена і скільки ще часу я залишався б нерухомим у такому смішному й чудовому положенні, якби нас не перервали. У самий розпал своїх хвилювань я почув, як відчинилися двері на кухню, розташовану поряд з кімнатою, в якій ми були, і стривожена пані Базиль жестом веліла мені встати, додавши: «Встаньте, йде Розіна».

Я поспішно підвівся, вхопившись за простягнуту мені руку, і двічі палко поцілував її, причому при другому поцілунку я відчув, що ця чарівна ручка злегка притискається до моїх губ. Ніколи в житті не переживав я такої солодкої миті. Нагода, яку я прогавив, уже не повернулася, і наше юне кохання на тому й закінчилося.

Можливо, саме тому образ цієї чарівної жінки і закарбувався в глибині мого серця такими чудовими рисами. Він навіть став ще гарнішим згодом, коли я краще пізнав світ і жінок. Якби в неї було більше досвіду, вона взялася б до справи інакше і зуміла б підбадьорити недосвідченого хлопця. Але серце її якщо й було слабке, мимоволі поступившись потягу, що охопив його, у той самий час відзначалося чесністю. Очевидно, то була її перша невірність, і мені, можливо, довелося б переборювати її соромливість не меншою мірою, ніж свою власну. Я пережив з нею поряд невимовно солодкі миті. Ніщо з того, що я відчув у жіночих обіймах, не варте тих двох хвилин, проведених біля її ніг, коли я навіть не смів доторкнутися до її плаття. Ні, ніщо не зрівняється з утіхою, яку може дати нам чесна жінка, котру ми кохаємо, кожен її рух – блаженство. Ледве помітний порух пальцем, трохи притиснута до моїх губ рука – ось ті єдині милості, яких я сподобився отримати від пані Базиль, але спогад про ці незначні милості досі чарує мене.

Протягом двох наступних днів я марно чатував на нове побачення, мені не вдалося улучити хвилину, і з її боку я не помічав ніякого прагнення до цього. Вона навіть трималася не те що холодніше, але стриманіше, ніж звичайно, і я думаю, вона уникала моїх поглядів, побоюючись, що не зможе дати раду своїм. Її клятий прикажчик був неприємніший, ніж коли-небудь; він зробився глузливым, зубоскалив, сказав, що я проб'ю собі дорогу за допомогою жінок. Я тремтів від думки, що вчинив яку-небудь нескромність, і, вважаючи себе ніби у згоді з нею, намагався оточити таємницею свій потяг, що досі не потребував цього. Це робило мене обережнішим в шуканні нагоди задовольнити своє бажання, але, бажаючи цілковитої безпеки, я не знаходив її.

Ось іще одне романтичне божевілья, від якого мені ніколи не вдалося вилікуватись і яке разом з моєю природною несміливістю багато в чому обмануло пророкування прикажчика. Я кохав надто щиросердо, наважуся сказати, надто цілковито, щоб бути спроможним легко досягати щастя. Нічия пристрасть не була живіша й чистіша за мою; нічیه кохання не було ніжнішим, щирішим, безкорисливішим. Тисячу разів я пожертвував би своїм щастям заради щастя коханої жінки; її репутація була для мене дорожчою за власне життя, і ніколи за всі втіхи я не погодився б хоч на мить схвилювати її спокій. Завдяки цьому я вносив у свої залицання стільки турбот, стільки таємниць, стільки обережності, що жодне не могло увінчатися успіхом. Причиною мого мізерно малого успіху в жінок завжди було те, що я занадто їх кохав.

Повертаюся до флейтиста Егіста, у якого була дивна риса: що нетерпимішим ставав цей зрадник, то краще він поводився зі мною. З першого ж дня, коли його пані відчула потяг до мене, вона задумала зробити мене корисним у крамниці. Я непогано знав арифметику, і вона запропонувала прикажчикові навчити мене книговедення. Але мій ревнивець дуже кепсько сприйняв цю пропозицію, боячись, мабуть, щоб його не замінили мною. Тому після гравіювання вся моя праця зводилася до переписування кількох рахунків та заміток, до приведення до чистого вигляду кількох книг і перекладу торгової кореспонденції з італійської мови на французьку. Аж раптом прикажчикові здумалося повернутися до зробленої і відхиленої пропозиції, він сказав, що навчить мене подвійної бухгалтерії, що хоче зробити можливим для мене запропонувати мої послуги панові Базилію, коли той повернеться. У його тоні, у всьому його вигляді було щось фальшиве, лихе, іронічне, що не викликало довір'я. Пані Базиль, не чекаючи моєї відповіді, сухо сказала йому, що я вдячний йому за його пропозицію; але вона сподівається, що доля, нарешті, винагородить мене по заслугі і що було б шкода з моїм розумом зробити з мене прикажчика.

Вона не раз говорила мені, що хоче познайомити мене з кимось, хто може бути мені корисний. Вона досить мудро розуміла, що час мене відіслати від неї. Наша розмова без слів відбулася в четвер. У неділю вона давала обід, за яким і відрекомендувала мене якомусь якобіту з приємним обличчям. Чернець поставився до мене дуже приязно, привітав мене з наверненням і висловив декілька зауважень про мою пригоду, з чого я зрозумів, що пані Базиль детально йому її розповіла. Потім, легенько поплескавши мене по щоці, він порадив мені зберігати розважливість, не занепадати духом і заглянути до нього, щоб поговорити у вільний час. З того, яка йому виявлялася повага, я зрозумів, що він був досить поважною особою, а з його батьківського тону з пані Базиль я здогадався, що він її сповідальник. Добре пам'ятаю і те, що до його пристойної фамільярності з духовною дочкою домішувалися і знаки поваги до неї, яка у той час справила на мене менше враження, ніж справляє тепер. Коли б я був тоді розумнішим, мене зворушила б думка про те, що я зумів збудити почуття молодій жінки, такої поважаної своїм духівником!

Стіл виявився недостатньо великий для всіх нас, і довелося накрити ще маленький столик, за яким я і мав приємність обідати разом з паном прикажчиком. Від цього я нічого не втратив, ні в розумінні уваги до себе, ні в розумінні насолоди їжею, бо на наш столик прислали багато страв, що призначалися, звичайно ж, не йому. Все йшло чудово: жінки були дуже веселі, чоловіки галантні, а пані Базиль – чарівно люб'язна з гостями. Посеред обіду ми почули, як біля дверей зупинився екіпаж, і увійшов пан Базиль.

Так і бачу, як він входить у своєму червоному сюртуку із золотими гудзиками – колір, який я з того дня зненавидів. Пан Базиль був високим і красивим чоловіком, дуже показний із себе. Він увійшов із шумом, маючи вигляд людини, яка заскочила всіх зненацька, хоча за столом сиділи самі його друзі. Дружина кинулася йому на шию, взяла його за руки, всіляко пригорталася до нього, але він не відповідав на її пестощі. Він привітався до присутніх, йому подали прибор, він почав їсти. Щойно зайшла мова про його подорож, як він, метнувши погляд на маленький столик, суворо запитав, що це за хлопчисько там сидить. Пані Базиль з усією наївністю пояснила йому. Він запитав, чи живу я в його будинку. Йому відповіли, що ні. «Чому ж? – провадив він грубо. – Якщо вже він стовбичить тут удень, то міг би залишатися й на ніч». Чернець заговорив і, справедливо віддавши хвалу пані Базиль, кількома словами похвалив і мою поведінку, додавши, що пан Базиль мав би не засуджувати благочестиве милосердя своєї дружини, а поспішив узяти в ньому участь, оскільки ніщо в цій справі не переходить межі пристойності. Чоловік заперечив, ледве стримуючи гнів з поваги до ченця, але з його гніву мені стало ясно, що він був обізнаний щодо мене і що прикажчик потурбувався про мене на свій копил.

Щойно ми вийшли з-за столу, як цей останній з торжеством повідомив мені, від імені свого пана, що мені наказано негайно покинути його будинок і ніколи в житті в ньому більше не з'являтися. Виконуючи своє доручення, він постарався зробити це якомога образливішим і жорстокішим для мене чином. Я пішов без жодного слова, але серце моє розривалося, не так від того, що я покидав милу жінку, як від думки, що залишав її в жертву грубості її чоловіка. Безперечно, він мав слухність у тому, що не бажав її невірності. Але, хоча вона була розважлива і з природи добра, вона все ж таки була італійкою, тобто мала характер чутливий і мстивий. І мені здається, він не мав рації, застосовуючи до неї такі методи, які здатні були якраз і накликати на нього те саме нещастя, якого він побоювався.

Отак закінчилася моя перша пригода. Я намагався ходити тією вулицею двічі чи тричі, аби хоч здалеку побачити ту, за якою нескінченно жалкувало моє серце. Але замість неї я бачив лише її чоловіка та пильного прикажчика, який, угледівши мене, виразно погрожував мені крамничним аршином. Зрозумівши, що мене підстерігають, я занепавав духом і більше вже там не з'являвся. Тоді я вирішив бодай відвідати покровителя, якого пані Базиль для мене знайшла. Як на лихо, я не знав його ймення. Сподіваючись на випадкову зустріч з ним, я довго

блукав навколо монастиря. Нарешті, інші події позбавили мене приємних спогадів про пані Базиль, і незабаром я зовсім забув про неї – так, що у мене, такого ж простого й недосвідченого юнака, як і раніше, не залишилось навіть потягу до гарних жінок.

Тим часом її щедрість дещо поповнила мій убогий гардероб, правда, досить скромно, бо, як розважлива жінка, вона більше турбувалася про чистоту, ніж про ошатність, і про те, щоб позбавити мене зайвих страждань, а не про мій блиск. Одяг, у якому я прибув із Женеви, ще не зносився, і вона додала до нього лише капелюх і трохи білизни. У мене не було манжетів, але вона мені їх не дала, хоча мені й дуже того хотілося. Вона вдовольнилася тим, що дала мені змогу бути охайним, і, поки я був у її товаристві, мені не доводилося нагадувати про це.

Незабаром після моєї катастрофи господиня, що пустила мене до себе жити, сказала, що, можливо, знайшла для мене місце і що мене хоче бачити одна знатна пані. Я відразу ж уявив, що починається моя пригода у вищому світі, бо я завжди повертався до цих мрій. Але пригода виявилася не такою блискучою, як я сподівався. Мене відвів до цієї пані слуга, який їй про мене і розповів. Вона розпитала мене і гарненько розглянула. Мабуть, я справив на неї непогане враження, і мене відразу взяли до неї на службу, але зовсім не як фаворита, а як лакея. На мене вдягли таку ж ліврею, що й у решти прислуги, єдина відмінність полягала в тому, що вони носили аксельбанти, а мені їх не дали. На лівреї не було галунів, і вона могла зійти за звичайне міське вбрання. Ось чим закінчилися мої великі надії.

Графиня де Верселлі, до якої я став на службу, була бездітною вдовою. Чоловік її був родом з П'ємонта, а її саму я завжди вважав савояркою, позаяк не міг навіть уявити, щоб п'ємонтка так добре і чисто говорила по-французьки. Вона була середнього віку, з дуже шляхетним обличчям, досить освічена, любила і добре знала французьку літературу. Вона багато писала і притому завжди по-французьки.

Її листи відзначалися тією ж літературною витонченістю, що й листи пані де Севін'є, тож відносно деяких можна було навіть помилитися. Моє основне заняття, яке зовсім не викликало в мене відрази, полягало в тому, що я писав під її диктування, оскільки рак грудей, що завдавав їй багато страждань, уже не давав змоги їй писати самій.

Пані де Верселлі була не лише дуже розумна, а й мала душу піднесену й сильну. Я був при її останній днині, я бачив, як вона страждала і як помирала, ні на хвилину не виявляючи слабкості, без найменших зусиль над собою, ніколи не виходячи зі своєї жіночої ролі і не підозрюючи, що робить філософськи: це слово тоді ще не увійшло в моду, і вона навіть не знала того його сенсу, який надається йому тепер. Сила її характеру доходила іноді до сухості. Вона завжди здавалася мені так само малочутливою до інших, як до себе самої, і якщо вона робила добро нещасним, то лише ради самого добра, а не із щирого співчуття. Я в деякій мірі відчував цю байдужість на собі протягом трьох місяців, що провів біля неї. Було б природно, якби вона покохала молодого хлопця, що подає надії і постійно був у неї на очах, і якби вона подумала, відчуваючи наближення смерті, що після її кончини йому знадобиться допомога й надійне плече. Проте, чи то вона визнала мене не вартим особливої уваги, чи то докучливі люди з її оточення заважали їй думати про когось, окрім них, але вона нічого для мене не зробила.

Але я добре пам'ятаю, що вона виявила деяку цікавість, бажаючи пізнати мене ближче. Іноді вона розпитувала мене, любила, щоб я їй показував свої листи до пані де Варенс і розповідав їй про свої почуття. Але вона обрала поганий підхід до того, щоб пізнати мої почуття, бо сама ніколи не показувала мені своїх власних. Моє серце любило виливатися, але відчуваючи при цьому, що виливається в інше. А сухі й холодні розпитування, без жодного знаку схвалення чи осуду моїх відповідей, зовсім не схилили мене до довір'я. Не розуміючи, подобається їй чи ні моя балаканина, я більше боявся сказати те, що може мені нашкодити, ніж прагнув виказати свої думки. Відтоді я помітив, що подібна суха манера розпитувати людей, щоб трохи краще пізнати їх, властива багатьом жінкам з претензіями на розум. Вони думають, ніби, ховаючи свої почуття, зможуть краще проникнути у ваші, але не помічають, що тим

самим позбавляють вас бажання свої почуття виказувати. Людина насторожується вже від того, що до неї чіпляються з розпитуваннями, і якщо їй здається, що її викликають на відвертість, не відчуваючи при цьому до неї справжнього інтересу, вона брехатиме, відмовчуватиметься, стежитиме за кожним своїм словом з подвоєною увагою і визнає за краще зійти за дурня, ніж бути обдуреною марною цікавістю. Ховаючи своє серце, ми обираємо поганий спосіб прочитати що-небудь у серці іншої людини.

Пані де Верселлі не сказала мені ні слова, в якому пролунали б прихильність, жаль або приязнь. Вона холодно розпитувала мене, я стримано відповідав. Мої відповіді були такі сором'язливі, що вона, мабуть, визнала їх боязкими, і вони їй набридли. Останнім часом вона вже не задавала мені питань і говорила зі мною тільки про справу. Вона судила про мене більше з того, що зробила для мене сама, ніж з того, який я був, і, бачачи в мені лише лакея, завадила мені бути кимось іншим.

Здається, вже тоді я відчув на собі лиху гру таємних інтересів, які переслідували мене все життя і відвернули мене від того, що звичайно викликало її. Пані де Верселлі не мала дітей, і її спадкоємцем був племінник, граф де ля Рок, який старанно за нею доглядав. Крім того, її головні слуги, бачачи наближення її кончини, не забували і про себе; навколо неї метушилося стільки народу, що навряд чи у неї знайшовся час подумати про мене. Управителем будинку був такий собі пан Лоренці, спритний чоловік, чия дружина, ще більша спритниця, так утерлася в довір'я до господині, що була радше на становищі подруги, ніж жінки на платні. Вона приставила до неї покоївкою свою племінницю, мадемуазель Понталь, хитру бестію, яка вдавала із себе служницю-хазяйку і так уміло допомагала тітці вертіти господинею, що та вже на все дивилася їхніми очима і діяла їх руками. Я не мав щастя сподобатися цим трьом особам, я слухався, але не служив їм, я не уявляв, що, крім служби нашій спільній господині, повинен ще бути лакеєм її лакеїв. До того ж моя особа викликала у них тривогу. Вони чудово розуміли, що я не на своєму місці, побоювалися, як би їхня пані також не зрозуміла це і не захотіла виправити моє становище, що могло б зменшити їхню частину спадку. Люди такого гатунку, надто жадібні, щоб бути справедливими, дивляться на заповідане іншим як на відняте від власного статку. Отже, вони об'єдналися, щоб віддалити мене від господині.

Вона любила писати листи, в її становищі це розважало, але вони, удавшись до допомоги лікаря, переконали її в тому, що це заняття її стомлює. Під тим приводом, що я не справляюся із службою, до неї запросили замість мене двох здоровенних хлопців-носіїв. Нарешті, вони так підстроїли, щоб мене тиждень не допускали в кімнату господині, поки вона не склала заповіту. Правда, після цього я входив до неї, як раніше, і навіть частіше, ніж інші, бо страждання цієї бідолашної жінки надридали мені серце, а твердість, з якою вона зносила їх, викликала глибоку повагу до неї і любов. Я пролив багато щирих сліз у її кімнаті, яких не помітили ані вона, ані хтось інший.

Нарешті вона нас покинула. Я бачив, як вона вмирала. Вона жила як жінка розумна і розсудлива, а померла як мудрець. Можу сказати, що католицька релігія стала для мене привабливішою завдяки тому, з якою душевною ясністю, без афектації і з увагою вона виконала її останні обряди. З природи вона була серйозна, а під кінець хвороби прибрала якоїсь веселості, надто рівної, щоб бути нещирою, що була протиположною її сумному становищу. Вона лежала в ліжку лише останні два дні і не припиняла тихо-мирно розмовляти з усіма. Нарешті, уже замовкнувши і борючись з агонією, вона раптом голосно пукнула. «Що ж, – сказала вона, – жінка, здатна пукати, ще не вмерла». Це були її останні слова.

Своїм молодшим слугам вона заповідала річну платню. Я не входив до штату її прислуги і не отримав нічого. Проте граф де ля Рок велів видати мені тридцять ліврів і залишив мені новий одяг, який був на мені і який пан Лоренці хотів забрати. Він навіть пообіцяв підшукати мені місце і дозволив навідати його. Я заходив до нього два-три рази, але так і не зміг з ним

поговорити. Я легко засмучувався і більше туди не ходив. Незабаром ми побачимо, який я був неправий.

І чому тільки я не завершую розповідь про свою службу у пані де Верселлі на цьому місці? Хоча зовні моє становище не змінилося, я покинув її будинок не таким, яким був раніше. Я забрав звідти довгу пам'ять про злочин і нестерпні докори сумління, гіркота яких і через сорок років не слабшає, а лише посилюється в міру того, як я старію. Хто б міг повірити, що дитячий гріх матиме такі жорстокі наслідки? Саме через ці більш ніж імовірні наслідки моє серце й не може заспокоїтися: я, можливо, спричинився до загибелі в ганьбі й убогості милої, чесної й гідної поваги дівчини, яка, безперечно, була набагато краща за мене.

Не буває так, щоб загальний розлад господарства не призвів до безладу в домі і не губилося багато речей, проте слуги були такі чесні, а подружжя Лоренці таке пильне, що в інвентарі не виявлялося недостач. Одна лише мадемуазель Понталь не долічилася вже старої, рожевої із сріблом стрічки.³⁰ Я мав доступ до багатьох інших, куди кращих речей, але лише ця стрічка спокушала мене, і я її вкрав. А що я і не думав її ховати, у мене її незабаром знайшли. Мене запитали, де я її взяв. Я знітився і, плутаючись і червоніючи, заявив, що мені дала її Маріон. Юну Маріон, родом з долини Мор'єн у Савойї, пані де Верселлі взяла до себе кухаркою в той час, коли перестала їсти і, маючи потребу більше в кращих бульйонах, ніж у тонких рагу, відпустила свою колишню кухарку. Маріон мала не лише красу, а й свіжий колір обличчя, який буває тільки у горців, та особливо вирізняв її скромний і лагідний вигляд. Неможливо було, побачивши її, не покохати, до того ж вона була добра, розсудлива і надзвичайно віддана.

Тому моє звинувачення всіх здивувало. Їй довіряли не менше, ніж мені, і вирішили перевірити, хто з нас двох злодій. Покликали її. Зібралось багато народу, прийшов і граф де ля Рок. Вона прийшла, їй показали стрічку. Я нахабно звинуватив її. Вона мовчки кинула на мене ошелешений погляд, який обеззброїв би і демонів, але перед яким устояло моє варварське серце. Вона твердо, але без запальності заперечувала свою провину, закликала мене схаменутися і не ганьбити невинну дівчину, яка не завдала мені ніякого лиха, а я з пекельною безсоромністю стверджував і далі, дивлячись їй в очі, що стрічку мені дала саме вона. Бідолашна дівчина залилася сльозами і лише прошепотіла: «Ах, Руссо, я думала, що ви добрі. Ви робите мене дуже нещасною, але не хотіла б я бути на вашому місці». Оце й усе. Вона захищалася й далі з колишньою простотою і твердістю, але не дозволила собі і найменшого випадку проти мене. Ця стриманість, у порівнянні з моєю рішучістю, була витлумачена не на її користь. Здавалося неможливим припускати, з одного боку, таку диявольську зухвалість, а з другого – таку ангельську смиренність.

Справу, здавалося, вирішили не остаточно, але схилилися більше повірити мені. Зважаючи на сум'яття, що панувало в домі, заглиблюватися в суть уже не стали, і граф де ля Рок, одіславши нас обох, сказав лише, що совість винного відомстить йому за невинного. Його пророкування справдилося і не припиняє здійснюватися щодня.

Не знаю, що сталося з цією жертвою мого наклепу, але навряд чи вона змогла після цього легко підшукати собі гарне місце, бо її честь було жорстоко зганьблено. Крадіжка, хай і дріб'язкова, але з метою спокусити хлопця, брехня і впертість не давали можливості ставитися з довірою до тієї, в кому зібрано стільки пороків. Але я навіть не вважаю вбогість і остракізм найбільшими небезпеками, на які я наразив її. Хто знає, куди міг завести в її віці відчай пригнобленої правоти! І якщо мої муки в тому, що я зробив її нещасною, нестерпні, то яка ж їхня сила від думки про те, що я зробив її гіршою за себе!

Цей жорстокий спогад часом турбує і хвилює мене так, що моїми безсонними ночами ця бідолашна дівчина з'являється дорікнути мені в моєму злочині, ніби його скоєно вчора. Поки

³⁰ Із сріблом стрічка – епізод, що став чи не найбільш досліджуваним у літературознавстві, зокрема його детально аналізує Поль де Ман.

я жив спокійно, він мучив мене менше, але серед життєвих гроз він позбавляє мене солодкої втіхи безвинно гнаних і змушує мене до краю відчувати те, про що я написав і в одному зі своїх творів, а саме: гризоти дрімають у щасливу пору нашого життя, але прокидаються у знегодах. Проте я ніколи не наважувався дати полегкість своєму серцю, признавшись другові. Найближчі стосунки не змусили мене признатися навіть пані де Варенс. Я признавався лише в тому, що сумління моє обтяжує жадливий вчинок, але ніколи не пояснював, у чому він полягав. Таким чином, тягар цей обтяжував моє сумління до цього дня, і можу сказати, що бажання позбутися його якоюсь мірою вплинуло на моє рішення написати цю сповідь.

Я був цілком відвертий у зізнанні, яке щойно зробив, і ніхто не визнає, що я применшив чорноту свого злочину. Але я не справдив би призначення цієї книги, якби не виклав разом з тим і своїх душевних настроїв та побоювся вибачити собі в тому, що відповідає істині. У ту жорстоку мить я був як ніколи далекий від злості і, що дивно, але правдиво, звинувачував ту нещасну дівчину саме тому, що був сповнений до неї дружніх почуттів. Я думав про неї і переклав свою провину на першу людину, думка про яку прийшла мені до голови. Я звинуватив її в тому, що хотів зробити сам, – звинуватив у тому, що вона дала мені стрічку, тоді як мав намір подарувати стрічку їй сам. Коли її привели, серце моє стислося, але присутність натовпу людей пересилила моє каяття. Я мало страшився покарання, але страшився сорому, і страшився його більше, ніж смерті, більше, ніж злочину, найбільше на світі. Від сорому мені хотілося провалитися на місці, задихнутися в центрі землі, непереможний сором пересиливав усе інше. Сам лише сором зробив мене зухвалим, і що злочиннішим я ставав, то непохитнішим робив мене страх признання. Я бачив лише жах того, що мене публічно оголосять злодієм, брехуном і наклепником. Цілковите потрясіння всього мого єства позбавляло мене здатності відчувати що-небудь ще. Якби мені дали час схаменутися, я напевно зізнався б у всьому. Якби пан де ля Рок одвів мене вбік і сказав: «Не занепадайте бідолашну дівчину, якщо ви завинили, признайтеся в цьому мені», – я тієї ж хвилини кинувся б до його ніг, цілком певний цього. Але мене залякували й далі, тоді як треба було підбадьорити.

Слід було взяти до уваги і мій вік, адже я ледве перестав бути дитиною, а швидше, як і раніше, нею залишався. Воістину за молодих літ чорні справи набагато злочинніші, ніж у зрілому віці, але набагато вибачніше те, що є лише слабкістю, а мій гріх по суті й не був нічим іншим.

Тому сам по собі спогад про нього засмучує мене менше, ніж думка про його наслідки. Він навіть спасенніше вплинув на мене, до віку відвернувши від учинків, схожих на злочин, через жадливе враження, що залишилося в мені від того єдиного, що я скоїв. Я відчуваю, що й моя огида до брехні походить багато в чому від жалю з приводу цієї одного разу сказаної і такої чорної брехні. Якщо можливо спокутувати злочин, як я насмілююся думати, то я, мабуть, спокутував його численними нещастями, що впали на мене в кінці життя, сорокалітньою прямою і чесністю, які я виявляв у найскрутніших становищах. У сердешної Маріон стільки месників у цьому світі, що я майже не боюся забрати свою провину із собою в могилу, хоч як би тяжко я завинив перед нею. Ось що я хотів сказати. Хай же мені буде дозволено вже до цього не повертатися.

Книга третя 1728–1730

Покинувши пані де Верселлі майже таким, яким до неї прийшов, я повернувся до своєї колишньої квартирної хазяйки і прожив у неї п'ять чи шість тижнів. У той час здоров'я, молодість і неробство часто робили нестерпним мій темперамент. Я був неспокійний, неуважний і мрійливий, плакав, зітхав і жадав якогось невідомого мені щастя, позбавленим якого себе почував. Цей стан неможливо описати, та й мало хто з чоловіків може його собі уявити, тому що більшість заздалегідь витрачає цю повноту життєвих сил, болісну і солодку, яка, п'янячи бажанням, дає передчуття насолоди. Моя нуртуюча кров невинно наповнювала мій мозок жіночими образами, але, не розуміючи їх справжнього призначення, я лише змушував їх грати ту дивну роль, яку вони й раніше грали в моїх фантазіях. Такі думки тримали мої почуття в постійному і нестерпному збудженні, але мене, на щастя, не навчили, як його позбавлятися. Я віддавав би життя, щоб побути чверть години з якою-небудь мадемуазель Готон. Але я був уже не в тому віці, коли дитячі ігри були звичайною річчю. З літами прийшов сором, супутник гріха, і посилив мою природну сором'язливість, зробивши її майже нездоланною. Ніколи, ні тоді, ні згодом, я не вмів упадати за жінками, якщо вони не схиляли мене до цього самі, роблячи зі свого боку перші кроки, навіть коли розумів, що переді мною жінка не надто строгих правил.

Моє збудження досягло таких меж, що, не будучи в змозі задовольнити свої бажання, я розпалював його найбезглуздішими витівками. Я ховався в темних алеях і затишних місцях, звідки міг здалека показуватися жінкам у тому вигляді, в якому хотів би бути поруч з ними. Те, що я відкривав їхнім очам, було дещо радше смішне, ніж непристойне. Безглузду насолоду, якої я зазнавав, неможливо описати. Ще крок, і я не сумнівався, що врешті-решт яка-небудь рішуча особа вчинить зі мною саме так, як я бажав, от тільки у мене бракувало сміливості дочекатись. Одна з моїх витівок закінчилася майже комічним, хоч і не таким приємним для мене чином.

Якось я влаштувався в глибині якогось двору, де був колодязь, до якого дівчата з близького будинку часто приходили по воду. Там був невеликий спуск, декілька проходів вели від нього до льохів. Я дослідив у темряві ці довгі і темні підземні коридори й вирішив, що вони нескінченні і в разі потреби я знайду в них надійний притулок. Переконавшись у цьому, я почав показувати очам дівчат, що прямували до колодязя, видовище радше смішне, ніж спокливе. Розумніші вдавали, що нічого не бачать, другі сміялися, а треті визнали себе ображеними і зчинили галас. Я кинувся до свого притулку, за мною погналися. Позаду себе я чув чоловічий голос, на що аж ніяк не розраховував, і це мене дуже налякало. Я побіг у гліб підземелля, ризикуючи заблукати в ньому. Галас, вигуки і чоловічий голос невідступно йшли за мною. Я покладався на темряву і раптом побачив світло. Я затремтів і кинувся вперед. Шлях мені перегородила стіна. Тікати далі було неможливо, залишалося лише чекати на місці на вирішення своєї долі. За мить мене наздогнав і схопив високий чоловік з пишними вусами, у крислатому капелюсі і з великою шаблею. Його супроводжували чотири чи п'ять старих жінок, що озброїлися держакками від мітел, серед яких я помітив і маленьку пустунку, що виказала мене, – їй, напевно, хотілося розгледіти моє обличчя.

Чоловік із шаблею, схопивши мене за руку, грубо запитав, що я тут роблю. Зрозуміло, що готової відповіді у мене не було. Але тієї критичної миті мені вдалося, зібравши всю силу свого розуму, вигадати якусь романтичну історію. Я благав його зглянутися над моїм віком і становищем, сказав, що я молодий іноземець знатного походження, який утратив розум, що я втік з рідної домівки, бо мене хотіли посадовити під замок, і я загину, якщо про мене стане відомо, але, якщо він відпустить мене, я напевне зможу коли-небудь віддячити йому за його доброту.

Усупереч сподіванню, мої слова і мій вигляд подіяли: страшний чоловік розчулився і, прочитавши мені коротку нотацію, відпустив мене, ні про що більше не розпитуючи. З того, з яким виглядом проводжали мене очима дівчина і старі жінки, я зрозумів, що цей чоловік, який так мене налякав, зробив мені послугу, і, коли б я попався в їхні руки, так легко не відбувся б. Я чув, як вони щось невдоволено бурмотіли, але мене це не турбувало: побачивши, що чоловік не збирається вдаватися до шаблі, я цілком упевнився, що сила і спритність урятують мене від їх зброї.

Через кілька днів, проходячи по вулиці з молодим абатом, моїм сусідом, я здибався з чоловіком із шаблею. Він упізнав мене і глузливо промовив, передражняючи мене: «"Я принц, я принц, але боягуз!"» Однак його світлості не варто братися за колишнє». Він нічого не додав до цього, і я, похнюпивши голову, швидко пройшов повз нього, дякуючи йому в душі за скромність. Очевидно, кляті баби присоромили його за легковір'я. Хай там як, він хоч і п'ємонтець, а був добра людина, і я завжди згадую про нього з вдячністю: адже випадок був такий забавний, що будь-хто інший на його місці знеславив би мене, аби лише посмішити присутніх. Ця пригода, хоча й не мала наслідків, надовго повернула мені розсудливість.

Моє перебування у пані де Верселлі подарувало мені кілька знайомств, які я підтримував, маючи надію, що вони виявляться корисними. Час від часу я відвідував савойського абата на ім'я Гем, наставника дітей графа де Меллареда. Цього молодого і маловідомого юнака, що відзначався здоровим глуздом і освіченістю, я можу назвати найчеснішою людиною, яких мені доводилося знати. Знайомство з ним не обіцяло мені ніякої користі в тій справі, яка мене цікавила, оскільки він не був таким впливовим, щоб комусь мене порекомендувати, але я знайшов у нього щось цінніше, що стало мені у пригоді на все життя: уроки здорової моралі і правила прямоти.

Мої смаки і мої думки завжди то линули поза хмари, то падали дуже низько, – я був то Ахіллою, то Терсітом, то героєм, то негідником.³¹ Пан Гем постарався поставити мене на місце і показати мені мене самого, не надто турбуючись про моє самолюбство, але й не позбавляючи мужності. Він з великою повагою розповів мені про мій характер і мої здібності, але додав, що в мені самому йому бачаться риси, які завадять скористатися моїми талантами у тому розумінні, що вони не стільки стануть мені у пригоді, щоб досягти багатства, скільки допоможуть обійтися без нього. Він намалював мені правдиву картину людського життя, про яке я мав досить хибне уявлення; від нього я дізнався, що навіть серед несприятливих обставин розумна людина завжди має можливість прагнути до щастя і досягти його, що не була справжнього щастя без мудрості і що мудрість приступна людям будь-якого звання. Він набагато зменшив моє схиляння перед величчю, довівши мені, що ті, хто править іншими, не мудріші і не щасливіші за них.

Він сказав мені дещо, про що я часто потім згадував, а саме: якби люди могли читати в чужих серцях, було б більше охочих спуститися, ніж тих, хто захотів би піднятися над іншими. Ця думка, вражаюче правдива і нітрохи не перебільшена, чимало допомагала мені в моєму житті, змушуючи спокійно залишатися на своєму місці. Абат Гем дав мені перші справжні поняття про честь, яку раніше мій пихатий розум осягав лише в її крайнощах. Він дав мені зрозуміти, що суспільство не цінує високої доблесті, що, піднімаючись надто високо, часто ризикуєш упасти, що старанність і добросовісне виконання дрібних обов'язків вимагає не менших зусиль волі, ніж героїчні подвиги, і може дати більше користі для чесного і щасливого життя, і що незрівнянно краще мати постійну повагу людей, ніж зрідка викликати їхнє захоплення.

³¹ У Гомера в II пісні «Іліади» Терсіт постає потворним, зухвалим боягузом, крикуном з табору ахейців, якого Одиссей покарав за образу Агамемнона. Разом з тим напади Терсіта є продовженням нападів на Агамемнона Ахілла, проте між ними не проводиться паралель, оскільки Терсіт чи не єдиний в «Іліаді» негативний герой.

Щоб визначити обов'язки людини, нам мимоволі довелося простежити їх походження. До того ж зроблений мною крок, наслідком якого і стало моє теперішнє становище, спонукав нас до розмови про релігію. Читачі вже зрозуміли, що чесний пан Гем, принаймні значною мірою, став прообразом для мого савойського вікарія, і лише обережність змушувала його говорити з осторогою, про деякі речі висловлюючись менш відверто, ніж мій вікарій. Я дослівно переповів публіці всі його настанови, почуття та зізнання, аж до його поради мені повернутися на батьківщину. Тож не розводитимуся більше про наші розмови, зміст яких може стати відомий кожному, скажу лише: його мудрі уроки, що спершу не надто на мене подіяли, заронили в моє серце сім'я доброчесності і релігійності, яке ніколи не в'януло і лише чекало на доторк чиєїсь більш дорогої мені руки, щоб почати давати плоди.

Хоча у той час моє навернення до нової віри було не надто глибоким, я не залишався байдужим до його слів. Розмови з ним мені не надокучали, а, навпаки, привертали мене своєю ясністю, простотою і головним чином щиросердим співчуттям, яким вони були переповнені. Моя чутлива душа завжди змушувала мене привертатися до людей не стільки за добро, яке вони мені зробили, скільки за саму доброзичливість до мене; і в цьому моє чуття ніколи не обманювало мене. Тож я щиро прикипів серцем до абата Гема і став, так би мовити, його другим учнем, і це відразу дало мені користь і стало неоцінимим благом, відвернувши від схильності до пороку, до якого вабило мене неробство.

Та одного разу, коли я найменше думав про це, по мене прислали від графа де ля Рока. Я ходив до нього не раз, так і не змігши поговорити з ним, мені це набридло, і я припинив візити, вирішивши, що він забув про мене або що я справив на нього погане враження. Я помилився. Він неодноразово був свідком того, з яким задоволенням я виконував свої обов'язки біля його тітки, навіть говорив з нею на цю тему і нагадав мені про це, коли сам я вже й думати про це забув. Він добре прийняв мене і сказав, що, не бажаючи тішити мене непевними обіцянками, шукав для мене місце, що це вдалося йому, і тепер він дає мені змогу спробувати кимось стати у цьому житті, а решта залежить від мене самого. Він повідомив мені, що відправляє мене у впливовий і поважаний дім, де я матиму найкращих покровителів, щоб підвищитися на службі, і, хоча перший час зі мною будуть поводитися, як із звичайним слугою, яким я і був ще недавно, я можу бути певен, що недовго залишуся лакеєм, якщо своїми почуттями і поведінкою заслужу кращої оцінки і вищого становища. Кінець цієї промови жорстко зруйнував блискучі надії, заронені її початком. «Он як! Знову лакей!» – подумав я з гіркою досадою, яку, втім, незабаром згладила моя впевненість у собі. Я відчував, що я не створений для такого звання, і не побоювався, що мене в ньому надовго залишать.

Граф де ля Рок відвів мене до графа де Гувона, головного стайничого королеви і голови знаменитого дому де Солярів. Шляхетна зовнішність і привітний прийом цього поважного старого дуже мене зворушили. Він розпитував мене з цікавістю, і я відповідав йому з цілковитою щирістю. Він сказав графу де ля Року, що у мене приємне і розумне обличчя, і що я, мабуть, справді розумний, але цього ще недостатньо і треба побачити решту моїх якостей. Потім, обернувшись до мене, він сказав: «Дитино моя, починати завжди найважче, але ваш початок не буде надто важким. Будьте розсудливі і постарайтеся сподобатися тут усім – ось поки ваш єдиний обов'язок. Головне – не занепадайте духом, і ми про вас потурбуємося». Він негайно пішов до маркизи де Брей, своєї невістки, і відрекомендував мене їй, а потім абатові де Гувону, своєму синові. Такий початок здався мені доброю ознакою. Я був уже досить досвідчений, щоб зрозуміти, що, коли беруть на службу простого лакея, з ним не поведуться так добре.

І справді, до мене ставилися не як до слуги. Хоча обідав я в людській, мені не дали ліvreї, а коли молодий гульвіса граф де Фаврія забажав, щоб я стояв на зап'ятках його карети, його дід узагалі заборонив мені будь-кого супроводжувати таким чином і виконувати свою посаду поза домом. У той самий час я прислугував за столом і виконував майже всі обов'язки слуги, але виконував їх до деякої міри вільно і не був приставлений спеціально до кого-небудь. Якщо

не брати до уваги обов'язку писати листи, які мені іноді диктували, і вирізати картинок для графа де Фаврія, я мав у своєму розпорядженні майже весь свій час. Таке випробування, якого я не помічав, було, безперечно, дуже небезпечним і навіть не дуже гуманним, оскільки велике неробство могло розвинути в мені пороки, яких у мене без нього не було б.

Але, на щастя, цього не трапилося. Повчання пана Гема запали мені в серці і так мені сподобалися, що я кілька разів ходив до нього, щоб знову послухати їх. Думаю, що ті, хто бачив, як я іноді потихеньку виходив з дому, зовсім не здогадувалися, куди я йшов. Не було нічого розумнішого за ті поради, які він давав мені щодо моєї поведінки. Початок моєї служби був чудовим, я був такий старанний, уважний і запопадливий, що всіх зачарував. Однак абат Гем мудро застеріг мене, щоб я стримав свій початковий запал, аби згодом він не ослабів і на це не звернули б уваги. «Початок вашої служби, – сказав він, – стане мірилом тих вимог, які висуватимуть до вас і в майбутньому. Тож витрачайте свої сили ощадливіше, щоб згодом зробити більше, але остерігайтеся робити менше».

Оскільки ніхто не проаналізував моїх маленьких талантів і в мені припускали лише те, що дано від природи, мені здавалося, попри обіцянки графа Гувона, що ніхто й не думав шукати мені кращого застосування. За невдалими сімейними справами про мене майже забули. Маркіз де Брей, син графа де Гувона, був тоді послом у Відні. При дворі відбулися зміни, що зачепили й родину графа, і декілька тижнів усі були в такому хвилюванні, що їм було не до мене. Тим часом завзяття моє досі майже не слабшало. Одна обставина справила на мене і хороший і поганий вплив, змусивши не шукати розваг поза домом і разом з тим змусивши ставитися дещо недбаліше до виконання своїх обов'язків.

Мадемуазель де Брей була приблизно мого віку, гарної статури, досить красива, з дуже білою шкірою і дуже чорним волоссям. Незважаючи на те, що вона була брюнетка, на її обличчі лежав вираз лагідності, властивий лише блондинкам, перед яким моє серце ніколи не могло встояти. Придворний туалет, який так личить молодим жінкам, підкреслював її красиву талію, відкривав груди і плечі, а оскільки двір був тоді в жалобі, чорне плаття робило ще сліпучішим колір її шкіри. Мені скажуть, що не справа слуги помічати такі речі. Звичайно, це було неправильно; а проте я помічав усе це, та й не лише я. Метрдотель та інші слуги говорили іноді про це за столом з грубістю, що змушувала мене жорстоко страждати. Утім, я не настільки утратив розум, щоб закохатися серйозно. Я не забувався, знав своє місце і не давав волі своїм бажанням. Я любив дивитися на мадемуазель де Брей, слухати її слова, позначені розумом, почуттям, чесністю. Моє честолюбство обмежувалося задоволенням робити послугу їй і не виходило за межі моїх прав. За столом я старанно шукав нагоди ними скористатися. Якщо її лакей на хвилику відходив від її стільця, я миттю займав його місце. В інший час я стояв проти неї, намагаючись прочитати в її очах, чого вона хоче, ловив мить, щоб змінити їй тарілку.

Чого б я тільки не зробив, щоб вона зволила наказати мені що-небудь, поглянути на мене, сказати мені хоч слово! Але марно. Мене принижувала думка, що я ніщо в її очах, що вона навіть не помічає моєї присутності. Але одного разу, коли її брат, що іноді звертався до мене за столом, сказав мені щось не надто приємне, я відповів йому так тонко і так вишукано, що вона звернула на це увагу і нарешті подивилася в мій бік. Цей швидкоплинний погляд кинув мене у захват. Наступного дня мені випала нагода заслужити її погляд удруге, і я цим скористався. Давали обід, де я вперше з великим здивуванням побачив, що метрдотель прислуговує в капелюсі і зі шпагою при боці. Мимохідь розмова торкнулася девізу дому Солярів, що красувався на гобеленах разом з гербом: «*Tel fieri qui ne tue pas*». Оскільки п'ємонтці зазвичай не великі знавці французької мови, хтось вирішив, що знайшов у цьому девізі граматичну помилку, і сказав, що в слові «*fieri*» зовсім не треба писати «*t*».

Старий граф де Гувон збирався відповісти, але, кинувши погляд на мене, помітив, що я усміхаюся, не сміючи нічого сказати. Він наказав мені говорити. Тоді я сказав, що не вважаю «*t*» зайвим, що «*fieri*» – стародавнє французьке слово, яке походить не від «*ferus*», що означає

«гордовитий, загрозливий», а від дієслова *«ferit»*, що означає «ранить, розбиває», і тому девіз, як мені здається, говорить не «Той загрожує...», а «Той ранить, хто не вбиває».

Усі мовчки дивились на мене і переглядалися. Я в житті не бачив подібного подиву. Але мене особливо потішив вираз задоволення на обличчі мадемуазель де Брей. Ця горда особа удостоїла мене ще одного погляду, який вартий був першого, а потім, спрямувавши очі на свого дідуса, вона, здавалося, з деяким нетерпінням чекала, щоб він похвалив мене. І він справді похвалив мене, так щиро і з таким задоволеним виглядом, що всі присутні хором долучилися до нього. То була коротка, але в усьому солодка мить, один з тих рідкісних моментів, коли обставини знову розташовуються в їх природному порядку і мстять за гідність людини, при-нижену мінливостями долі. Через кілька хвилин мадемуазель де Брей знову підвела на мене очі й попросила мене тоном соромливим і ласкавим принести їй пити. Неважко зрозуміти, що я не змусив її чекати, але, коли я підходив до неї, мене охопило таке тремтіння, що, наливши склянку по самі вінця, я розхлюпав воду на її тарілку і на неї саму. Її брат легковажно запитав мене, чому я так тремчу. Це запитання нітрохи мене не підбадьорило, а мадемуазель де Брей почервоніла по самісінькі вуха.

Тим і закінчився мій роман. Читачі помітять, що і тепер, і в історії з пані Базиль, і протягом усього мого життя любовні захоплення для мене ніколи не закінчувалися щасливо. Марно моїм улюбленим місцем став передпокій пані де Брей: я не здобувся на жоден знак уваги від її дочки. Вона входила і виходила, не дивлячись на мене, а я ледве наважувався здійснити на неї очі. Я був навіть такий дурний і незграбний, що одного разу, коли вона, проходячи повз мене, упустила рукавичку, я, замість того щоб кинутися до цієї рукавички, яку мені хотілося укрити поцілунками, не наважився зрушити з місця і дозволив підняти її товстому грубому лакеєві, якого охоче знищив би. Я остаточно занепав духом, коли помітив, що не мав щастя сподобатися пані де Брей. Вона не лише не давала мені ніяких розпоряджень, а й завжди відмовлялася від моїх послуг і, двічі помітивши мене у своєму передпокої, дуже сухо запитала, невже у мене немає ніякої справи. Довелося відмовитися від цього дорогого мені передпокою. Спочатку мені було шкода, але потім інші розваги допомогли мені забути про нього.

Втіхою у погордливості пані де Брей стала доброта її свекра, який нарешті звернув на мене увагу. Увечері після того обіду, про який я розповів, він мав зі мною півгодинну розмову і, мабуть, залишився нею задоволений, а я був просто в захваті. Цей добрий старий, хоча й не мав такого розуму, як пані де Верселлі, зате був набагато сердечніший, і в нього я досяг більшого успіху. Він велів мені піти до його сина, абата Гувона, сказавши, що я йому дуже сподобався, і його прихильність, якщо я зумію нею скористатися, стане мені у пригоді і допоможе здобути те, чого мені бракує для становища, яке мені пророчать.

На завтра вранці я полетів до пана абата. Він прийняв мене не як слугу: посадовив біля каміна і дуже ласкаво став розпитувати і незабаром переконався, що я нічого не навчився до кінця, хоча й учився багато чого. Звернувши особливу увагу на те, що я погано знаю латину, він вирішив давати мені уроки. Ми домовилися, що я приходитиму до нього кожного ранку, починаючи вже з наступного дня. Так, за дивною грою випадку, що часто траплялися в моєму житті, я опинився одночасно і вище і нижче свого справжнього звання – учнем і лакеєм в одному домі, і, будучи слугою, мав, проте, наставника, який за своїм високим походженням міг навчати лише королівських дітей.

Пан абат Гувон був молодшим сином у родині, і тому йому була призначена кар'єра єпископа і він здобув ґрунтовнішу освіту, ніж зазвичай набувають сини знатних людей. Його від-рядили до Сьєнського університету, де він провчився кілька років і дістав досить сильну дозу крускантизму³² і став у Турині майже тим самим, чим був колись у Парижі абат Данжо.³³ Огида

³² *Крускантизм* – літературний рух, спрямований на очищення італійської мови від запозичених вульгарних і взагалі «нелітературних» слів та зворотів. Назва походить від флорентійської академії Делла Круска.

до теології спонукала його зайнятися літературної працею, що досить поширено в Італії серед тих, хто обирає кар'єру прелата. Він знав багатьох поетів і сам писав зовсім непогані італійські та латинські вірші. Одним словом, він мав достатній смак, щоб формувати і мій смак і дати деякий лад тій мішанині, якою була напхана моя голова. Але чи то моя балаканина змусила його переоцінити мої знання, чи то основи латини наганяли на нього нудьгу, але він почав з дуже важких речей і, ледве змусивши мене перекласти кілька байок Федра,³⁴ дав мені Вергілія, у якого я майже нічого не міг зрозуміти. Так, мабуть, доля хотіла, щоб я багато разів повертався до вивчення латини і так ніколи її й не вивчив. Але я працював досить старанно, а пан абат допомагав мені з такою добротою, що спогади про це досі розчулюють мене. Я проводив з ним частину вранішніх годин, як для своєї освіти, так і роблячи йому деякі послуги. Але не як лакей – він терпіти не міг, щоб я йому допомагав, а лише писав під його диктовку і переписував листи. Ці секретарські заняття дали мені більше користі, ніж уроки. Я не лише вивчив таким чином чисту італійську мову, а й полюбив літературу і навчився розбиратися в гарних книгах, що не вдавалося мені у Ля Трібю і що стало мені в пригоді тоді, коли я почав працювати самостійно.

У ту пору мого життя я почав плекати розумну надію вийти в люди, не тішачи себе романтичними перспективами. Пан абат був дуже задоволений мною і всім говорив про це, а його батько так полюбив мене, що, за словами графа де Фаврія, розповів про мене королю. Сама пані де Брей вже не виявляла до мене презирства. Нарешті я став чимось на кшталт домашнього фаворита, на велику заздрість решти слуг, які бачили, що я сподобився честі вчитися у сина господаря, і чудово розуміли, що я не залишуся довго на одному становищі з ними.

Наскільки я міг судити про види на мене за кількома кинутими мимохідь словами, про які задумався лише згодом, мені здавалося, що дім Солярів, що прагнув до дипломатичної кар'єри, а можливо, шукав таким чином підходів і до кар'єри міністерської, хотів заздалегідь підготувати для себе людину талановиту і гідну, яка, будучи від нього в цілковитій залежності, могла б згодом стати її довіреною особою і з користю служити йому. Цей план графа Гувона був великодушний, розумний, благородний і справді гідний знатного сеньйора, доброчесного і передбачливого. Але я не зовсім розумів його розмаху, та й дуже розсудливим він був для моєї голови і вимагав з мого боку дуже тривалого підпорядкування. Моє божевільне честолюбство шукало щастя тільки в любовних пригодах. Та оскільки тут не була замішана жодна жінка, цей шлях до успіху здавався мені дуже повільним, нудним і сумним, тоді як я мав би бачити його тим більш гідним і надійним саме тому, що справа обходилася без жінки, бо ті заслуги, яким звичайно протегують жінки, не варті, звичайно ж, тих якостей, які передбачалися в мені.

Усе йшло якнайкраще. Я добився, майже силою, загальної поваги, злигодні закінчилися, на мене стали дивитися як на молоду людину, що подає великі надії, але займає не своє місце, і незабаром повинна буде посісти належне становище. Але моїм місцем було не те, яке передрікали мені, і досягти його мені судилося зовсім іншими шляхами. Я торкаюся однієї з характерних рис, властивих мені, і хочу подати її читачеві, не вдаючись у пояснення.

Хоча в Турині було багато новонавернених, подібних до мене, але я не любив бувати в їх товаристві і в мене жодного разу не виникло бажання побачитися з кимось із них. Але я зустрічав кількох женеців, які не належали до їхнього кола, і з-поміж них якогось Мюссара, на прізвище Кривомордий, художника-мініатюриста і мого далекого родича. Мюссар довідався, що я живу у графа де Гувона, і прийшов провідати мене з іншим женецем, на ім'я Бакль, з котрим я товаришував у роки свого учнівства у гравера. Цей Бакль був дуже забавний хлопчина, дуже веселий і великий мастак на витівки, досить милі в юному віці. І ось я раптом зачарувався цим Баклем, та так, що не міг розлучитися з ним і на мить! Він збирався незабаром поверну-

³³ Данжо Луї (1643–1723) – абат, член Французької академії, автор праць з граматики.

³⁴ Федр (I ст. до н. е.) – давньоримський байкар.

тися до Женеви. Яку втрату належало мені пережити! Я відчував, яка вона величезна. Щоб скористатися принаймні часом, що залишався, я більше не розлучався з ним, чи, точніше, він сам не покидав мене, бо спершу я не настільки утратив розум, аби йти з дому без дозволу. Та незабаром, помітивши, що він цілком запанував наді мною, перед ним зачинили двері, і я так обурився, що, забувши про все, окрім мого друга Бакля, не ходив уже ні до абата, ні до графа, і вдома мене більше не бачили. Мені вичитали, але я не послухався. Мені погрозили відмовити від дому. Ця погроза мене й занастала: вона навела мене на думку піти разом з Баклем.

З цієї хвилини для мене не існувало ніякої іншої радості, іншої долі, іншого щастя, окрім можливості зробити подібну подорож, у кінці якої до того ж, хоча і в безмежній далечині, звабливим вогником світився образ пані де Варенс; бо повертатися до Женеви я й гадки не мав. Гори, луки, гаї, струмки, села нескінченною вервечкою линули перед моїм затуманим зором, і мені здавалося, що ця чудесна мандрівка поглине все моє життя. Я із захопленням згадував, яким чарівним був шлях у Турин. Як же воно буде, коли до всієї краси свободи додасться приємне товариство хлопця мого віку, моїх схильностей і веселої вдачі, ніхто не турбуватиме і не змушуватиме нас, і ми зможемо прямувати куди завгодно і зупинятися, де нам заманеться! Треба було бути божевільним, щоб знехтувати подібним щастям ради честолюбних задумів, до здійснення яких вів повільний, важкий і ненадійний шлях. Вони, незважаючи на весь свій блиск, не варті і чверті години справжньої втіхи і свободи у молодих літах!

Сповнений цих мудрих фантазій, я став поводитися так, що мене зрештою вигнали, але добився я цього не без зусиль. Якось увечері, коли я повернувся, метрдотель повідомив мене від імені графа, що мене відпускають на всі чотири вітри. Саме цього мені й потрібно було, оскільки, мимоволі відчуючи всю безглуздість своєї поведінки, я тепер міг звинувачувати інших у несправедливості й невдячності, розраховуючи таким чином скласти на них власну провину і виправдати у своїх очах рішення, ухвалене нібито з потреби. Від імені графа де Фаврія мене попросили, щоб наступного ранку, перш ніж їхати, я зайшов переговорити з ним. Бачачи, що я геть здурів і можу не виконати й цього, метрдотель вручив мені деяку суму грошей, якої я, безперечно, не заслужив, бо мені не призначили певної платні, не маючи наміру надовго залишати мене в лакеях.

Граф де Фаврія, дарма що був молодий і легковажний, мав зі мною із цього приводу дуже серйозну і, візьму на себе сміливість сказати, дуже ласкаву розмову. Описавши у зворушливих і втішних для мене висловах турботи свого дядька й наміри свого діда, він живо змалював мені все, що я втрачаю, поспішаючи назустріч своїй загибелі, і запропонував мені примирення, вимагаючи від мене єдиного – покласти край дружбі з цим маленьким негідником.

Було очевидно, що він говорить усе це не від свого імені, і я, незважаючи на своє безглузде засліплення, відчув усю доброту мого старого благодійника і був украй зворушений. Але ця дорога моєму серцю подорож остаточно посіла мою уяву, і вже ніщо не могло здолати її привабливої сили. Я був у нестямі. Набравшись упертості, черствості й гордості, я зарозуміло відповів, що мене вигнано, я це прийняв, тепер уже не час змінювати рішення і, хоч би що трапилося зі мною в житті, я твердо вирішив, що ніколи не дозволю виганяти себе двічі з одного будинку. Тоді цей молодий чоловік у справедливому обуренні назвав мене так, як я цього заслужив, за плечі виштовхав мене зі своєї кімнати і гримнув за мною дверима. Але я пішов тріумфуючи, ніби здобув найбільшу перемогу, і з остраху, що мені доведеться витримати другу битву, утік як негідник, не подякувавши панові абату за його доброту.

Аби зрозуміти всю силу мого божевілля в ту хвилину, треба знати, до якої міри моє серце здатне спалахувати через дрібниці і з якою силою заволодіває моєю уявою предмет, що захоплює її, хоч яким би нікчемним він був. Найбезглуздіші, найлегковажніші, найхімерніші плани підтримують у такі хвилини мою улюблену ідею і переконують у її здійсності. Хто повірить, що в дев'ятнадцять років можна будувати все своє майбутнє на якійсь порожній склянці? Тож послухайте!

Абат де Гувон за кілька тижнів до цього подарував мені Геронів водограй,³⁵ дуже гарний, від якого я був у захваті. Постійно приводячи його в дію і не припиняючи говорити про нашу подорож, ми з мудрим Баклем вирішили, що цей водограй може допомогти нашій подорожі і сприяти її тривалості.

Чи є на світі щось цікавіше за Геронів водограй? Ми звели будівлю нашого майбутнього благополуччя на цій основі. У кожному селі ми почнемо збирати селян навколо нашого водограю, і тоді обіди й усякі смачні страви посиплються на нас тим щедріше, що, на наше переконання, їжа нічого не коштує тим, хто її збирає, і якщо ці люди не біжать наввипередки годувати всіх перехожих, то з їхнього боку це звичайна скнарість. Ми уявляли, що повсюди стрічатимемо лише бенкети та весілля, і розраховували, що, не витрачаючи нічого, окрім повітря зі своїх легень і води з водограю, зможемо за допомогою його дійти з П'ємонта у Савойю, у Францію і куди завгодно. Ми без кінця планували наші подорожі, і якщо збиралися прямувати спершу на північ, то радше задля втіхи зробити перехід через Альпи, ніж передбачаючи необхідність де-небудь зупинитися.

Такий був план, з яким я виступив у похід, без жалю покинувши свого покровителя, наставника, заняття, надії і майже забезпечене майбутнє, для того щоб почати життя справжнього мандрівця. Прощай, столице, прощай, придворний блиск, честолобство, кохання, красуні і незвичайні пригоди, сподівання яких торік привело мене сюди! Я вирушаю в дорогу зі своїм водограєм і з другом Баклем, з напівпорожнім гаманцем, але із серцем, сповненим радості, і думаючи лише про те, щоб тішитися щастям мандрівного життя, мрія про яке поклала край моїм блискучим задумам.

Я зробив цю дивну подорож майже так само приємно, як і сподівався, але не зовсім так, як нам гадалося. Хоча наш водограй і розважав якусь часинку хазяйок і служниць у шинках, вони все-таки брали з нас плату. Але це нас анітрохи не бентежило, і ми розраховували скористатися водограєм аж тоді, коли зовсім забракне грошей. Прикрий випадок позбавив нас клопоту: біля Брамана водограй розбився, і саме вчасно, бо ми обидва відчували, не наважуючись у цьому признатися, що він почав нам набридати. Ця пригода додала нам ще більше веселощів, і ми від душі реготали зі своєї легковажності, згадуючи, як ми геть забули про те, що наш одяг і черевики зносяться, і думали, що за допомогою нашого водограю зможемо поповнити свій гардероб. Ми продовжували свою подорож так само весело, як і почали, але стали дещо пряміше рухатися до мети, до якої підштовхував нас помітно схудлий гаманець.

У Шамбері я почав замислюватися, але не про свій безглуздий вчинок, бо, як ніхто, умів швидко знаходити примирення з власним минулим, а про той прийом, що чекав на мене у пані де Варенс, оскільки своєю домівкою я вважав саме її дім. Я писав їй про те, що вступив на службу до графа Гувона, вона знала, як там зі мною поводитись, і, радіючи за мене, дала мені кілька слушних порад щодо того, як я повинен відповідати на добре ставлення до себе. Вона вважала моє щастя забезпеченим, якщо тільки я сам з власної вини не зруйную його. Що ж вона скаже, побачивши мене у себе? Мені й на думку не спадало, що вона може не пустити мене на поріг, але я побоювався, що завдав їй прикрощів, боявся її докорів, гірших для мене, ніж злидні. Я вирішив стерпіти все мовчки і зробити все можливе, щоб розрадити її. У цілому світі бачив я тепер тільки її: життя без її ласки здавалося мені неможливим.

Та найбільше мене турбував мій супутник: я не хотів обтяжувати пані де Варенс піклуванням ще й про нього, але боявся, що мені нелегко буде спекатися його. Я підготував нашу розлуку, виявивши до нього холодність в останній день. Цей дивак чудово зрозумів мене; він був божевільним, але не дурнем. Я думав, що він засмутиться моєю непостійністю, але помилився – мого товариша Бакля ніщо не могло засмутити. Тільки-но ми увійшли в Ансі, як він

³⁵ Герон Александрійський (друга половина I ст. до н. е.) – давньогрецький математик і механік, якого вважають найбільшим винахідником. Геронів водограй – механізм, де вода летить під дією тиску на воду і на повітря.

сказав мені: «Ось ти і вдома», поцілував мене на прощання, крутнувся на одній нозі і зник. Я більше ніколи нічого не чув про нього. Наше знайомство і дружба тривали близько шести тижнів, але наслідки їх триватимуть усе моє життя.

Як калатало моє серце, коли я підходив до будинку пані де Варенс! Ноги мені підломлювались, в очах потемніло, я нічого не бачив, нічого не чув і нікого б не впізнав. Я мусив кілька разів зупинитися, щоб перевести дух і трохи оговтатись. Невже страх не дістати допомоги, якої я потребував, змушував мене так хвилюватись? Але хіба може в моєму віці страх перед голодною смертю викликати таку тривогу? Ні, ні, з усією чесністю і гордістю мушу сказати, що ніколи в житті серцем моїм не керувала користь, так само як і бідність нездатна була змусити його стискатися від страху. Протягом усього свого життя, мінливого і багатого на незгоди, часто залишаючись без притулку і шматка хліба, я завжди був однаково байдужий і до багатства, і до злиднів. У разі потреби я міг би стати злодієм чи жебраком, але ніколи б не засмучувався через те, що дійшов до крайньої межі. Мало хто зазнав стільки страждань, як я, мало хто пролив у своєму житті стільки сліз, але жодного разу бідність чи страх перед нею не вирвали у мене ані зітхання, ані сльозинки. Попри мінливість долі, душа моя знала справжню радість і горе, які не залежать від добробуту; і я відчував себе найнещаснішим із смертних саме в той час, коли нічого необхідного не потребував.

Ледве я став перед очима пані де Варенс, як вигляд її мене заспокоїв. Я затремтів, почувши перший звук її голосу, кинувся до її ніг і в пориві щирої радості припав устами до її руки. Не знаю, чи встигла вона отримати звістку про мене, але я помітив на її обличчі мало здивування і не побачив ніякого горя. «Бідний хлопчику! – ніжно сказала вона мені. – Ось ти й повернувся. Я добре знала, що ти надто молодий для такої подорожі, і дуже рада, що вона принаймні не так погано скінчилася, як я боялася». Потім вона змусила мене розповісти мою недовгу історію, і я переповів її, нічого не приховуючи, змовчавши лише про деякі подробиці, але щодо решти не щадив себе і не намагався виправдатись.

Постало питання, куди мене помістити. Вона порадилася зі своєю покоївкою. Під час цього обговорення я затамував подих; але, почувши, що житиму в її будинку, я насилу міг стримати радість. Бачачи, як вузлик з моїми речами переносять до призначеної мені кімнати, я відчув майже те саме, що відчував Сен-Пре,³⁶ коли його екіпаж ставили у повітку пані де Вольмар.³⁷ До всього я мав приємність дізнатися, що ця ласка не буде тимчасовою, бо в ту хвилину, коли мене вважали зайнятим чимось іншим, я почув, як вона сказала: «Хай говорять, що хочуть, але якщо Провидіння знову привело його до мене, я його вже не залишу».

І ось нарешті я оселився у неї. Проте ще не тієї миті почалися найщасливіші дні мого життя; хоча моє оселення у пані де Варенс і підготувало їх. Хоча серцева чутливість, що дає нам змогу знаходити насолоду в нас самих, – дар природи, а може, й продукт організації, вона потребує певних умов, щоб розвиватися. Без таких сприятливих умов людина, чутлива від народження, нічого не відчує і помре, так і не пізнавши свого ества. Майже таким був я доти і таким, мабуть, залишився б назавжди, якби ніколи не знав пані де Варенс чи якби, навіть пізнавши її, не прожив поряд з нею так довго, що набув солодкої звички до ніжних почуттів, які вона у мене збудила. Наважуся стверджувати, що той, хто визнає лише чуттєве кохання, не пережив ще найсолодшого, що є в житті. Я знаю інше почуття, можливо, не таке бурхливе, але в тисячу разів прекрасніше. Воно іноді поєднується з коханням, але часто живе й окремо від нього. Це почуття не тільки дружба – воно пристрасніше, ніжніше, і я не уявляю, щоб його можна було відчутти до істоти тієї самої статі; принаймні я був таким другом, яким рідко буває

³⁶ Сен-Пре та Юлія кохають одне одного протягом багатьох років. Тут мається на увазі епізод, коли після довготривалої кругосвітньої мандрівки Сен-Пре отримав запрошення від Юлії та її чоловіка Вольмара пожити в їхньому маєтку.

³⁷ Дійові особи з роману Руссо «Нова Елоїза».

людина, але ніколи не зазнавав такого почуття до своїх друзів. Усе це неясно, але з'ясується згодом, бо по-справжньому описати почуття можна лише в його виявах.

Пані де Варенс жила в старому, але досить великому будинку, де була простора запасна кімната, що правила їй за вітальню. У ній мене й оселили. Вікнами вона виходила у провулок, у якому, як я згадував, ми вперше зустрілися і де, за струмком і садами, видніли поля. Цей краєвид не міг залишити байдужим юного мешканця кімнати. Вперше після Боссе у мене була зелень перед вікнами. Завжди замурований у стінах, я бачив перед собою тільки дахи та сірі вулиці. Якою ж солодкою здалася мені ця нова для мене картина! Вона ще дужче посилила мою схильність до ніжності. У цьому чарівному пейзажі я бачив ще одне з благодіянь моєї милої господині: мені здавалося, що вона зробила це навмисно для мене. У мріях я спокійно линув за місто разом з нею, бачив її всюди серед маєва квітів і зелені, її чарівність зливалася в моїх очах з чарівністю весни. Моє серце, до цього часу обмежене, відчуло себе привільно на цих просторах, мені легше дихалося серед дерев.

У пані де Варенс не було тієї пишноти, яку я бачив у Турині, але у неї панувала охайність, благопристойність і той патріархальний достаток, який ніколи не переходить у розкіш. У неї було мало срібного посуду, зовсім не було фарфору, на кухні не готувалася дичина, а в льосі не зберігалися закордонні вина, але і в тому і в тому приміщенні було досить припасів, щоб нагодувати кого завгодно, і у фаянсових чашках подавалася чудова кава. Хоч би хто заходив навідати її, його завжди запрошували пообідати разом з нею або у неї в будинку, і жоден робітник, посильний чи подорожній не пішов од неї, не попоївши чи не попивши. Її прислуга складалася з покоївки, досить миловидної дівчини на ім'я Мерсере, уродженки Фрібура;³⁸ лакея з її рідних країв, котрого звали Клод Ане – про нього буде мова попереду; куховарки та двох носіїв, які приходили лише тоді, коли вона йшла в гості, що, втім, бувало нечасто. Ось на що витрачалися дві тисячі ліврів ренти, але й ці невеликі доходи, за вмілого використання, покрили б усі витрати в країні, де земля родюча, а гроші – рідкість. На жаль, ощадливість ніколи не належала до її чеснот: вона залізала в борги, розплачувалася, гроші як приходили до неї, так і йшли від неї.

Її домашнє життя було саме таким, яке запровадив би я сам: можна уявити, з яким задоволенням я його дотримував. Мені не подобалося лише подовгу просиджувати за столом. Вона погано переносила перший запах супу та інших страв, він доводив її майже до неприємності, і напад огиди минав не скоро. Потроху вона давала собі раду, починала розмовляти, але нічого не їла. І лише через півгодини куштувала перший шматочок. За такий час я тричі устиг би пообідати, моя трапеза закінчувалася задовго до того, як вона лише починала свою. За компанію я знову починав їсти, тож їв за двох, і це мені не вадило. Я тим дужче віддавався солодкому почуттю достатку, яке переживав поруч з нею, що до цього достатку не домішувалося найменшої тривоги про засоби для його підтримання. Ще не будучи цілком посвячений у її справи, я думав, що вона завжди зможе жити так, як живе тепер. Згодом я мав у її будинку ті самі радості життя, але, краще знаючи реальний стан справ і бачачи, що витрати перевищують доходи, вже не міг тішитися ними з колишнім спокоєм. Передбачливість завжди отруювала мені втіху. Даремно я заглядав у майбутнє, я ніколи не міг уникнути його.

З першого ж дня між нами запанувала найніжніша невимушеність, і такою вона залишалася до кінця її життя. Вона називала мене «маленький», я звав її «матуся», і ми назавжди залишилися одне для одного «маленьким» і «матусею», навіть коли час майже стер різницю в нашому віці. Я вважаю, що ці два імені чудово передають стиль і простоту нашого ставлення одне до одного і особливо наших сердечних стосунків. Вона була для мене найніжнішою матір'ю, що ніколи не шукала втіхи для себе, а завжди дбала про моє благо. До моєї ж власної прихильності хоча й домішувалася чуттєвість, але не змінювала її природи, а лише робила її ще вишуканішою, оп'янюючи мене усвідомленням молодості і краси моєї матусі, яку

³⁸ Фрібур – місто на заході Швейцарії.

мені приємно було пестити. Я кажу «пестити» в буквальному розумінні, бо вона не шкодувала для мене поцілунків і найніжніших материнських пестощів, і мені ніколи не спадало на думку зловживати ними. Читач зауважить, що врешті-решт ми перейшли до стосунків дещо інших, – згоден, але треба почекати, я не можу розповісти все одразу.

Мить нашої першої зустрічі залишилася єдиною воістину пристрасною хвилиною, та й викликане було моє хвилювання здивуванням. Мої нескромні погляди ніколи не проникали під її шийну хусточку, хоча ледь прихована округлість у цьому місці могла б привернути мою увагу. Не відчуваючи поруч з нею ні поривів, ані бажань, я перебував у чудовому спокої і тішився сам не знаючи чим. Я прожив би так усе своє життя і навіть вічність, не нудьгуючи жодної миті. З нею однією я ніколи не почував тієї сухості в розмові, яка перетворює для мене на тортури обов'язок підтримувати її. Наші розмови на самоті були не розмовами, а радше невичерпною балаканиною, припинити яку могло лише чиєсь втручання. Тепер уже не треба було змушувати мене говорити, – радше, треба було просити мене помовчати. Обмірковуючи свої плани, вона часто впадала у мрійливість. Що ж! Я дозволяв їй мріяти, замовкав і, споглядаючи її, був найщасливішим зі смертних. У мене була ще одна дуже дивна звичка. Не домагаючись від неї особливих пестощів наодинці, я, проте, невинно шукав їх і тішився ними з пристрасстю, що переходила в лютість, коли надокучливі люди порушували їх. Тільки-но хтось заходив, чоловік чи жінка – байдуже, я невдоволено йшов геть, не бажаючи залишатися з нею при сторонніх. Я йшов до її передпокою лічити хвилини, тисячу разів проклинаючи цих щоденних відвідувачів і не розуміючи, про що вони можуть так довго говорити з нею, коли у мене самого залишалося стільки недомовленого.

Всю силу своєї прихильності я відчував лише тоді, коли її не бачив. Бачачи її, я просто радів, але коли її не було, мій неспокій доходив до страждання. Потреба жити поруч з нею викликала у мене пориви розчулення, що часто доходили до сліз. Я завжди пам'ятатиму, як одного разу на велике свято, поки вона була на всенощній, я пішов погуляти за місто. Серце моє було сповнене її образом і палким бажанням провести всі дні біля неї. У мене вистачило здорового глузду, щоб зрозуміти, що зараз це неможливо і що щастя, яким я тішуся, буде нетривале. Це надавало моїй мрійливості сумного відтінку, у якому, втім, не було нічого похмурого і який пом'якшувався надією. Передзвін, що завжди дивно хвилював мене, щебет птахів, погідна днина, чарівний краєвид, розкидані скрізь сільські будиночки, які я подумки уявляв нашим спільним житлом, – усе це так переповнило мене живими і ніжними, сумними і зворушливими переживаннями, що я відчував себе, як в екстазі, перенесеним у той щасливий час і те щасливе місце, де згодом серце моє натішилося нею в цілковитому блаженстві і в невимовних захопленнях, без думки про задоволення плоті. Ніколи, наскільки я пам'ятаю, не проникав я в майбутнє з такою силою і ясністю, як тоді. І від згадування про цю мрію, коли вона здійснилася, найбільше мене вражало те, що я знайшов усе точнісінько таким, яким і уявляв собі. Якщо коли-небудь сон наяву нагадував пророче видіння, це було, звичайно, цього разу. Я помилився лише щодо його тривалості, оскільки в моїй уяві в непорушному спокої спливали дні, роки, ціле життя, тоді як насправді все це тривало якусь мить. На жаль! Моє найтриваліше щастя було у мріях.

Я ніколи не закінчив би, якби почав удаватися в подробиці всіх божевіль, на які штовхала мене думка про мою любу матусю, коли її не було поруч зі мною. Скільки разів цілував я своє ліжко, уявляючи, ніби вона спала на ньому, штори і всі меблі в моїй кімнаті, адже вони належали їй і їх торкалася її прекрасна рука. Я простягався на підлозі з думкою про те, що по ній ступали її ноги. Іноді і в її присутності я робив якісь дурниці, які могло викликати, здається, лише найпалкіше кохання. Одного разу за столом, у ту мить, коли вона клала шматок у рот, я скрикнув, побачивши на ньому волосину. Вона злякано кинула шматок на тарілку, я жадібно схопив його і проковтнув. Одне слово, між мною і найпалкішим коханцем була одна,

але суттєва відмінність, але ця відмінність і робила моє тодішнє становище майже незбагненим для розуму.

Я повернувся з Італії не зовсім таким, яким вирушав туди, але яким у моєму віці ніхто звідти, можливо, не повертався. Я зберіг не душевну, а лише тілесну невинність. Я відчув вікові зміни, мій неспокійний темперамент нарешті прокинувся. Його перший і цілком мимовільний вибух змусив мене злякатися за своє здоров'я, і це краще, ніж будь-що інше, ілюструє невідання, в якому я перебував доти. Незабаром, заспокоївшись, я пізнав небезпечну заміну, яка обманює природу і рятує молодих людей моєї вдачі від справжньої розпусти за рахунок їх здоров'я, сили, а іноді й самого життя. Цей порок дуже зручний, бо щадить сором'язливість і неспіливість юнаків, і має особливу привабливість для людей з жвавою уявою, даючи їм, так би мовити, можливість розпоряджатися всіма жінками і підкорювати своїм бажанням будь-яких красунь, не потребуючи їхньої згоди. Захоплений цією згубною перевагою, я почав руйнувати міцний організм, що його дарувала мені природа і який на той час цілком розвинувся. Додайте до цієї схильності обстановку, в якій я тоді був, живучи у гарної жінки, леліючи образ її у глибині свого серця, постійно зустрічаючись із нею вдень, оточений вечорами предметами, що нагадували мені про неї, засинаючи в ліжку, в якому вона спала раніше. Скільки приводів для збудження!

Читач, уявивши все це собі, вже дивитиметься на мене, як на ледь живого. Однак саме те, що мало мене занапастити, мене й урятувало, принаймні на якийсь час. Сп'янілий щастям жити поруч з нею, палким бажанням провести з нею всі мої дні, я завжди бачив у ній лише ніжну матусю, милу сестру, чарівну подругу і нічого більше. Я завжди бачив її однаковою і незмінною і не бачив нікого, окрім неї. Образ її, що постійно перебував у моєму серці, не залишав у ньому місця ні для якої іншої жінки. Вона була для мене єдиною жінкою на світі, і надзвичайна ніжність почуттів, які вона в мені збуджувала, не залишаючи часу прокинутися моїй чуттєвості, оберігала мене як від неї самої, так і від усіх інших жінок. Одне слово, я був розсудливий, бо кохав її. Хай той, хто зможе, скаже, на підставі мого нечіткого опису своїх відчуттів, якою була моя прихильність до неї. Я ж можу сказати про це лише одне: якщо моє почуття здається досить дивним читачеві, то згодом видасться йому ще дивнішим.

Отак я жив – якнайприємніше на світі, хоча був зайнятий справами, які подобалися мені найменше. Треба було складати проекти, вести рахунки, переписувати рецепти, а також сортувати трави, розтирати мінеральні порошки, дивитися за ретортами. Усі ці заняття раз у раз переривалися появою численних відвідувачів, жебраків, перехожих. Доводилося одночасно розмовляти з солдатом, аптекарем, каноніком, знатною пані, послушником. Я лаявся, бурчав, проклинав, посилав до дідька весь цей клятий набір. Але пані Варенс на все дивилася весело, а моя лютість змушувала її сміятися до сліз. Особливо її смішило те, що я тим більше лютівся, що й сам не міг стриматися від сміху. Ці маленькі перерви, коли я міг собі на втіху побурчати, були чарівні, і якщо під час такої пересварки приходив новий докучливий відвідувач, вона вміла зробити і його засобом для розваги, підступно затягуючи візит і кидаючи на мене погляди, за які я охоче відлупцював би її. Вона ледве стримувалася від сміху, бачачи, як я, змушуваний правилами благопристойності стримувати себе, дивився на неї очима одержимого, тоді як глибоко в душі і навіть наперекір самому собі я не міг не усвідомлювати, що все це надзвичайно комічно.

Все це хоча само по собі мені й не подобалося, проте розважало мене, оскільки було частиною того способу життя, який здавався мені чарівним. Ніщо з того, що відбувалося навколо мене, ніщо з того, що мене змушували робити, не було мені до смаку, але все це було мені до серця. Думаю, врешті-решт, я полюбив би і медицину, якби моя огида до неї не викликала кумедних сцен, що невпинно розважали нас; це мистецтво, можливо, вперше мало подібний вплив. Я стверджував, що можу визначити медичну книгу за запахом, і, що найсмішніше, рідко помилявся. Вона змушувала мене знімати пробу з найогидніших ліків. Марно я нама-

гався тікати чи захищатися! Незважаючи на мій спротив і жахливі гримаси, хотів я того чи ні, але коли я бачив, як її гарненькі пальчики, забруднені ліками, наближаються до моїх губ, я здавався, і мені не залишалося нічого іншого, як відкрити рота і облизати їх. Коли б хтось побачив, як ми, з вигуками і сміхом, бігаємо по кімнаті, він міг би подумати, що тут розігрують фарс, а не займаються приготуванням опіату чи еліксиру.

Але не весь мій час проходив у подібних дитячих пустошах. У свій кімнаті я знайшов кілька книжок: «Глядач», твори Пуфендорфа,³⁹ Сент-Евремона⁴⁰ і «Генріаду».⁴¹

Хоча моя колишня пристрасть до читання охолола, знічев'я я читав усе потроху. Особливо мені сподобався «Глядач» і дав мені багато користі. Абат де Гувон навчив мене читати не так жадібно, але вдумливіше: таке читання давало більше поживи моєму розуму. Я привчив себе міркувати про стиль, про витончені звороти мови, навчився відрізняти чисту французьку мову від місцевих говірок. Так, наприклад, я позбувся однієї орфографічної помилки, властивої всім уродженцям Женеви, завдяки оцим двом віршам з «Генріади»:

Soit qu'un ancien respect pour le sang de leurs maîtres
Parlât encore pour lui dans le coeur de ces traîtres⁴²

Слово «*parlât*», що здивувало мене своїм правописом, показало мені, що в третій особі умовного способу треба писати літеру *t*, тоді як досі я писав і вимовляв «*parla*», як минулий доконаний.

Іноді я розмовляв з матусею з приводу прочитаного, іноді читав їй уголос: це дуже тішило мене, а разом з тим читання гарних книг дало мені користь. Я вже говорив, що пані де Варенс мала освічений розум. Тоді він був ще в своєму розквіті. Багато письменників намагалися їй сподобатися і навчили її розумітися на літературних творах. Смак у неї був, якщо можна так висловитися, трохи протестантський; вона одно говорила про Бейля і вельми шанувала Сент-Евремона, який давно помер для Франції. Та це не завадило їй знати гарну літературу і добре говорити про неї. Вона здобула виховання у добірному товаристві і, приїхавши до Савойї ще юною, у приємному спілкуванні з місцевою знаттю позбулася того манірного тону мешканців кантону Во, де жінки вважають дотепність ознакою світськості й уміють говорити лише епіграмами.

Хоча вона бачила придворне життя мимохідь і встигла лише окинути його швидким поглядом, їй цього цілком вистачило, щоб зрозуміти його. Вона назавжди зберегла там друзів і, незважаючи на приховану заздрість і балачки, викликані її поведінкою та боргами, так і не втратила своєї пенсії. Вона знала вище товариство й уміла робити висновки з того, що бачила. Ці висновки були улюбленою темою її розмов, і, зважаючи на мої химерні ідеї, якраз подібні настанови були мені потрібні над усе. Ми разом читали Ля Брюєра, він подобався їй більше, ніж Ларошфуко – автор книги сумної і невтішної, а надто за молодих літ, коли ми не любимо бачити людину такою, якою вона є. Моралізуючи, вона іноді розгублювалася в довгих міркуваннях, але я цілував її уста або руки, набирався терпіння, і її довгі тиради не наганяли на мене нудьгу.

Таке життя було надто солодким, аби тривати довго. Я це відчував, і лише страх, що воно закінчиться, затьмарював моє щастя. За жартами матуся вивчала мене, спостерігала за мною, розпитувала й укладала безліч планів мого майбутнього, без яких я чудово міг би обійтися. На

³⁹ Пуфендорф Самуель фон (1632–1694) – німецький історик та юрист, один з основоположників теорії природного права. Його твори, у тому числі «Про закон природи і народів», були перекладені кількома європейськими мовами.

⁴⁰ Сент-Евремонт Шарль Марготель де Сен-Дені (1613–1703) – французький письменник і філософ-мораліст, який істотно вплинув на розвиток французької літератури і публіцистики.

⁴¹ «Генріада» – епічна поема Вольтера (1723) про події часів правління Генріха IV.

⁴² Можливо, давня повага до крові їхніх володарів заговорила на його користь у серцях цих зрадників (фр.).

щастя, не досить було вивчити мої схильності, мої смаки, мої маленькі таланти: треба було або знайти, або створити можливість дістати з них користь, а для цього потрібен був час. Перебільшена думка цієї бідної жінки про мої переваги відсовувала мить їх реального застосування, роблячи її розбірливішою у виборі засобів. Одне слово, усе йшло згідно з моїми бажаннями завдяки її гарній думці про мене.

Але їй довелося змінити свою думку, а мені – забути про спокій. Один з її родичів, пан д'Обон, приїхав навідати її. Це була людина дуже розумна, великий інтриган і такий самий геній щодо проектів, як і вона. Проте його проекти не доводили його до банкрутства, він був свого роду авантюрист. Він запропонував кардиналові де Флері план дуже складної лотереї, що не дістав схвалення. Тоді він запропонував його при туринському дворі, де цей план охоче прийняли і здійснили. Він зупинився на деякий час в Ансі і закохався тут у дружину інтенданта, дуже приємну жінку, цілком до мого смаку і єдину, кого я з радістю зустрічав у матусі. Пан д'Обон побачив мене, його родичка розповіла йому про мене, і він узявся проєкзаменувати мене, щоб зрозуміти, на що я здатний, і підшукати мені місце, якщо в мене відшукаються непогані здібності.

Двічі чи тричі вранці пані де Варенс посилала мене до нього під приводом якихось доручень, не попередивши мене ні про що. Він спритно розговорив мене, підбадьорив, дав відчуття, ніби йому подобається розмовляти зі мною без сторонніх, і почав базікати зі мною про всякі дурниці, не подаючи знаку, що спостерігає за мною. Я був зачарований, а він у результаті своїх спостережень дійшов висновку, що, незважаючи на мою багатообіцяючу зовнішність і моє жваве обличчя, я коли і не зовсім позбавлений здібностей, то в усякому разі, не надто розумний, не вмю мислити, майже нічого не знаю, – одне слово, з усякого погляду надзвичайно обмежений. На його думку, найбільшим щастям, на яке я можу розраховувати, стало би місце сільського кюре. Такий був його звіт пані де Варенс. Подібна думка про мене висловлювалася вже вдруге чи втретє; але не востаннє: вирок пана Масрона неодноразово повторювався і згодом.

Причина таких оцінок дуже тісно пов'язана з моїм характером і тому потребує пояснення, адже кожному зрозуміло, що я не можу щиро підписатися під ними, і, попри їх неупередженість, – хай там що б говорили добродії Масрон, д'Обон та інші, – відмовляюся вірити їм на слово.

Незбагненним для мене самого чином дві властивості, майже несумісні, зійшлися в мені: надто палкий темперамент, яскраві й нестримні пристрасті – і повільний процес зародження думок, які приходять мені до голови завжди із запізненням. Можна подумати, що моє серце і мій розум належать різним людям. Почуття швидше за блискавку переповнює мою душу, але замість осяяти мене, воно спалює і засліплює мене. Я все відчуваю – і нічого не бачу. Я запальний і дурний; щоб мислити, мені потрібна врівноваженість. Дивно, що при цьому я маю досить тонке чуття, проникливість, навіть тонкість розуму, – але мені потрібен час. На дозвіллі я складаю чудові експромти, але жодного разу не зробив і не сказав нічого путнього вчасно. Я можу дуже добре вести розмову листовно – кажуть, що іспанці так грають у шахи. Прочитавши десь про савойського герцога, який повернувся назад, щоб гукнути: «Геть з дороги, паризький торговцю!» – я впізнав у ньому себе.

Ця повільність думки у поєднанні із жвавістю почуттів буває у мене не лише в розмові, а й тоді, коли я сам чи працюю. Мої думки надзвичайно важко шикуються у мене в голові; вони глухо перевертаються там, шумують, як на дріжджах, хвилюючи мене, розпалюючи, змушуючи битися моє серце; і серед усього цього сум'яття я нічого не бачу ясно, не можу написати жодного слова, мені потрібен час. Поступово ця буря вщухає, хаос розвіюється, кожен предмет стає на своє місце, але відбувається це повільно і лише після довгого й неясного збудження. Ви коли-небудь бували в опері в Італії? Коли йде зміна декорацій, у цих великих театрах на сцені панує неприємний безлад, який триває досить довго; всі декорації перемішані, їх тягнуть туди-

сюди, аж прикро на це дивитись; здається – усе от-от упаде; та поступово все улагоджується, стає на свої місця, і ви здивовано бачите, що ця довга метушня раптом поступилася місцем чудовій виставі. Це дуже нагадує те, що відбувається в моїй голові, коли я збираюся писати. Коли б я умів спочатку зачекати, а потім уже передати в усій красі те, що постало таким чином у моєму розумі, небагато б авторів змогли мене перевершити.

Ось чому я пишу так важко. Мої покреслені, переправлені, плутані й нерозбірливі рукописи свідчать про те, яких зусиль вони мені коштували. Немає жодного з-поміж них, який мені не довелося б переписувати чотири або п'ять разів, перш ніж віддати у друк. Я ніколи не міг нічого створити, сидячи з пером у руці за письмовим столом перед аркушем паперу. Я подумки пишу на прогулянках, серед лісів і скель, уночі в ліжку, під час безсоння. Можна уявити собі, з якою повільністю йде ця робота, особливо у людини, позбавленої пам'яті на слова, яка не зуміла за своє життя вивчити і шести віршів напам'ять. Деякі свої фрази я подумки переробляв протягом п'яти чи шести ночей, перш ніж міг записати їх на папір. Цим пояснюється і те, що мені краще вдаються твори, що вимагають посидючості, аніж ті, які претендують на певну легкість стилю, як, наприклад, листи – я ніколи не міг знайти потрібного тону для цього жанру, і листування завжди було для мене мукою. Я не можу написати листа на звичайнісіньку тему, не витративши на це кілька втомливих годин, а якщо хочу викласти в листі свої безпосередні думки, то не знаю, як почати і чим закінчити, тому мої листи – довгий і плутаний набір слів; читаючи їх, мене заледве розуміють.

Мені важко не лише висловлювати думки, але й сприймати чужі. Я вивчив людей і вважаю себе досить спостережливим; проте я нічого не бачу з того, що бачу. Я добре бачу лише те, що залишилося в мене в пам'яті, і розумний лише у своїх спогадах. У тому, що мовиться, робиться, відбувається у моїй присутності, я зовсім нічого не розумію. Зовнішня ознака – ось що вражає мене. Але потім усе повертається, і я згадую місце, час, інтонацію, погляд, жест, обставини – ніщо не вислизає від мене. І ось тоді зі слів і вчинків я здогадуюся про їхні мотиви – і рідко помиляюся.

Якщо навіть наодинці із собою я так погано паную над своїм розумом, неважко зрозуміти, який я в розмові з іншими, коли треба думати відразу про тисячу речей, аби сказати до ладу. Самої лише думки про тисячу умовностей, з яких я щось напевно забуду, достатньо, щоб залякати мене. Я навіть не розумію, як можна наважитися заговорити в товаристві, адже на кожному слові треба мати на увазі всіх присутніх, знати їхні характери, їхні біографії, щоб не сказати чогось такого, що може когось образити. Щодо цього світські люди мають велику перевагу: краще знаючи, про що треба змовчати, вони відчують себе впевненіше в тому, що говорять; та навіть і в них часто трапляються помилки. То як воно в товаристві новачку? Він і хвилини не в змозі проговорити безкарно. У розмові віч-на-віч ще гірша незручність, а саме: необхідність говорити весь час. Якщо до вас звертаються – треба відповідати, якщо замовкають – треба підтримувати розмову. Сама ця нестерпна ніяковість могла б викликати у мені огиду до товариства. Не уявляю нічого жажливішого, ніж обов'язок говорити постійно і без підготовки. Не знаю, чи залежить це від моєї смертельної відрази до будь-якого гніту, але для того, щоб я неминуче сказав якусь дурницю, мене досить змусити безперервно говорити.

Найгірше те, що я не вмію мовчати, коли мені нічого сказати. Саме тоді, ніби бажаючи пошвидше розплатитися зі своїм боргом, я стаю нестримно балакучим. Я покvapливо бурмочу якісь безглузді слова і щасливий, коли виявляється, що вони нічого не значать. Попри бажання перемогти чи приховати свою дурість, я рідко уникаю того, щоб не виставити її напоказ. З тисячі можливих прикладів я наведу лише один, що припадає не на мою молодість, а на той час, коли я, проживши в світі кілька років, уже повинен був би засвоїти його манери і тон, якби це взагалі було для мене можливим.

Якось увечері сидів я в товаристві двох великосвітських жінок і пана, чиє ім'я можна назвати. Це був герцог де Гонто. У кімнаті, крім нас, більше нікого не було, і я намагався

вставляти свої зауваження в розмову, а тим часом співрозмовники зовсім не потребували моєї допомоги. Господиня будинку веліла принести собі опіату, який приймала двічі на день для шлунка. Інша пані, бачачи її гримасу, спитала її сміючись: «Це опіат пана Троншена?⁴³» – «Не думаю», – відповіла перша тим самим тоном. «А я думаю, що він нітрохи не кращий», – галантно додав дотепний Руссо. Всі були спантеличені, ніхто не сказав ні слова і не посміхнувся, і за мить розмова перейшла на іншу тему. Сказана комусь іншому, моя дурниця лише потішила б, але я звертався до жінки, про яку говорили багато чого, і моя дурниця здавалась жахливою, хоча я зовсім не хотів її образити. Мені здається, що двоє інших співрозмовників, які стали свідками сцени, ледве стримували сміх. Ось які дотепні репліки вириваються у мене від бажання щось сказати, коли сказати нема чого. Мені важко забути цей випадок не тільки тому, що він дуже пам'ятний сам по собі, а й тому, що, здається мені, він мав наслідки, що дуже часто нагадують мені про нього.

Гадаю, сказаного цілком досить, щоб зрозуміти, чому я, не будучи дурнем, часто здавався таким навіть проникливим людям. А найгірше те, що моя фізіономія й очі обіцяють більше, а обдурені сподівання роблять мою дурість ще разючішою для інших. Ці подробиці варто знати, щоб зрозуміти подальшу розповідь. У них сховано ключ до багатьох дивних вчинків, які зазвичай приписують моїй нетовариській вдачі, що мені зовсім не властива. Я любив би товариство, як і кожен інший, якби не був певен, що виставляю себе в ньому не тільки в невідгідному світлі, а й зовсім на себе несхожим. Я вибрав саме те, що мені найбільше підходить, – ховатися від світу й писати. Інакше ніхто ніколи не дізнався б, чого я вартий, ніхто навіть не підозрював би цього. Саме так і трапилося з пані Дюпен, хоча вона була жінка розумна і хоча у неї я прожив кілька років; згодом вона сама не раз говорила мені про це. Втім, бували і деякі винятки, про які я говоритиму далі.

Визначивши таким чином мої таланти і відповідне для мене становище, залишалося лише дати мені змогу здійснити своє покликання. Трудність полягала в тому, що я не закінчив навчання і навіть не достатньо знав латину, щоб стати священиком. Пані де Варенс надумала відправити мене на якийсь час до семінарії. Вона переговорила про це з ректором. Це був лазарист⁴⁴ на ім'я Гро, людина добра, сліпа на одне око, худа, сива, найдотепніша і найменш педантична з усіх лазаристів, яких я лише знав, – що, кажучи по правді, ще не було великою чеснотою. Він приходив іноді до матусі. Вона приймала його ніжно і навіть часом трохи кокетувала з ним, змушуючи іноді шнурувати їй корсаж, що він і робив досить охоче. Тим часом, як він виконував її прохання, вона метушилася по кімнаті, хапаючись то за те, то за те, а пан ректор, не випускаючи з рук шнурків, бігав за нею, буркочучи і щохвилини повторюючи: «Та пострівайте ж, пані!». Картина була доволі кумедна.

Пан Гро відразу ж пристав на пропозицію матусі. Він задовольнився досить скромною винагородою і взявся навчати мене. Залишалося отримати згоду єпископа, який не лише охоче її дав, а й захотів оплатити моє навчання. Він дозволив мені носити світський одяг доти, поки я відбуду іспити, за наслідками яких можна буде судити про мої успіхи.

Яка зміна! Мені довелося підкорятися. Я пішов до семінарії, як на страту. Що за сумна будівля – семінарія, надто для того, хто приходить туди з будинку чарівної жінки! Я взяв із собою лише одну книгу, якою скористався з ласки моєї матусі і яка стала для мене великою втіхою. Ви не вгадаєте, що це була за книга: то були ноти. Матуся розвивала багато своїх талантів, і музика була не на останньому місці. У неї був голос, вона непогано співала і трохи грала на клавесині. Вона була така добра, що дала мені кілька уроків співу; довелося почати здалеку, оскільки я ледве знав і музику наших псалмів. З десятків жіночих уроків, до того ж доволі

⁴³ Цими ліками лікували венеричні хвороби.

⁴⁴ Лазаристи – католицьке чернече братство, яке заснував св. Венсан де Поль у XVII ст. Свою назву братство дістало через те, що орден розташовувався в будинку, який належав ордену св. Лазаря

безладних, не лише не навчили мене читати по нотах, але не дали мені уявлення і про четверту частину музичних знаків. Проте у мене була така пристрасть до цього мистецтва, що я вирішив спробувати вправлятися самотужки. Ноти, які я захопив із собою, були не з найлегших: то були кантати Клерамбо.⁴⁵ Можна уявити собі, до якої міри я був старанний і наполегливий, якщо я скажу, що, не знаючи ні транспонування, ні рахунку, зумів розібрати і безпомилково проспівати речитатив і першу арію з кантати «Алфей і Аретуза»;⁴⁶ правда, цю арію так точно скандовано, що досить лише промовляти вірші згідно з їх розміром, щоб потрапити у такт мелодії.

У семінарії був один клятий лазарист, який вирішив узятися за мене і змусив мене зненавидіти латину, якої хотів навчити. У нього було гладеньке і жирне чорне волосся, темне обличчя, голос буйвола, погляд сови, кабаняча щетина замість бороди, сардонічна посмішка і неприродні рухи манекена. Я забув його ненависне ім'я, але його страшне і солодкувате обличчя залишилось у мене в пам'яті, і я не можу згадувати про нього без огиди. Так і бачу, як він зустрічає мене в коридорі, нахилиє свого засмальцьованого чотирикутного капелюха, запрошуючи мене до себе в кімнату, яка здавалася мені жахливішою, ніж в'язниця. Легко уявити, як відрізнявся мій учитель від придворного абата!

Якби я залишався два місяці в руках цього чудовиська, певний, що моя голова не витримала б. Але добрий пан Гро, зауваживши, що я сумний, нічого не їм і худну, здогадався про причину мого смутку, – та це було й неважко. Він вирвав мене з кігтів цього звіра, і я несподівано потрапив до рук найсердечнішої людини на світі. Це був молодий абат фосиньєранець, на ім'я Гатьє, котрий сам проходив семінарський курс і, з ласки до пана Гро, а може, з людинолюбства, погодився уривати час від своїх занять, щоб керувати моїми. Я ніколи не бачив привабливішого обличчя, ніж у пана Гатьє. Він був блондин з рудуватою борідкою, манерою триматися він був схожий на своїх земляків, які під поважною зовнішністю приховують великий розум; але найчудовішою в ньому була його душа – чутлива, любляча, прихилиста. У його великих блакитних очах світилася якась м'якість, ніжність і смуток; і, побачивши його, не можна було не відчувати до нього симпатію. Дивлячись в очі і вслухаючись у голос цього бідного молодого хлопця, можна було сказати, ніби він здогадується про свою долю і відчуває себе народженим для того, щоб бути нещасним.

Його характер не суперечив його зовнішності: він завжди був сповнений люб'язності і терпіння, здавалося, він не вчить мене, а вчиться разом зі мною. Цього цілком вистачило, щоб я відразу його полюбив: його попередник добре підготував для цього ґрунт. Але, незважаючи на те, що він присвячував мені багато часу, незважаючи на нашу взаємну добру волю і на його вміле викладання, я посувався вперед дуже повільно, хоча працював старанно. Дивно, що, попри мою тямущість, я ніколи нічого не міг навчитися від учителів, за винятком свого батька і пана Ламберсьє. Тієї дешици, яку я засвоїв понад це, я навчився сам, як ми побачимо пізніше. Мій розум, що не терпить ніякого примусу, не може підкорятися вимогам даної хвилини, самий страх, що мені не вдасться засвоїти урок, заважає мені бути уважним. Боячись, що моєму вчителю урветься терпець, я вдавав, що розумію, і він переходив до наступного предмета, а я вже нічого не розумів. Мій розум працює за своїм розкладом і не хоче підкорятися чужому.

Настав час посвячення в духовний сан. Абат Гатьє повернувся дияконом у свою провінцію. Він забрав із собою мій жаль, мою прихильність і вдячність. Мої побажання йому збулися так само мало, як і мої побажання самому собі. Через кілька років я дізнався, що, будучи вікарієм в одній парафії, він прижив дитину з дівчиною – єдиною, яку коли-небудь у своєму

⁴⁵ Клерамбо – маловідомий французький композитор XVIII ст.

⁴⁶ «Алфей і Аретуза» – бог ріки Алфей закохався у німфу Аретузу зі свити Діани. Рятуючи свою німфу від Алфея, що гнався за нею, Діана перетворила її на джерело, води якого протекли царством Плутона, де побачили зниклу Прозерпіну, і повернулися на землю сицилійських долин, де її наздогнав буремний потік ріки Алфей. Після зізнання в почуттях бога ріки їхні води поєдналися.

житті кохав цей чоловік з ніжним серцем. Це викликало страшенний скандал у єпархії, що була під дуже суворим наглядом. Священники можуть, як правило, бути батьками дітей лише заміжніх жінок. За те, що він знехтував цим законом пристойності, його запроторили у в'язницю, знеславили і позбавили сану. Не знаю, чи вдалося йому згодом поліпшити своє становище, але спогади про його нещастя, що глибоко запало в моє серце, повернулося до мене, коли я писав «Еміля», і я, поєднавши риси Гат'є й абата Гема, написав з цих двох поважаних пастирів свого савойського вікарія. Тішу себе надією, що копія не принесла безчестя оригіналам.

Поки я перебував у семінарії, пан д'Обон був змушений покинути Ансі: панові інтенданту не сподобалися залицяння до його дружини. Він учинив, як собака на сіні, бо дуже погано жив з люб'язною пані Корвеці. Його ультрамонтанські смаки⁴⁷ робили її для нього зайвою, і він поводився з нею так грубо, що йшлося до розлучення. Чорний, як кріт, злодійкуватий, як сова, пан Корвеці був людиною паскудною, він завдав стільки прикрощів, що зрештою його прогнали. Кажуть, провансальці мстять своїм ворогам, складаючи про них пісеньки, – пан д'Обон відомстив за себе комедією. Він надіслав свою п'єсу пані де Варенс, яка показала її мені. П'єса мені сподобалась і викликала у мене бажання написати свою власну, щоб перевірити, чи справді я такий дурний, як вважав її автор. Але здійснив я свій намір лише згодом, у Шамбері,⁴⁸ написавши «Закоханого в самого себе».⁴⁹ Таким чином, зазначивши в передмові, що написав п'єсу у вісімнадцятирічному віці, я на кілька років збрехав.

Десь на цей самий час припадає подія, незначна сама по собі, але яка мала наслідки для мене і наробила багато галасу в суспільстві тоді, коли я про неї вже забув. Раз на тиждень мені дозволялося залишати семінарію. Нема потреби пояснювати, де я проводив цей день. Якось у неділю, коли я був у матусі, загорілася одна з будівель францисканців, що прилягала до її будинку. У тій будівлі була груба, і там лежало повнісінько хмизу. Вогонь миттю охопив усю будівлю, вітер відносив язика полум'я до будинку пані де Варенс, наражаючи його на велику небезпеку. Всі кинулися виносити меблі в сад, куди виходили мої колишні вікна, на той бік струмка, про який я вже говорив. Я так розгубився, що почав викидати у вікна все, що потрапляло мені під руку, аж до важкої кам'яної ступки, яку за інших обставин і підняти б не зміг, і був готовий викинути навіть велике люстро, якби хтось не стримав мене.

Добрий єпископ, який гостював того вечора у матусі, не сидів склавши руки. Він одвів її в сад, де став разом з нею та іншими на молитву, тож коли я трохи згодом прийшов туди, то побачив усіх уклуклими і приєднався до них. Поки святий чоловік молився, вітер змінився, та так раптово і так до речі, що язика полум'я, що вже лизали будинок і вривались у вікна, перекинулися в інший бік двору, і дім не постраждав. Через два роки, коли пан де Берне помер, його колишні побратими з монастиря Святого Антонія почали збирати свідчення для його канонізації. На прохання пана Бюде я приєднав свій голос до цих свідчень, розповівши про вищезгадану подію; і це було добре, але погано те, що я видав цю подію за диво. Я бачив єпископа на молитві і бачив, як під час його молитви вітер змінився, – ось що я міг сказати, але я не повинен був стверджувати, що одне з цих явищ було наслідком іншого, бо я не міг цього знати. Проте, наскільки я пам'ятаю свої думки, я був у той час щирим католиком і не кривив душею. Любов до чудесного, така властива людському серцю, моя повага до цього добродісного прелата, прихована гордість, що, можливо, і я сприяв чуду, спокусили мене, і, якщо це чудо справді було наслідком палких молитов, я з повним правом можу приписати його почасті й собі.

⁴⁷ Тут: гомосексуалізм.

⁴⁸ Шамбері – місто на сході Франції.

⁴⁹ «Закоханий в самого себе» – повна назва комедії Руссо «Нарцис, або Закоханий в самого себе»; написана 1733 р., поставлена у Парижі в 1752 р. Самозакоханий юнаком у творі Руссо постає Валер.

Тридцять років по тому, коли я опублікував свої «Листи з гори»,⁵⁰ пан Фремон⁵¹ невідомо як відкопав це свідчення і використав його в своїх творах. Треба визнати, що знахідка вийшла вдалою і неабияк мене потішила.

Зазнавати невдач в усіх заняттях – така була моя доля. Хоча пан Гат'є і дав про мої успіхи по можливості прихильний відгук, усім було ясно, що вони не відповідали моїй старанності, і ця обставина не могла заохотити мене продовжувати навчання. Тому єпископ і ректор семінарії втратили до мене цікавість і відіслали мене до пані де Варенс як непридатного навіть на те, щоб стати сільським священиком, хоча загалом, за їх словами, я був добрим і незіпсованим хлопцем; ось чому вона й не залишила мене, незважаючи на таку несхвальну думку про мене.

Я урочисто повернув їй ноти, якими зумів так добре скористатись. Арія з «Алфея і Аретузи» – ось чи не єдине, чого я навчився в семінарії. Моя очевидна схильність до цього мистецтва навела матусю на думку зробити з мене музиканта. Обставини сприяли цьому: у неї, принаймні раз на тиждень, музикували, а соборний регент, що досить часто відвідував її, диригував цим маленьким концертом. Це був парижанин, пан Ле Метр, гарний композитор, дуже жвавий і веселий, ще молодий, непоганий із себе, не надто розумний, але дуже добрий. Матуся познайомила мене з ним; я прихилився до нього і сподобався йому, про все домовились і призначили йому платню. Коротше кажучи, я став у нього навчатися і провів зиму тим приємніше, що співоча школа була дуже близько від матусиного будинку. За кілька хвилин ми були вже там і частенько вечеряли всі разом.

Неважко зрозуміти, що життя в цій школі, повне співу й веселощів, серед музикантів і дітей з хору, сподобалось мені більше, ніж життя в семінарії в оточенні отців святого Лазаря. Водночас це життя було хоч і вільніше, але від цього не менш одноманітне і правильне. З природи я любив незалежність і ніколи не зловживав нею. Протягом шести місяців я виходив зі школи лише для того, щоб піти до матусі чи в церкву. Це один з тих періодів, які я прожив у найглибшому спокої, і я згадую про нього з величезною втіхою.

Серед різних обставин, у які я тоді потрапляв, деякі були переповнені таким почуттям щастя, що, згадуючи про них, я знову лину в минуле. Я пам'ятаю не тільки час, місце, людей, але й усе, що мене оточувало: температуру повітря, запах, колір, – коротше, ті враження, які можна відчувати лише в певному місці і спогади про які знову переносять мене туди. Я пам'ятаю все, що ми репетирували в школі і співали в хорі, ошатне вбрання каноніків, ризи священиків, митри півчих, обличчя музикантів, старого кульгавого тесляра, що грав на контрабасі, маленького білявого абата, що грав на скрипці, рвану сутану, яку Ле Метр, знявши шпату, надягав поверх світського одягу, і красивий стихар, яким він прикривав своє лахміття, йдучи на хори, гордість, з якою я йшов до свого місця в оркестрі на трибуні, тримаючи в руках маленьку флейту, щоб виконати уривок, спеціально написаний для мене Ле Метром, смачний обід, що чекав на нас потім, і свій здоровий апетит. Усе це, сотні разів оживаючи в пам'яті, чарувало мене не менше і навіть більше, ніж насправді. Я назавжди зберіг ніжну любов до одного псалма із «*Conditor alme siderum*»,⁵² написаного ямбами, тому що однієї з неділь різдвяного посту, ще лежачи в ліжку, я почув, як співали цей гімн ще до світанку на паперті, за звичаєм цієї церкви. Мадемуазель Мерсере, матусина покоївка, трохи знала музику; я ніколи не забуду мотет⁵³ «*Afferte*», який пан Ле Метр змусив мене заспівати разом з нею і який її господиня слухала з таким задоволенням.

⁵⁰ «Листи з Гори» (1764) – політичний памфлет Руссо, спрямований проти аристократичної партії Женеви.

⁵¹ Пан Фремон – Руссо мав на увазі Жана Фрерона – французького критика, що видавав журнал «Літературний рік», супротивник енциклопедистів, у першу чергу – Вольтера; в перші роки свого перебування у Парижі Руссо був з ним у дружніх стосунках, але потім вони розійшлися. Зміна прізвища реальної людини з біографії Руссо в тексті «Сповіді» є ще одним аргументом на користь того, що твір не є документом з життя Жан-Жака Руссо, а художнім текстом, для якого характерна автофікціональність.

⁵² «О живоудайний Творець зірок» (лат.).

⁵³ Мотет – вокальний багатоголосий твір поліфонічного складу.

Одне слово, всі, навіть служниця Перріна, добра дівчина, якій так дошкуляли маленькі півчі, – всі у спогадах про ті щасливі й невинні часи чарують мене і викликають у мене смуток.

Я прожив у Ансі майже рік, не заслуживши найменшого докору: всі були задоволені мною. З часу мого від'їзду з Турина я не накоїв жодних дурниць і не робив їх зовсім, поки був на очах у матусі. Вона керувала мною, і керувала дуже добре, моя прихильність до неї стала моєю єдиною пристрастю, а доказом того, що пристрасть ця не була божевільям, є те, що серце моє формувало мій розум. Правда, це єдине почуття, що поглинало, так би мовити, всі мої здібності, позбавляло мене можливості чогось навчитися, навіть музики, хоч я й докладав до цього всіх зусиль. Але в тому не було моєї вини, я вчився охоче і старанно. Я робив усе, що від мене залежало, щоб добитися успіхів, і бракувало лише нагоди, яка надихнула б мене на нові божевільні вчинки. Така нагода трапилася, і, як ми побачимо далі, моя навіжена голова з цієї нагоди скористалась.

Одного лютогового холодного вечора, коли ми всі сиділи біля вогнища, почувся стукіт у вхідні двері. Перріна взяла ліхтар, спустилася вниз, відчинила, незабаром повернулася, і з нею до кімнати увійшов юнак, він невимушено відрекомендувався і звернувся до Ле Метра з короткою і доладною мовою, назвався французьким музикантом, змушеним через грошову скруту задовольнятися випадковими заробітками. Після слів «французький музикант» серце доброго Ле Метра затремтіло: він пристрасно любив свою батьківщину і своє мистецтво. Він радо запросив до себе молодого подорожнього і запропонував йому притулок, якого той, вочевидь, дуже потребував і який прийняв без церемоній. Я спостерігав за ним, поки він грівся біля вогнища і теревенив, чекаючи на вечерю.

Він був невисокий на зріст, але широкоплечий, у його будові була якась вада без очевидної потворності; це був, так би мовити, горбань без горба, здається, він трохи накульгував. Його чорний сюртук, швидше зношений, ніж старий, звисав лахміттям, на ньому красувалася дуже тонка і дуже брудна сорочка з гарними торочкуватими манжетами, гетри такі великі, що в кожній помістилися б обидві його ноги, маленький дорожній капелюх, що захищав його голову від снігу. Однак крізь це смішне вбрання проступало щось шляхетне, а манера триматися не руйнувала цього враження. Риси його обличчя були дуже привабливі, він говорив легко і до ладу, але дуже нескромно. Усе виказувало в ньому молодого гуляку, що здобув певну освіту. Він жив у злиднях не як справжній голодранець, а як непутящий гульвіса. Він сказав нам, що його звуть Вентюр де Вільнев, що він мандрує з Парижа, що дорогою він заблукав, і, трохи забувши свою роль музиканта, додав, що прямує до Гренобля побачитися з родичем, членом парламенту.

За вечерею заговорили про музику, і він показав себе обізнаною людиною. Він знав усіх великих віртуозів, усі знамениті твори, усіх акторів, усіх актрис, усіх гарненьких жінок, усіх знатних вельмож. Здавалося, він був у курсі всього, про що тільки йшла мова; та, ледве торкнувшись тієї чи іншої теми, він уривав мову якоюсь витівкою, яка всіх смішила і змушувала забути про щойно мовлене. Було це в суботу; наступного дня в соборі давали концерт. Пан Ле Метр запропонував йому виступити зі співом. Вентюр охоче погодився, його запитали, який у нього голос, той відповів, що контральто, і завів мову про інше. Перш ніж іти до церкви, йому запропонували переглянути його партію, та він навіть не глянув на неї. Така хвалькуватість здивувала пана Ле Метра. «Ось побачите, – шепнув він мені на вухо, – він не знає жодної ноти!» – «Боюся, що так», – відповів я і пішов за ним, сповнений великої тривоги. Коли почався концерт, у мене страшенно закалатало серце, бо я почував до Вентюра велику симпатію.

Та скоро я заспокоївся. Обидва свої соло він проспівав з вражаючою правильністю і смаком і до того ж дуже красивим голосом. Ще ніколи я не був так приємно вражений. Після меси каноніки і музиканти засипали пана Вентюра компліментами, на які він відповідав жартівливо, але, як і раніше, дуже витончено. Пан Ле Метр від душі розцілював його, я зробив те саме; він помітив, що я дуже задоволений, і це, мабуть, було йому приємно.

Певен, що читач зрозуміє, як після мого захоплення Баклем, який, по суті, був простим неуком, я легко міг захопитися вихованим, талановитим, розумним і світським Вентюром, який схожий був на милого гуляку. Саме так зі мною і трапилось: і трапилося б, я думаю, з будь-яким іншим молодим хлопцем на моєму місці – тим легше, чим краще був би розвинений його смак і чим дужче він відчув би переваги Вентюра; а Вентюр, безперечно, мав переваги, і особливо одну, дуже рідкісну в його віці: він не поспішав виказувати свою освіченість. Правда, він хвалився багатьма речами, про які не мав ніякого уявлення, але про ті, які знав, – а їх було немало, – не говорив. Він чекав нагоди показати свої знання на ділі, і він користувався з такої нагоди цілком спокійно, і це справляло найбільше враження. Висловившись, він не продовжував початої теми, і ніхто не знав, чи висловив він усе, що знав. Жартівливий, веселий, невичерпний і чарівливий у розмові, завжди усміхаючись і ніколи не сміючись, він найвишуканішим тоном говорив найцінніші речі, і його слухали. Навіть найскромніші жінки дивувалися тому, які легковажні речі вони дозволяли йому говорити в їх присутності. Вони чудово розуміли, що треба розсердитися, але вони були не в змозі обурюватися на нього. Йому личило б товариство жінок легкої поведінки, і я думаю, що доля не призначила йому мати успіх у коханні; але він створений був для того, щоб нескінченно тішити тих, хто мав цей успіх. Важко було припустити, щоб ця людина, наділена такими приємними талантами і мешкаючи в країні, де їх цінують і розуміють, могла би аж так довго залишатися у вузькому колі музикантів.

Моє захоплення Вентюром, розумніше в своїй основі, ніж дружба з Баклем, не викликало і таких неприємних наслідків, хоча було яскравішим і тривалішим. Мені подобалося дивитися на нього, слухати його, всі його вчинки здавалися мені чарівними, а всі слова – пророчими, але моя прихильність не доходила до того, щоб я не був у змозі розлучитися з ним. У мене був під рукою чудовий запобіжний засіб проти такої крайності. До того ж, визнаючи його правила дуже добрими для нього, я відчував, що вони не годяться для мене. У мене була потреба іншої втіхи, про яку він і гадки не мав, а я не наважувався говорити йому про це, певний, що він візьме мене на глум. Тим часом я хотів з'єднати дві мої головні прихильності. Я із захопленням розповідав про нього матусі. Пан Ле Метр хвалив його. Вона дозволила привести його до неї. Але їхнє знайомство виявилось не надто вдалим: він визнав її манірною, вона його – розбещеним; і, занепокоєна тим, що я знайомий з такою поганою людиною, вона не лише заборонила мені знову приводити його до неї, але так яскраво описала мені всю небезпеку, на яку я наражаюся в товаристві цього молодого хлопця, що я став обачнішим у своєму захопленні. На щастя для моєї моральності і мого розуму, ми незабаром з ним розлучилися.

У пана Ле Метра були смаки, властиві артистам: він полюбляв вино. За столом він був стриманий, але, працюючи у себе в кабінеті, неодмінно цілувався з чаркою. Його служниця так добре знала це, що як тільки він готував папір, щоб записувати, і брав віолончель, зараз же приходила з карафкою і склянкою, і карафка час від часу наповнювалася знову. Ніколи не буваючи геть п'яний, він завжди був напідпитку, і це було справді гідне жалю, тому що, по суті, він був добра людина і така весела, що матуся звала його не інакше, як *котусик*. На лихо, він любив свій талант, а тому багато працював і стільки ж пив. Це позначилося на його здоров'ї і настрої. Іноді він ставав похмурим і уразливим. Не здатний на грубість чи неввічливість, він жодного разу не сказав поганого слова навіть своїм півчим, але не треба було кривдити і його. Не маючи великого розуму, він не відрізняв відтінків голосу і властивостей характерів, а відтак часто сприймав муху за слона.

Старовинний женеvський капітул, належність до якого колись вважали за честь для себе принци та єпископи, у вигнанні втратив минулу пишноту, але зберіг гордість. Щоб дістати до нього доступ, як і раніше, треба було бути дворянином чи доктором Сорбонни; і я думаю, що коли й вибачливо гордитися чимось, окрім особистих заслуг, то лише своїм походженням. До того ж усі священники, які тримають у себе на службі мирян, зазвичай поводяться з ними досить зарозуміло. Саме так частенько й поводитися каноніки з бідним Ле Метром, особливо

один кантор, абат де Відон, – людина, втім, дуже люб’язна, але надто горда своїм благородним походженням; він не завжди ставився до Ле Метра так, як заслуговували його таланти, а той у свою чергу неохоче мирився з цією зневагою. Того року, за обідом на святому тижні, який єпископ давав канонікам і на який Ле Метра завжди запрошували, вони посварилися дужче, ніж звичайно. Кантор повівся з ним несправедливо і сказав йому якусь грубість, якої той не зміг стерпіти. Він негайно ухвалив рішення тікати наступної ж ночі, і ніщо не могло змусити його змінити це рішення, хоча пані де Варенс, до якої він прийшов попроситися, не пошкодувала слів, аби заспокоїти його. Він не міг відмовити собі в задоволенні відомстити своїм тиранам, поставивши їх у скрутне становище на Великдень, коли вони його особливо потребували. Але він і сам був у великій скруті, бо хотів узяти з собою свої ноти, що було справою нелегкою, оскільки важку скриню з ними не можна було просто засунути під пахву.

Матуся вчинила так, як вчинив би і я на її місці. Після багатьох марних зусиль утримати його, бачачи, що він вирішив поїхати хоч би що там було, вона поклала собі допомогти йому в тому, що залежало від неї. Смію зауважити, що це був її обов’язок: Ле Метр, можна сказати, присвятив себе служінню їй. У всьому, що стосувалося його мистецтва, він цілком був у її розпорядженні, і щирість, з якою він виконував її прохання, надавала його люб’язності особливої ціни. Таким чином, вона лише зараз повертала другові у вирішальну для нього мить те, що він робив для неї протягом чотирьох років. Вона поклала мене і наказала мені супроводити пана Ле Метра принаймні до Ліона і не залишати його доти, поки я буду йому потрібний. Згодом вона призналася мені, що цьому рішенню сприяло і її бажання віддалити мене від Вентюра. Вона порадила з Клодом Ане, своїм вірним слугою, про перевезення скрині. Він був тієї думки, що, замість наймати в Ансі в’ючного коня, що неминуче викликало б підозри, треба віднести скриню вночі на деяку відстань од міста і потім найняти осла в якомусь селі, щоб іти до Сейселя, де ми вже нічим не ризикуватимемо, опинившись на території Франції. Ми пристали на його пораду, і того ж вечора, о сьомій годині, вирушили, а матуся під приводом компенсації моїх дорожніх витрат наповнила гаманець бідного «котусика» деякою сумою, яка була йому дуже доречна. Клод Ане, садівник і я сьомого дня дотягли скриню до найближчого села, де нас змінив осел. Тієї ж ночі ми прийшли до Сейселя.

Я, здається, вже згадував про те, що іноді буваю так мало схожий на самого себе, що мене можна сприйняти за іншу людину з цілком протилежним характером. Зараз доведеться розповісти якраз про такий випадок. Пан Рейделе, сейсельський кюре, був каноніком Сен-П’єра, знав Ле Метра і належав до людей, від кого тому варто було ховатися особливо ретельно. Та я, навпаки, порадив піти до нього під яким-небудь приводом і попросити в нього притулку на ніч, боцїмто ми прийшли в Сейсель з дозволу капітулу. Ле Метру сподобалась ця ідея, що надала його помсті глузливого і кумедного характеру. І ось ми нахабно прийшли до пана Рейделе, який прийняв нас дуже добре. Ле Метр заявив, що на прохання єпископа прямує у Белле, щоб диригувати там хором на Великдень, і сподівається повернутися через кілька днів, а я, щоб підтримати цю байку, вигадав цілу сотню нових, таких правдоподібних, що пан Рейделе визнав мене милим хлопчиком, поставився до мене прихильно і приголубив мене. Нас добре нагодували і поклали спати. Пан Рейделе не знав, чим тільки нам догодити, і ми розсталися найкращими в світі друзями, пообіцявши погостювати у нього подовше на зворотному шляху. Ми ледве дочекалися, коли залишимося самі, щоб вибухнути сміхом. Признаюся, на згадку про це мене й досі розбирає сміх, оскільки неможливо уявити собі витівки вдалішої і так добре розіграної. Ця думка так і розважала б нас усю дорогу, якби з Ле Метром, що не переставав пити і плести нісенітницї, не трапилося два чи три напади хвороби, до якої у нього останнім часом була схильність і яка дуже нагадувала епілепсію. У таких випадках я не знав, що робити, дуже лякався і лише сподівався якомога швидше позбутися хворого.

Ми, як і сказали панові Рейделе, на Великдень прийшли в Белле. Хоча нас там і не чекали, але регент і всі півчі зустріли нас із великою радістю. Пана Ле Метра цілком заслужено пова-

жали за його талант. Регент визнав за честь для себе виконати його кращі твори і постарався заслужити його схвалення, бо, крім того, що Ле Метр був знавцем своєї справи, він відзначався справедливістю, нікому не заздрихав і не лестив. Він так вивищувався над усіма провінційними регентами, що вони, самі добре розуміючи це, бачили в ньому швидше свого начальника, ніж побратима.

Провівши дуже приємно п'ять днів у Белле, ми знову вирушили в дорогу і йшли без жодних пригод, якщо не брати до уваги ті напади, про які я вже згадував. Прийшовши до Ліона, ми оселилися в Нотр-Дам де Пітьє. Чекаючи на прибуття скрині, яка за допомогою нашої нової брехні і завдяки нашому доброму хазяїну Рейделе йшла по Роні на судні, Ле Метр пішов відвідати своїх знайомих, зокрема отця Катона, францисканця, про якого йтиме мова пізніше, а також абата Дортана, графа Ліонського. Обидва прийняли його добре; але зрадили його, як це стане незабаром видно.

Через два дні після нашого прибуття до Ліона, коли ми проходили маленькою вуличкою, неподалік від нашого готелю, з Ле Метром стався напад, і цього разу такий сильний, що мене охопив жах. Я почав кричати, кликати на допомогу, назвав готель і благав, щоб його перенесли туди; і ось, коли чужі люди стовпилися й клопоталися біля людини, що впала непритомна і з піною на губах, його покинув єдиний друг, на якого він мав право розраховувати. Я скористався хвилиною, коли ніхто про мене не думав, повернув за ріг і зник. Слава Богу, я зробив третє тяжке для мене зізнання. Якби мені залишалося ще багато подібних зізнань, я кинув би почату працю.

Деякі сліди того, про що я розповідав досі, ще збереглися в місцях, де я жив, але те, про що я говоритиму в наступній книзі, майже цілком невідоме. Мова піде про безглузді вчинки в моєму житті, і щастя, що вони ще не так погано закінчились. Начебто моя голова, настроєна на лад чужого інструмента, вийшла тоді зі свого діапазону. Вона повернулася до нього сама собою, і тоді я припинив свої безумства чи принаймні почав робити інші, що більше відповідали моїй природі. Про цей період моєї молодості я пам'ятаю найгірше.

З моїм серцем не траплялося тоді майже нічого цікавого, що залишило б у ньому слід для яскравого спогаду. У той час я багато подорожував і тепер можу припуститися якихось помилок у часі та місці. Я пишу виключно з пам'яті, не спираючись на які-небудь документи чи матеріали, здатні її освіжити. У моєму житті траплялись події, які завжди зі мною, ніби вони щойно сталися, але є в ньому деякі прогалини й порожнечі, які я можу заповнити лише за допомогою таких самих уривчастих розповідей, як і ті спогади, що залишилися в мене про той час. Можливо, я встиг наплутати щось у дрібницях і, мабуть, наплутаю ще не раз, поки доберуся до часу, про який зберігаю точніші спогади, але певен, що у справді важливих речах я був точний і правдивий, яким постараюся бути й надалі.

Покидаючи Ле Метра, я вже знав, що робитиму далі, й відразу ж пішов назад в Ансі. Причина і таємничість нашого від'їзду змушували мене надавати великого значення безпеці нашого притулку; турботи про це поглинули мене цілком і протягом кількох днів відволікали від думки про повернення. Та як тільки турботи про безпеку відійшли на другий план, моє головне почуття знов посіло своє місце. Ніщо вже мене не цікавило, ніщо не спокушало, я прагнув лише одного – знову повернутися до матусі. Ніжність і щирість моєї прихильності до неї викорінили з мого серця всі фантастичні плани, всі честолюбні безумства. Я не міг уявити собі іншого щастя, окрім щастя жити поруч з нею, і тому кожен крок наповнював мене почуттям, що я віддаляюся від свого щастя. Отож я поспішив повернутися до неї, як тільки це стало можливим. Моє повернення було таким стрімким, а розум таким неуважним, що про цю подорож у мене не збереглося найменшого спогаду. Я нічого не пам'ятаю, окрім свого від'їзду з Ліона і прибуття в Ансі. Подумайте самі, чи міг цей останній момент стертися з моєї пам'яті! Повернувшись, я не застав там пані де Варенс: вона поїхала до Парижа.

Для мене назавжди залишилася таємницею причина цієї поїздки. Вона відкрила б мені її – я твердо переконаний у цьому, – якби я наполягав, але немає людини, що виявляла б меншу цікавість до таємниць своїх друзів, ніж я. З тих небагатьох подробиць, що вона повідомила мені, я зрозумів, що після перевороту в Турині, викликаного зреченням сардинського короля,⁵⁴ вона боялася бути забутою, тож вирішила добитися пенсії від французького двору, що було для неї краще, оскільки вона вважала, що французький уряд, маючи й без того безліч важливих справ, не став би тримати її під таким неприємним наглядом. Якщо це так, то дуже дивно, що після її повернення у неї не сталося прикрощів, і вона й далі отримувала свою пенсію без жодної перерви. Багато хто думав, що вона їздила до Парижа з таємним дорученням від єпископа, який мав тоді справи при французькому дворі і який сам змусив її до поїздки, або ж від когось ще могутнішого, хто й забезпечив їй щасливе повернення. Коли все це правда, то посланницю вибрали правильно. Вона була ще молода, вродлива і мала всі необхідні здібності, щоб успішно виконати свою місію.

⁵⁴ Сардинський король Віктор-Амадей II в 1730 р. зрікся престолу на користь свого сина Карла-Еммануїла III, потім намагався повернути собі владу, але був заарештований та ув'язнений. Руссо має на увазі викликану цими подіями зміну правління та хвилювання серед населення Турина, столиці Сардинського королівства.

Книга четверта 1730–1731

Я повернувся, а її більше немає. Уявіть моє здивування і горе! Ось коли я пошкодував про те, що так підло покинув Ле Метра. Але мій жаль став ще гострішим, коли я дізнався про лихо, що спіткало його. Скриня з нотами, в якій було все його багатство, ця дорогоцінна скриня, врятована ціною таких зусиль, після прибуття до Ліона був заарештована стараннями графа Дортана, якому надійшло повідомлення від женевського капітулу про таємне викрадення. Марно Ле Метр вимагав, щоб йому повернули його майно, його засоби для прожиття, працю всього його життя. Право власності на цю скриню могло б стати бодай предметом судового розгляду; та ба! Справу було вирішено миттєво за правом сильного, і таким чином бідолашний Ле Метр позбувся плодів свого таланту, праці всієї своєї молодості і забезпечення на старість.

Такий удар мав би мене вбити. Але я був у тому віці, коли навіть великі неприємності не пригнічують, і незабаром я вигадав для себе втіху. Я розраховував у недалекому майбутньому отримати яку-небудь звістку від пані де Варенс, хоча й не знав її адреси, а вона не знала про моє повернення. Що ж до мого дезертирства, то, розмірковуючи, я перестав уважати себе аж таким винним. Я був корисний панові Ле Метру під час його втечі, і це єдина послуга, яку я міг йому зробити. Якби я залишився з ним у Франції, я не вилікував би його від хвороби, не врятував би його скриню, а лише подвоїв би його витрати, не маючи змоги бути йому корисним. Ось як дивився я тоді на цю справу; тепер дивлюся інакше. Поганий вчинок мучить нас не відразу після того, як його скоєно, а переходом, коли пригадуєш його, адже пам'ять про нього не згасає.

Мені залишалося чекати звісток від матусі, бо я не знав, де шукати її в Парижі і на які кошти я міг би туди поїхати. Щоб рано чи пізно довідатися, де вона, найпевніше було залишатися в Ансі. І я залишився там. Але повадився нерозумно. Я не пішов до єпископа, який підтримував мене і міг захистити й тепер. Зі мною не було моєї заступниці, і я боявся почути від нього дорікання за нашу втечу. Не пішов я і до семінарії, бо там більше не було пана Гро. Я не побачився ні з ким зі своїх знайомих, і хоча мені дуже хотілося відвідати дружину інтенданта, я не наважився піти до неї. Я зробив найгірше: розшукав Вентюра, про котрого, незважаючи на все своє захоплення, з часу свого від'їзду з Ансі жодного разу навіть не згадав.

Виявляється, він став блискучим мазунчиком у усьому Ансі, серед жінок він був нарозхват. Такий успіх остаточно запаморочив мені голову, я вже не бачив нічого, крім Вентюра, і він змусив мене майже забути про пані де Варенс. Щоб користуватися його уроками з більшою зручністю, я попросився до нього жити, він погодився. Мешкав він у шевця, забавної людини, великого жартівника, який називав свою дружину не інакше, як *задрипанкою* – прізвисько цілком заслужене. У нього траплялися з нею сутички, які Вентюр намагався продовжити, вдаючи, ніби добивається зворотного. Він говорив холодним тоном, з провансальським акцентом, слова, що справляли надзвичайне враження. Від усіх цих сцен можна було померти со сміху. Так непомітно минав ранок, о другій або третій годині пополудні ми підобідували, Вентюр йшов до своїх знайомих, де й вечеряв, а я прогулювався на самоті, розмірковуючи про його рідкісні таланти і проклинаючи свою нещасливу зірку, що ніяк не хотіла вивести мене до такого самого щасливого життя. О, як погано я розумів його! Моє життя було б у сто разів прекраснішим, якби я був не такий дурний і вмів краще ним тішитися.

Пані де Варенс узяла із собою лише Ане і залишила вдома Мерсере, свою покоївку, про яку я вже згадував. Вона, як і раніше, жила у своїй господині. Мадемуазель Мерсере була трохи старша за мене, не гарна, але досить приємна з виду, нехитра, добродушна дівчина, яка мала лише один недолік: вона іноді вередувала, як її пані. Я досить часто заходив до неї; це була давня знайома, що нагадувала мені про іншу, дорожчу моєму серцю. У неї було кілька подруг, з-поміж них якась мадемуазель Жиро, уродженка Женеви, якій я, як на гріх, сподобався. Вона

постійно прохала Мерсере привести мене із собою. Я почав у неї бувати, бо добре ставився до Мерсере і тому, що там бували й інші молоді дівчата, з котрими мені було приємно зустрічатися. Мадемуазель Жиро і с'як і так загравала до мене, але я почував до неї цілковиту відразу. Коли вона наближала до мого обличчя свою чорну суху фізіономію, з крихтами іспанського тютюну, я ледве стримувався, щоб не плюнути в неї. Але я терпів: мені дуже подобалося бути серед усіх цих дівчат, які, чи то бажаючи догодити Жиро, чи то ради мене самого, мало не носили мене на руках. Я бачив у цьому лише дружню прихильність. Згодом я зрозумів, що від мене самого залежало отримати щось більше, але тоді я про це не думав.

До того ж кравчині, покоївки і вуличні торговки аж ніяк не приваблювали мене, я мріяв про панночок. У кожного своя фантазія, моя завжди була така; і я не поділяю думку Горація щодо цього питання.⁵⁵ Але мене вабить не марнословство, а чуттєвість – свіжа барва обличчя, гарненькі ручки, елегантне вбрання, загальне враження витонченості і чистоти в усій зовнішності, смак в одязі і в манері висловлюватися, вишукані сукні, маленьке взуття, стрічки, мережива, акуратна зачіска. Я завжди віддам перевагу тій, у кого цих достоїнств більше, хай вона і негарна собою. Такий вибір мені й самому здається смішним, але серце диктує мені його всупереч моїй волі.

То й що? Лише від мене залежало скористатися з нагоди. Як я люблю час від часу згадувати щасливі хвилини моєї молодості! Вони були такі солодкі, такі короткі, такі рідкісні і так легко діставалися! Ах, самий спогад про них знову наповнює моє серце чистою радістю, яка додає мужності і допомагає мені зносити нудьгу на схилі моїх днів.

Якось уранці зоря здалася мені такою прекрасною, що, похапцем одягнувшись, я поспішив за місто, щоб помилуватися сходом сонця. Я натішився цим видовищем у всій його чарівності. Це було за тиждень після Іванового дня. Земля в усій пишноті свого вбрання виблискувала свіжою травою і квітами, солов'ї, перш ніж зовсім припинити свій спів, неначе навмисне витьохкували особливо голосно, і всі птахи, хором прощаючись із весною, прославляли народження нового прекрасного літнього дня – одного з тих днів, що їх уже не помічають у моєму віці і яких ніколи не бачили в тій сумній місцевості, де я тепер живу.

Я не помітив, як зайшов далеченько від міста. Спека посилювалась, я прогулювався в затінку дерев у невеликій долині, де протікав струмок. Раптом я почув позаду себе кінський тупіт і дівочі голоси. Дівчата, здавалося, були чимось збентежені, а проте сміялися від душі. Я обернувся, мене назвали на ім'я; підійшов і побачив двох знайомих мені молодих персон: мадемуазель де Граффенрід і мадемуазель Галлей. Не надто вправні наїзниця, вони не знали, як змусити своїх коней перейти через струмок. Мадемуазель де Граффенрід була уродженка Берна, молода, дуже мила дівчина. Внаслідок якогось легковажного вчинку, властивого її віку, вона опинилася далеко від своєї батьківщини і наслідувала приклад пані де Варенс, у якої я іноді зустрічав її. Не маючи, проте, пенсії, вона дуже зраділа допомозі Галлей. Та відразу відчувала до неї дружню прихильність і вмовила свою матір запросити її як компаньйонку, поки їй не вдасться кудись влаштуватися. Мадемуазель Галлей була на рік молодша і ще вродливіша, у ній було щось ніжніше, витонченіше: вона мала мініатюрну і цілком сформовану фігурку, що для дівчини велика цінність. Подруги ніжно любили одна одну, і добра вдача обох схилила до думки, що їх союз не скоро розпадеться, якщо тільки його не порушить який-небудь залицяльник. Вони сказали мені, що їдуть у Тун, до старовинного замку, що належить пані Галлей, і попросили мене допомогти їм змусити їхніх коней перейти через струмок, оскільки не могли

⁵⁵ Поет «золотого віку» римської літератури Горацій вважав, що стриманий в коханні чоловік набуває незалежності від примхливих забаганок своєї подруги (афоризмом стали його слова: «Володій своїми пристрастями, інакше вони підкорять тебе»). У 12-му вірші збірки «Еподи» читаємо: Тепер – живу Лікіском, що й дівчат йому Ніжності вчити не гріх, як сам він похвалювався; З тих пут вже не звільнюсь я, бо ні друзі тут Вже не зарадять нічим, ані лихі наклепники. Хіба що інший хлопець, в кого кучері В'ються до ніжних рамен, чи білолиця дівчина. (Переклад А. Содомори. Цитується за: Горацій. Твори. – К.: Дніпро, 1982.) Горацій сповідував кохання-гру, а не кохання-пристрасть.

впоратися з цим самотужки. Я хотів був підхльоснути коней, але панночки злякалися, що коні хвицьнуть і вдарять мене, а їх скинуть із сідла. Тоді я вдався до іншого способу: взявши коня мадемуазель Галлей за вуздечку, я потягнув його за собою і перевів через струмок, вода в якому діставала мені до колін; другий кінь сам пішов слідом. Після цього я хотів, як дурень, розкла-нятися й піти своєю дорогою, але вони пошепотілися, і мадемуазель де Граффенрід сказала мені: «Ні-ні! Ви так просто від нас не втечете. Через нас ви промокли, і ми, по совісті, маємо потурбуватися про те, щоб ви могли як слід обсушитися. Тож вам доведеться піти з нами. Ви наш бранець». Серце моє калатало, я дивився на мадемуазель Галлей. «Так-так, – додала вона, сміючись з мого переляканого вигляду, – ми беремо вас у полон. Сідайте на коня позаду моєї подруги, ми хочемо розрахуватися з вами». – «Але, панночко, я не маю честі знати вашу матінку, пані Галлей; що вона скаже, побачивши мене?» – «Її матері немає в Туні, – підхопила мадемуазель де Граффенрід. – Ми самі. У місто ми повернемося сьогодні ввечері, і ви разом з нами».

Ці слова подіяли на мене, як електричний струм. Затремтівши з радощів, я кинувся до коня мадемуазель де Граффенрід, а коли довелося обхопити наїзницю руками, щоб утриматися в сідлі, серце моє забилося так сильно, що вона це помітила і сказала, що від страху впасти їй серце колотиться так само. Я був у такій позі, що її слова були майже запрошенням упевнитися в справедливості сказаного, але я не наважився цього зробити. Протягом усього шляху мої руки правили їй за пояс, щоправда, надто тісний, але який ні на мить не змінив свого положення. Не одна жінка, прочитавши це, охоче дала б мені ляпасів і мала б рацію.

Весела подорож і балаканина дівчат так розв'язали мені языка, що аж до вечора і весь час, поки були разом, ми не замовкали ні на хвилику. Вони змусили мене відчувати себе з ними так невимушено, що мій язык говорив не менше, ніж мій погляд, хоча говорили вони і не одне й те саме. Лише зрідка, коли я залишався наодинці з однією з них, наша розмова починала спотикатися, але друга швидко поверталася, не даючи нам часу зрозуміти причину нашого збентеження.

Коли ми приїхали в Тун і я обсох, ми поснідали. Потім довелося перейти до важливої справи приготування обіду. Обидві дівчини, не відриваючись від куховарства, час від часу цілували дітей орендарки, а бідолашний кухарчук дивився на це заздрими очима. З міста під-везли провізію, тож було з чого приготувати чудовий обід, а надто багато виявилось ласощів, та, на жаль, забули про вино. Така забудькуватість зовсім не дивина для дівчат, які його не пили, але мені було прикро, оскільки я з його допомогою розраховував стати сміливішим. Їм це теж було неприємно, і можливо, з тієї ж причини, але я в цьому не певний. Їхня жвава і чарівна веселість були втіленням невинності, та й те сказати, що б вони робили зі мною удвох? Вони послали пошукати вина деінде, але його ніде не знайшлося – такі тверезі й бідні були селяни того кантону. Коли панночки висловили мені свій жаль із цього приводу, я попросив їх не засмучуватися, заявивши, що їм непотрібне вино, аби сп'янити мене. Це була єдина люб'яз-ність, яку я наважився сказати їм за весь день, але, гадаю, пустунки розуміли, що я грішив проти правди.

Ми пообідали на кухні в орендарки, подруги всілися на ослони пообіч довгого столу, а їхній гість – між ними на триногому стільчику. Що то був за обід! Який чарівний спогад! Як міг я бажати інших утіх, коли майже задарма так чисто і щиро тішився дещицею? Жодна вечеря в паризьких ресторанах не могла зрівнятися з цією трапезою, я кажу не лише про веселість і радість, а й про чуттєву втіху.

Від обіду ми дещо заощадили: замість випити каву, що залишилася у нас від сніданку, ми приберегли її на полудень, разом із вершками й тістечками, які дівчата привезли із собою. А щоб наш апетит мав собі роботу, ми пішли в сад, де й довершили десерт вишнями. Я заліз на дерево і кидав їм жменями стиглі ягоди, а в мене крізь плетиво гілок летів знизу вгору цілий рій кісточок. Раз мадемуазель Галлей, підставивши свого фартуха й відкинувши назад голову,

стала так зручно для мене, а я так влучно прицілювся, що гроно вишень упало їй прямісінько за корсаж. Ото було сміху! Я сам собі говорив: «Чому мої губи не вишні? З якою радістю я кинув би їх туди ж!»

День минув у різних пустошах. Ми були цілком невимушені, але тримали себе в межах пристойності. Жодного двозначного слова, жодного фривольного жарту. Ми не примушували себе до доброзвичайності, вона було природна, ми дослухалися до своїх сердець. Одне слово, моя скромність (хтось може сказати – моя дурість) була така, що найбільшу вільність я собі дозволив, поцілувавши один-єдиний раз ручку мадемуазель Галлей. Правда, обставини надали особливої цінності цій незначній ласці з її боку. Ми були самі, я ледве дихав од хвилювання, вона сиділа, опутивши очі: мої губи, не в змозі підшукати потрібних слів, притислися до її руки, яку вона тихенько прибрала після мого поцілунку, кинувши на мене зовсім не гнівливий погляд. Не знаю, що я міг би сказати їй, але увійшла її подруга і цієї миті здалася мені бридкою.

Нарешті вони згадали, що не слід чекати ночі, аби повернутися в місто. У нас залишалося ще трохи часу, щоб повернутися завидна, і ми поквапилися рушити назад, розмістившись так, як і приїхали. Коли б я міг, то змінив би цей порядок, оскільки погляд мадемуазель де Галлей глибоко хвилював моє серце, але я не наважився нічого сказати, а вона, звісно, не могла сама запропонувати це. У дорозі ми шкодували про те, що день скінчився, але нітрохи не скаржилися на його нетривалість, бо відкрили таємницю, як продовжити його за допомогою розваг.

Я залишив їх майже на тому самому місці, де вони зустріли мене. З яким жалем ми розлучалися! З яким задоволенням збиралися зустрітися знову! Дванадцять годин, проведених разом, дорівнювали для нас цілим сторіччям близького знайомства. Солодкий спогад про цей день нічого не коштував для цих милих дівчат, ніжний союз між нами трьома був кращий за найжагучіші втіхи, які зруйнували б його. Ми кохали одне одного без таємниць і сорому і хотіли кохати так одне одного завжди. У безневинних стосунках є своя особлива втіха, яка не поступається іншій, оскільки не знає перерв і триває довго. Спогад про цей дивовижний день зворушує, чарує і хвилює мене більше, ніж пам'ять про будь-які інші радощі, яких я зазнав у житті. Я й сам гаразд не знав, чого сподівався від цих двох чарівних дівчат, але вони обидві дуже мені подобались. Хоча, коли б я міг вибирати, моє серце не розділилося б між ними порівну, воно віддавало перевагу одній з них. Я мав би за щастя бачити своєю коханкою мадемуазель де Граффенрід, але все-таки волів би віддати їй роль повірниці. Хоч би як там було, коли я розлучався з ними, мені здавалося, що я не можу жити без них обох. Хто міг би подумати, що я більше ніколи в житті не побачу їх і що наше ефемерне кохання на цьому закінчиться!

Читачі посміються, звичайно, над моїми любовними пригодами, побачивши, що й найсміливіші з них закінчувались, після довгих приготувань, лише поцілунком руки. О мої читачі, не думайте хибно! Можливо, я в своєму коханні, що завершувалося поцілунком руки, мав більше радощів, ніж ви коли-небудь у своїх любовних походеньках.

Вентюр, який напередодні ліг спати дуже пізно, повернувся незабаром після мене. Цього разу я зустрів його з меншим задоволенням, ніж звичайно, і не став розповідати йому, як провів день. Панночки говорили про нього не надто шанобливо, і їм, здавалося, неприємно було б довідатися, що я потрапив до таких поганих рук. Це дуже зашкодило йому в моїх очах, до того ж мені було неприємне все, що відволікало мене від думок про них. Але незабаром він покликав мене до себе, щоб поговорити про моє становище. Воно було критичним. Хоча я витрачав дуже мало, мої скромні заощадження закінчувалися, і я залишався без шеляга в кишені. Від матусі не було ніяких звісток, я не знав, що мені робити, і серце моє боляче стискалося від думки про те, що друг мадемуазель Галлей невдовзі змушений буде просити милостиню.

Вентюр сказав мені, що поговорив про мене з помічником сенешаля і завтра відведе мене до нього на обід, що ця людина може допомогти мені через своїх друзів, та й узагалі це добре знайомство – людина він освічена, дуже приємна у спілкуванні, талановита і любить

мистецтво. Потім, за звичкою, перемішуючи найсерйозніші речі з дурниціями, він показав мені забавний куплет, надісланий із Парижа, на арію з опери Муре, що йшла у той час. Цей куплет так сподобався панові Сімонові (так звали помічника сенешаля), що він у свою чергу захотів скласти куплет у відповідь на цю саму арію; він і Вентюру запропонував написати куплет, а йому прийшла в голову божевільна думка запропонувати і мені скласти третій куплет.

Вночі, страждаючи від безсоння, я написав, як міг, свій куплет. Для першої проби пера ці вірші були цілком пристойні. Вони були кращі чи принаймні написані з більшим смаком, ніж це могло б бути напередодні, оскільки сюжетом їх були дуже ніжні почуття, до яких моє серце тепер дуже схилилося. Вранці я показав свій куплет Вентюру, він схвалив його і поклав у кишеню, не сказавши мені навіть, чи написав він свій куплет. Ми пішли на обід до пана Сімона, який прийняв нас чудово. Зав'язалася приємна розмова, та інакше не могло й бути, адже розмовляли розумні, начитані люди. Я виконував свою звичну роль: слухав і мовчав. Ні той, ні той не заводили мову про куплети, я теж не згадав про нього, і, наскільки я знаю, про мій твір ніколи так і не згадали.

Панові Сімону, мабуть, сподобалася моя манера триматися, ні про що інше під час тієї зустрічі він мати думку й не міг. Він уже бачив мене кілька разів у пані де Варенс, але не звернув на мене особливої уваги. Тож я можу вважати цей обід початком нашого знайомства, яке, хоч і не стало для мене сходиною в досягненні тієї мети, задля якої я прийшов, згодом виявилося мені корисним в іншому, і тепер я згадую про нього із задоволенням.

Було б несправедливо нічого не сказати про його зовнішність, бо її важко собі уявити, зважаючи на його суддівське звання і репутацію розумної людини, і я не змовчу про це. Зріст помічника сенешаля Сімона ледве сягав півтора метра. Його прямі, тонкі і навіть цибаті ноги робили б його вищим, якби не розкарячувались, подібно до широко розкритого циркуля. Його коротенький і тонкий тулуб був неймовірно малий. Голий, він, напевно, був дуже схожий на цвіркуна. Його голова, звичайного розміру, з правильними і шляхетними рисами обличчя і доволі гарними очима, здавалася штучно настромленою на якийсь обрубок. Він міг би не витрачатися на вбрання, оскільки його велика перука одягала його з голови до ніг.

Він говорив двома цілком різними голосами, які весь час перемішувалися в його мові, і цей контраст, що спочатку здавався дуже забавним, незабаром ставав дуже неприємним. Один голос, глибокий і гучний, був, якщо можна так висловитися, голосом його розуму. Другий, високий, різкий і пронизливий, був голосом його тіла. Коли він прислухався до себе, говорив спокійно і керував своїм диханням, він міг говорити весь час низьким голосом; та як тільки він пожвалювався і починав говорити запально, у нього починали прориватися верескливі, із свистом нотки, і йому коштувало величезних зусиль знову заговорити басом.

Попри таку зовнішність, яку я змалював, нітрохи не перебільшуючи, пан Сімон любив упадати коло жінок, говорити їм милі речі й завжди був ошатно, майже кокетливо вбраний. А що він намагався користуватись усіма своїми перевагами, то охоче давав уранішні аудієнції, лежачи в ліжку, оскільки ніхто, бачачи на подушці красиву голову, не подумав би, що, крім голови, більше нічого немає. Це давало іноді привід для сцен, про які, я певен, пам'ятає ще весь Ансі.

Одного разу, коли він чекав прохачів у ліжку чи то пак на ліжку, в розкішному нічному ковпаку, дуже тонкому і дуже білому, прикрашеному двома великими буфами з рожевих стрічок, прийшов селянин і постукав у двері. Служниці в кімнаті не було. Знову почувши стукіт, помічник сенешаля гукнув: «Увійдіть», – і це слово, мовлене підвищеним голосом, пролунало дуже верескливо. Селянин входить і дивиться, звідки це почувся жіночий голос, і, побачивши в ліжку чеpecь і банти, хоче піти, розсипаючи перед пані слова вибачення. Пан Сімон сердиться і починає кричати ще верескливіше. А селянин, ще більш переконаний у правильності свого припущення і вважаючи себе ображеним, починає лаятись, каже, що вона, мабуть, просто шльондра і що пан помічник сенешаля подає дуже погані приклади. Розлючений помічник

сенешалю, не маючи під рукою нічого, крім нічного горщика, вже ладний був шпурнути його в голову бідолашного селянина, як раптом увійшла доморядниця.

Повівшись з його зовнішністю так жорстоко, природа винагородила цього карлика великим розумом, який він постарався розвинути. Хоча, як кажуть, він був добрим юрисконсультом, він не любив своєї справи, а захопився літературою і досяг тут деякого успіху. Він засвоїв собі з неї головним чином блискучу форму, красу слова, що надає приємності будь-якій розмові, навіть з жінками. Він знав напам'ять усі збірки анекдотів і вмів цікаво і таємниче розповідати їх, подаючи як новину те, що трапилося років шістдесят тому. Він знав музику і непогано співав низьким чоловічим голосом, – одне слово, мав різноманітні таланти, незвичайні для юриста. Уміючи догоджати жінкам Ансі, він увійшов серед них у велику моду, і це стало для них великою забавкою. Одна дама, пані д'Епаньї, говорила, що вищою милістю для нього від жінки може бути лише дозвіл поцілувати їй коліно.

Оскільки він читав багато гарних книжок і охоче говорив про них, розмова з ним була не тільки цікава, а й повчальна. Згодом, коли я приохотився до навчання, я часто бачився з ним, і це дало мені велику користь. Я кілька разів навідував його в Шамбері, де жив у той час. Він хвалив і заохочував моє завзяття і давав мені гарні поради щодо читання, які нерідко ставали мені в пригоді. На жаль, у цьому немічному тілі жила дуже чутлива душа. Кілька років по тому з ним трапилася якась неприємна історія, яка так засмутила його, що він помер. Мені його шкода, він був, безперечно, добра людина, яка при першому знайомстві викликала сміх, а згодом ви починали любити її. Хоча його життя було мало пов'язане з моїм, я дістав од нього чимало корисних уроків і тому з почуття вдячності вважаю за можливе присвятити йому цей короткий спогад.

Як тільки я звільнився, я побіг на ту вулицю, де жила мадемуазель Галлей, тішачи себе надією, що побачу, як хтось увійде чи вийде з її будинку. Та ба! Усе даремно, перед моїми очима не пробігла навіть кішка; і за весь час, що я стояв там, будинок здавався замкнутим, неначе в ньому ніхто не жив. Вуличка була невелика й безлюдна, мене легко було помітити. Час від часу хтось входив або виходив із сусідніх будинків. Я був дуже збентежений, мені здавалося, що з мого виду легко здогадатися, чому я тут стою. Ця думка дуже мене мучила, оскільки я завжди віддавав перевагу над своїми втіхами честі і спокою тих, хто мені дорогий.

Нарешті, втомившись вдавати закоханого іспанця і не маючи гітари, я вирішив піти додому й написати мадемуазель де Граффенрід листа. Я волів би написати її подрузі, але не наважився: пристойність вимагала, аби я звернувся спочатку до тої, кому я був зобов'язаний знайомством з мадемуазель Галлей і з ким був ближче знайомий. Написавши листа, я відніс його до мадемуазель Жиро, як ми і домовилися з дівчатами, коли прощалися. Вони самі запропонували її як посередницю. Мадемуазель Жиро була вишивальниця і, оскільки працювала іноді у пані Галлей, мала вільний доступ до неї в дім. Вибір посланниці здавався мені не надто вдалим, але я боявся, що іншої мені не запропонують, та й не посмів сказати, що вона сама накинула на мене оком. Я почувався ображеним через те, що вона може вважати себе в моїх очах істотою однієї статі, що й ці панночки. Та краще вже мати такого листоношу, ніж не мати ніякого, і я вирішив ризикнути.

Жиро з першого слова вгадала, у чому річ: це було неважко. Якби навіть лист, призначений для молодих дівчат, не говорив сам за себе, мій дурний і збентежений вигляд відразу виказав би мене. Зрозуміло, що це доручення не надто її потішило, але вона погодилася і виконала його сумлінно. Наступного ранку я побіг до неї і отримав відповідь. Нема чого й говорити, що я поквапився чимшвидше піти від неї, щоб читати і цілувати лист уволю! Але варто згадати про ту роль, яку взяла на себе мадемуазель Жиро: вона виявила більше делікатності і скромності, ніж я міг би від неї сподіватися. Цілком тверезо оцінивши, що зі своїми тридцятьма сімома роками, заячими очима, замурзаним носом, кислим голосом і темною шкірою вона не може

змагатися з двома чарівними молоденькими дівчатами в усьому блиску краси, вона не захотіла ні зраджувати їх, ні служити їм і визнала за краще втратити мене, аніж зберегти для них.

Уже протягом довгого часу Мерсере, не отримуючи ніяких звісток від своєї господині, подумувала про те, щоб повернутися у Фрібур; і Жиро нарешті переконала її зробити це. Навіть більше, вона дала їй зрозуміти, що добре було б, аби хтось супроводив її до батька, і запропонувала мене в проводирі. Маленька Мерсере, якій я теж не був осоружний, визнала цю ідею зовсім непоганою. Того ж дня вони розповіли мені про свій план як про справу вже вирішену. Не знайшовши нічого неприємного в такому способі розпоряджатися мною, я погодився, гадаючи, що подорож забере не більше тижня. Жиро була іншої думки. Мені довелося признатися у поганому стані своїх фінансів. Але все було передбачено. Мерсере погодилася платити за мене в дорозі, а щоб відшкодувати витрати, вона, на моє прохання, відправила вперед свій невеликий багаж. Ми вирішили йти пішки, невеликими переходами. Так і вчинили.

Мені ніяково говорити про те, що стільки дівчат були в мене закохані. Але оскільки я не можу похвалитися, що вмів користуватися цією закоханістю, то, гадаю, маю право розповідати всю правду не соромлячись. Мерсере була молодша за Жиро, менш досвідчена, вона ніколи не заговарала зі мною так же відверто, як та, але вона наслідувала мій голос, повторювала за мною слова, виявляла мені знаки уваги, які я мав би виявляти їй, і завжди домагалася, посиляючись на свої страхи, щоб ми з нею спали в одній кімнаті, що рідко обмежується самим лише сном, коли йдеться про двадцятирічного хлопця і дівчину двадцяти чотирьох літ.

Проте цього разу справа цим і обмежилася. Мерсере не була позбавлена привабливості, але я був такий простодушний, що не лише не спробував завести з нею любовну інтрижку, а навіть жодного разу не подумав про це. Та коли б така думка і прийшла мені до голови, я через власну дурість не зумів би нею скористатися. Я не уявляв собі, як це хлопець і дівчина можуть спати разом, і вважав, що для приготування такої жакливої події потрібні віки. Якщо бідолашна Мерсере, оплачуючи мої витрати, розраховувала отримати від мене щось у відповідь, вона жорстоко прогадала. Ми приїхали у Фрібур точнісінько в тому становищі, в якому покинули Ансі.

Проїжджаючи через Женеву, я не став нікого навідувати, але мені трохи не зробилося млясно на мосту. Щоразу, коли я бачив стіни цього міста, коли входив у нього, у мене завмирало серце від надлишку розчулення. Тоді як шляхетний образ свободи підносив мою душу, ідеали рівності, єднання і покірливості звичайв хвилювали мене до сліз і пробуджували у мені гострий жаль про ці втрачені блага. Як я помилявся, але якою природною була моя омана! Я бачив у своїй батьківщині те, що носив у своєму серці.

Далі наш шлях пролягав через Ніон. Невже отак і пройти, не побачившись із батьком? Якби в мене і вистачило мужності вчинити так, я помер би потім від жалю. Я залишив Мерсере в готелі і зважився піти до батька. Але марно я його боявся! Побачивши мене, його душа відкрилася батьківським почуттям, якими вона була повна. Скільки сліз пролили ми в обіймах одне одного! Спочатку він подумав, що я повернувся до нього. Я розповів йому про своє життя і повідомив про своє рішення. Він кволо заперечував. Указавши мені на небезпеки, на які я себе наражаю, він сказав, що безумства тим кращі, чим вони коротші. Утім, він навіть не спробував утримати мене силою і, думаю, вчинив правильно, але він, безперечно, не зробив усього, що міг би, щоб повернути мене до себе, – чи то він вважав, що після зробленого мною кроку мені не слід змінювати свого рішення, чи то не знав, куди мене прилаштувати в моєму віці. Згодом мені стало відомо, що про мою супутницю він склав цілком несправедливу і дуже далеку від істини, але, по суті, цілком природну думку. Моя мачуха, жінка добродушна, трохи солодкувата, зробила вигляд, що хоче залишити мене вечеряти. Я відмовився, але пообіцяв погостювати довше, повертаючись назад, і залишив у них маленький згорток своїх речей, який прибув на човні і тепер заважав мені. На ранок я покинув Ніон, дуже задоволений тим, що виконав свій обов'язок і побачився з батьком.

Ми без пригод дісталися до Фрібура. Під кінець подорожі дбайливість, якою оточувала мене мадемуазель Мерсере, дещо згасла. Після прибуття вона почала виявляти мені холодність, та й батько її, що не потопає у розкошах, теж не дуже привітно прийняв мене. Довелося зупинитися у харчевні. Наступного дня я знову пішов до них; вони запросили мене пообідати, я не відмовився. Ми розлучилися без сліз. Увечері я повернувся у свою харчевню і другого дня пішов з Фрібура, не знаючи напевне, куди попрямувати.

Такий другий випадок у моєму житті, коли Провидіння ясно вказувало мені шлях до щасливого життя. Мерсере була дуже добра дівчина, не блискуча і не надто гарна, але й не потворна. Малорухлива, але дуже розсудлива, якщо не брати до уваги випадкових спалахів, що звичайно кінчалися сльозами і ніколи не переходили в бурю. Я їй дуже подобався, тож легко міг би з нею одружитися і продовжувати ремесло її батька. Моя любов до музики змусила б мене полюбити і це ремесло. Я залишився б жити у Фрібурі, непривабливому маленькому містечку, населеному, проте, добрими людьми. Зрозуміло, я позбувся б великих втіх, але прожив би спокійно до своєї останньої години, і я повинен знати краще за всіх, що мені не варто в цьому випадку вагатися.

Я повернувся – але не в Ніон, а в Лозанну. Мені хотілося помилуватися живописним озером, а звідти видно більшу його частину. У всьому іншому мої таємні спонукання були не набагато серйозніші. Мої дії рідко скеровувалися далекосяжними планами. Невпевненість у майбутньому завжди змушувала мене дивитися на довготривалі у здійсненні задуми як на фальшиву приманку. Як і кожен інший, я сподіваюся, поки це мені нічого не коштує, плекати надію, але якщо для цього потрібні довгі зусилля – це вже не для мене. Будь-яка найменша втіха, якщо вона сама дається мені в руки, спокушає мене більше, ніж усі радощі раю. Проте я виключаю звідси ті втіхи, які спричиняють за собою страждання. Такі радощі мене не приваблюють, бо я люблю лише чисту втіху, а вона такою не буває, якщо знаєш, що на тебе чекає каяття.

Мені необхідно було дістатися куди-небудь, і що швидше, то краще, оскільки, заблукавши в дорозі, я опинився увечері в Мудоні, де витратив майже всі гроші, крім десяти крейцерів, та й ті витратив наступного дня на обід. Прийшовши увечері в маленьке село біля Лозанни, я зайшов до якогось трактиру, не маючи ні шеляга в кишені, щоб заплатити за нічліг, і не знаючи, що далі робити. Я був дуже голодний і, не втрачаючи витримки, велів подати собі вечерю, неначе міг щедро заплатити за неї. Потім пішов спати і заснув безтурботним сном. Поснідавши вранці і довідавшись від хазяїна, що я йому винен сім батців, запропонував йому замість розплати в заставу свою куртку. Цей добрий чоловік відмовився; сказавши, що нікого ще, слава Богу, не оббирав і не має наміру робити це через якісь сім батців. Він велів мені залишити собі свою куртку і розплатитися з ним потім, коли в мене будуть гроші. Я був зворушений його добротою, але менше, ніж можна було сподіватися, і менше, ніж тепер, коли згадую про це. Незабаром я передав йому гроші з надійною людиною. Навіть важливіші, але показні послуги не здаються мені такими гідними вдячності, як проста і скромна гуманність цієї чесною людини.

Підходячи до Лозанни, я роздумував про своє скрутне становище і про те, як виплутатися з нього, не показавши мачусі своєї бідності, і порівнював себе зі своїм другом Вентюром, коли той ішов у Ансі. Я так захопився цією думкою, що здумав розіграти із себе в Лозанні маленького Вентюра, геть забувши про те, що не маю ні його привабливості, ані його талантів. Я вирішив давати уроки музики, якої не знав, і сказати, що прибув з Парижа, де я ніколи не був. Беручись до здійснення свого чудового плану, я для початку розпитав про недорогий і пристойний готель, оскільки в Лозанні не було співочної школи, де я міг би посісти місце молодшого викладача, і до того ж я остерігався знайомитися з артистами. Мені порекомендували якогось Перроте, який брав постояльців на пансіон. Цей Перроте виявився чудовою людиною і прийняв мене дуже привітно. Я виклав йому свої заздалегідь вигадані байки. Перроте обіцяв

замовити за мене слівце і підшукати мені учнів і додав, що зажадає з мене гроші лише після того, як я їх зароблю. Його пансіон коштував п'ять екую, що само по собі небагато, але було багато для мене. Він порадив мені обмежитися спочатку напівпансіоном, який складався лише з тарілки супу на обід, зате потім я міг їсти цілу вечерю. Я погодився. Бідолаха Перроте робив мені всі ці послуги від щирого серця й нічого не шкодував, щоб бути мені корисним.

Чому замолоду мені довелося зустріти так багато добрих людей, а в зрілі роки я зустрічав їх так мало? Невже їх порода вичерпалася? Ні, але тепер я змушений шукати їх не в тому середовищі, де знаходив тоді. У простого люду сильні пристрасті спалахують лише коли-неколи, він чутливіший до природних почуттів. А у вищих колах такі почуття геть пригнічені, і під їх личиною приховуються розрахунок або марнославство.

З Лозанни я написав батькові. Він прислав мені мої речі і листа, сповненого чудових порад, якими я міг би скористатися й краще. Я вже згадував про хвилини нез'ясовного безумства, коли я бував сам на себе не схожий. Ось іще один приклад такого настрою, причому один з найяскравіших. Щоб зрозуміти, до якої міри у мене тоді голова пішла обертом, до якої міри я, так би мовити, оwentюрився, треба лише подивитися, скільки дурниць примудрився я накоїти за короткий час. Я став учителем співу, не вміючи читати ноти, оскільки, навіть якби шість місяців, проведених з Ле Метром, і пішли мені на користь, цього, звичайно, було б дуже мало. Крім того, я вчився у композитора, і цього було досить, щоб я вчився погано. Парижанин із Женеви, католик у протестантській країні, я вирішив змінити ім'я, як змінив уже батьківщину і віру. Я щосили прагнув бути якомога більше схожим на людину, яка була для мене взірцем. Він назвався Вентюром де Вільневом, а я назвався Воссором де Вільневом, склавши з літер свого прізвища ім'я Воссор. Вентюр знав композицію, хоча і приховував це; я ж, не маючи про неї уявлення, хвастався перед усіма, ніби знаю, і, не в змозі підібрати музику навіть до простенького водевілю, видавав себе за композитора. І це ще не все: представлений панові де Трейторану, професорові права, який любив музику і нерідко влаштовував у себе концерти, я захотів показати йому зразок своєї творчості і взявся написати п'єсу для його концерту з таким апломбом, неначе знав, як це робиться. У мене вистачило посидючості попрацювати над цим прекрасним твором два тижні, переписати його начисто, розписати окремі партії і розподілити їх з такою самовпевненістю, немов це був справжній шедевр музичного мистецтва. Нарешті, я зробив те, у що важко повірити, хоча я кажу щиру правду. Щоб гідно завершити свій незрівнянний твір, я помістив у кінці його гарненький менует, який виспівували на всіх перехрестях і який, можливо, ще й тепер багато хто пам'ятає, на такі добре всім відомі у той час слова:

Quel caprice!
 Quelle injustice!
 Quoi! ta Clarisse
 Trahirait tes feux! etc.

(Яка вигадка! Яка тяжка кривда! Як! Твоя Кларисса зраджує обітницю кохати? І т. д.)

Вентюр навчив мене співати цю арію з акомпанементом до неї, але з іншими, непристойними словами, завдяки яким я її і запам'ятав. Отож у кінці свого твору я помістив цей менует з акомпанементом, тільки викинувши слова, і видав його за свій так упевнено, неначе мав справу з мешканцями Місяця.

Ми зібралися для виконання моєї п'єси. Я пояснив кожному музикантові темп, спосіб виконання, роздав партитури, метушився з усієї сили. П'ять хвилин, поки настроювали інструменти, видалися мені п'ятьма століттями. Нарешті, коли все було готово, я постукав по своєму диригентському пульта згорненим у рурку аркушем паперу. «Приготуйтеся!» Запала тиша. Я з поважним виглядом починаю відбивати такт. Ми почали...

Ні, з того часу, як існують французькі опери, ніхто й ніколи не чув подібної какофонії! Хай би що там думали про мій гаданий талант, результат виявився гіршим, ніж можна було сподіватися. Музикантів душив сміх, слухачі витріщали очі і, мабуть, раді були б заткнути собі вуха, але й це їм не допомогло б. Мої кати-оркестранти, бажаючи потішитися, гупали з усієї сили так, що не витримали б і глухі. Я терпляче робив свою справу далі; піт заливав мені очі, але мене стримував сором, і я не наважився утекти і все покинути. Щоб остаточно втішити мене, слухачі шепотіли одне одному, але так, що це долітало і до моїх вух: «Просто нестерпно!», «Що за божевільна музика!», «Та це ж диявольський шабаш!». Бідолашний Жан-Жак! Тієї жорстокої миті ти, звичайно, і не мріяв, що настане день, коли твоя музика викличе шепіт здивованого захоплення і аплодисменти перед французьким королем і його придворними, і в усіх ложах найчарівніші жінки впівголоса вигукуватимуть одна одній: «Які чудесні звуки! Яка чарівна музика! Вона лине в самісіньке серце!».

Але особливо розвеселив усіх менует. Не встигли зіграти кілька тактів, як зусібіч пролунали вибухи сміху. Мене вітали, хвалили за мій тонкий смак і запевняли, що менует змусить говорити про мене і що я заслуговую на те, щоб мої твори виконувалися скрізь. Чи варто описувати мої муки і признаватися, що я їх цілком заслужив. Наступного дня один з моїх музикантів, Лютольд, зайшов до мене і був такий добрий, що не привітав мене з успіхом. Глибоке усвідомлення власної дурості, сором, каяття, надзвичайно важке становище, нездатність змовчати у хвилину великого горя змусили мене відкритися йому. Я дав волю сльозам і, не вдовольнившись признанням лише свого невігластва, розповів йому все, попросивши зберегти мою таємницю, що він обіцяв, але не дотримав даного слова. Того ж вечора вся Лозанна знала про мене все, і – дивовижна річ – ніхто навіть не подав знаку, навіть добрий Перроте, який, незважаючи ні на що, не відмовився, як і раніше, годувати мене і давати притулок.

Я жив дуже сутужно. Наслідки такого дебюту не могли зробити моє перебування в Лозанні надто приємним. Учні не сунули до мене хмарою, у мене не було жодної учениці, а містяни зовсім не звертали до мене. Я навчав двох-трьох німців, чия тупість дорівнювала моему невігластву, вони наганяли на мене страшенну нудьгу і не стали великими музикантами в моїх руках. Мене запросили лише до одного дому, де дівчинка – справжнє гадючення – бавилася тим, що показувала мені різні музичні твори, в яких я не міг розібрати жодної ноти, після чого лукаво співала їх у присутності пана вчителя, щоб показати йому, як це виконується. Я так погано вмів читати ноти з аркуша, що під час вищезгаданого блискучого концерту не мав змоги слідкувати за виконанням музикантів і не міг переконатися, чи справді вони грають те, що стоїть у мене перед очима і що я сам написав.

Серед стількох принижень я втішався новинами, які отримував час від часу від двох чарівних подруг. Я завжди знаходив у жінках велику розраду. Ніщо так не пом'якшувало мого відчаю у знегодах і невдачах, як думка про те, що мені співчуває яка-небудь мила жінка. Проте наше листування незабаром урвалося і більше вже не поновлювалось, а винен у цьому був я сам. Переїхавши на нове місце, я не повідомив їм своєї адреси і, змушений обставинами постійно думати про себе, невдовзі остаточно забув про них.

Уже давно не говорив я нічого про мою бідолашну матусю, але читач помилиться, якщо подумає, що я її теж забув. Я не припиняв думати про неї, мріяв знову зустріти її, і не лише через нужду, а й за потребою серця. Моя палка й ніжна прихильність до неї зовсім не заважала мені закохуватися в інших, але інакше. Жіноча краса завжди пробуджувала у мені ніжні почуття, але в інших жінках ці почуття дорожили лише красою і не змогли б її пережити, тоді як матуся могла постаріти, стати потворною, а моя ніжність до неї нітрохи не зменшилася б. Моє серце цілком перенесло на її особу те почуття, яке спочатку пробудилося в мені її зовнішністю, і яка б зміна в ній не відбулася, аби лиш вона залишалася сама собою, мої почуття до неї не могли б змінитися. Я добре знаю, що зобов'язаний їй вдячністю, але, правду кажучи, я про це й не думаю. Хоч би що там робила вона для мене, мені це було байдуже. Я кохав її

не з відчуття обов'язку, не з користі, не для годиться, а лише тому, що був народжений для кохання до неї. Коли я закохувався в яку-небудь іншу жінку, це, признаюся, до певної міри захоплювало мене, і я рідше згадував матусю, але думав я про неї все з тим самим задоволенням, і закоханий чи ні, згадуючи про неї, я завжди відчував, що в розлуці з нею для мене не може бути справжнього щастя.

Не маючи від неї так довго ніяких звісток, я все-таки не вірив, що втратив її назавжди, або що вона могла мене забути. Я говорив собі: рано чи пізно вона дізнається про мої поневіряння і сповістить про себе; я певен, що знову знайду її. А поки що для мене вже було радістю жити в її країні, ходити вулицями, якими ходила вона, повз будинки, де вона жила. Я керувався лише здогадками, оскільки одним з моїх безглузвих дивацтв було те, що я не наважувався без крайньої потреби ні запитати про неї, ані вимовити її ім'я. Мені здавалося, що називаючи її, я відкриваю свої почуття до неї, що мої уста видають таємницю мого серця, що я до певної міри компрометую її. Я навіть думаю, що до цього домішувався страх, як би мені не сказали про неї чогось поганого. Про її вчинок говорили багато, але небагато – про її поведінку. Боячись почути те, що мені не сподобається, я волів не говорити про неї зовсім.

Оскільки учні відбирали у мене багато часу, а її рідне місто було всього за чотири льє від Лозанни, я вирушив туди на триденну прогулянку, протягом якої мене не покидало відчуття найсолодшого хвилювання. Вигляд Женевського озера та його чудових берегів завжди мав для мене особливу привабливу силу, якої не беруся пояснити і яка залежить не лише від краси пейзажу, але ще від чогось більш хвилюючого і зворушливого. Щоразу, наближаючись до кантону Во, я знову переживаю якесь складне почуття, що породжується спогадами про пані де Варенс, яка там народилася, про мого батька, який там жив, про мадемуазель де Вюльсон, якій я віддав перші пориви свого серця, про багато розважальних прогулянок мого дитинства і, як мені здається, щось іще, сокровенніше і сильніше, ніж усе це. Коли палке прагнення до щасливого й безтурботного життя, для якого я створений і яке ніяк не дається мені, розпалює мою уяву, воно завжди лине до кантону Во, до чарівних сіл на березі озера. Мені потрібний сад на березі саме цього, а не якогось іншого озера, а ще вірний друг, мила серцю жінка, корова і маленький човен. Я зможу натішитися цілковитим земним щастям, аж коли володітиму всім цим. Мені самому смішна наївність, з якою я кілька разів прямував туди для того лише, щоб знайти там це уявне щастя. Я завжди дивувався, коли виявляв у тамтешніх жителів, особливо у жінок, характер, зовсім не схожий на те, до чого я прагнув. Якою невідповідністю здавалося це мені! Країна і її мешканці завжди здавались мені не створеними одне для одного.

Під час цієї поїздки у Веве, блукаючи чудовим узбережжям, я вдавався до найсолодшої меланхолії, серце моє палко поривалося до незліченних невинних радощів, я розчулювався, зітхав і плакав, як дитина. Скільки разів я зупинявся, щоб наплакатись уволю, і, сівши на великий камінь, дивився, як мої сльози падають у воду!

У Веве я зупинився в готелі «Ключ» і за два дні, які прожив там, нікого не бачачи, перейнявся до цього міста такою любов'ю, яка супроводжувала мене в усіх моїх мандрах і змусила мене врешті-решт оселити там героїв свого роману. Я охоче сказав би людям зі смаком і чуттєвим серцем: «Ідьте у Веве, відвідайте його околиці, помилуйтеся краєвидами, покатайтеся озером і щиро скажіть – хіба не сама природа створила цю мальовничу місцевість для таких людей, як Юлія, Клара і Сен-Пре?⁵⁶ Але не шукайте їх там».

Повертаюся до своєї розповіді.

Оскільки я був католиком і видавав себе за такого, я відкрито і не соромлячись дотримувався того культу, який сповідував. У неділю, якщо була година, я ходив на месу в Ассан, за два льє від Лозанни. Зазвичай я проходив цей шлях разом з іншими католиками, найчастіше з одним паризьким вишивальником, ім'я котрого вже не пам'ятаю. Це був не такий «парижанин»,

⁵⁶ Юлія, Клара і Сен-Пре – персонажі роману Руссо «Нова Елоїза».

як я, а справжній парижанин з Парижа, архіпарижанин, людина надзвичайно добродушна. Він так любив свою батьківщину, що ні хвилини не сумнівався в тому, що я саме звідти, ніби побоюючись проминути добру нагоду поговорити про неї.

До речі, у пана де Круза, повітового судді, був садівник, теж із Парижа, не менш люб'язний, і він вважав славу своєї батьківщини скомпрометованою тим, що хтось видає себе за її сина, коли він зовсім не має честі ним бути. Він розпитував мене з виглядом людини, впевненої, що спіймає мене на якійсь помилці, і потім лукаво посміхався. Якось він запитав мене, що є чудового в Новому Ринку. Можна собі уявити, як мусив я брехати. Проживши в Парижі двадцять років, я повинен був би знати місто; проте, якби мені й тепер поставили те саме питання, я заледве зміг би на нього відповісти, відтак легко можна було б зробити висновок, що я ніколи не бував у Парижі. Ось так, навіть чуючи правду, люди обманюються, ґрунтуючись на фальшивих засновках!

Не можу сказати точно, скільки часу я прожив у Лозанні. Я не зберіг про це місто ніяких особливо яскравих спогадів. Знаю лише, що, не знайшовши там заробітку, я вирушив до Невшателя і перебував там зиму. У цьому місті мені більше пощастило: у мене знайшлися учениці, і я заробив достатньо для того, щоб розплатитися з моїм добрим другом Перроте, який чесно переслав мені мої скромні пожитки, хоча я йому заборгував чималеньку суму.

Я поступово вчився музики, викладаючи її. Жив я тихим життям; розсудлива людина могла б ним задовольнитися, але моє неспокійне серце вимагало іншого. Щонеділі й у вільні години в інші дні я прогулювався навколишніми полями і лісами, блукаючи без певної мети, мріючи і зітхаючи й повертаючись у місто аж надвечір. Одного разу в Будрі я зайшов пообідати до якогось шинку. Там я побачив довгобородого чоловіка в ліловій сутані грецького крою, в хутрянній шапці, зі шляхетним обличчям і доброю манерою триматися. Його заледве розуміли, оскільки він говорив якимсь майже незрозумілим наріччям, дещо схожим на італійську мову. Лише я розумів майже все, що він говорив, із шинкарем і місцевими жителями йому доводилось спілкуватися за допомогою знаків. Я сказав йому кілька слів по-італійськи, які він чудово зрозумів. Він устав і палко обійняв мене. Ми познайомились, і з того часу я став його перекладачем. Його обід був повноцінний, мій – злидений, він запросив мене розділити з ним його трапезу, і я не став церемонитись. Ми пили, розмовляли і швидко подружилися. Відтоді ми стали нерозлучні.

Мій новий знайомий виявився грецьким прелатом і єрусалимським архімандритом, йому було доручено зібрати в Європі пожертви на відновлення Святого Гробу Господнього. Він показав мені красиві патенти від цариці та імператора, а також від багатьох інших коронованих осіб. Він був задоволений тим, що йому вже вдалося зібрати, але в Німеччині він зіткнувся з неймовірними труднощами. Не розуміючи ні слова по-німецьки, по-французьки і по-латині і знаючи лише грецьку, турецьку і французьку мови, він не зібрав багато грошей у цій країні. Він запропонував мені супроводжувати його, ставши його секретарем і перекладачем. Незважаючи на те, що мій недавно куплений ліловий сюртук непогано підходив до моєї нової посади, я все ж таки не скидався на забезпечену людину. Він вирішив, що вмовити мене буде неважко, і не помилився. Ми швидко дійшли згоди. Я нічого не вимагав, а він багато обіцяв. Без будь-якої поруки чи гарантії, зовсім не знаючи його, я довірився йому, і вже наступного дня ми вирушили в дорогу до Єрусалиму.

Ми почали нашу подорож з кантону Фрібур, де він не зібрав великих пожертв. Сан єпископа не дозволяв йому просити милостиню чи звертатися до приватних осіб. Звідти ми попрямували до Берна і зупинилися в гарному на ті часи готелі «Сокіл», де знайшли й гарне товариство. За столом сиділо багато людей, і годували там добре. Я давно вже сьак-так харчувався, тож скористався з нагоди підкріпитися. Архімандрит був людина світська і весела і сам любив посидіти за столом. Для тих, хто його розумів, він добре говорив, адже був освічений і вмів козирнути своєю грецькою начитаністю. Якось за десертом він колов горіхи і дуже глибоко

порізав собі палець, полилася кров. Показавши присутнім свого пальця, він сказав сміючись: «*Mirate signori; questo e sangue pelasgo*». ⁵⁷

У Берні мої послуги стали йому в пригоді, а я впорався зі своїми обов'язками краще, ніж сподівався. Я був набагато сміливіший і красномовніший, ніж у тому випадку, якби просив для себе. Але справа виявилася не такою простою, як у Фрібурі: довелося вести часті й довгі перемови з представниками влади, і розгляд паперів прелата тривав не один день. Нарешті все закінчилося, його запросили на слухання в сенаті. Я прийшов разом з ним як перекладач, і мені звеліли говорити. Це стало для мене цілковитою несподіванкою: мені й на думку не спадало, що після довгих нарад з окремими членами сенату я змушений буду знову виступати перед усім сенатом. Поміркуйте самі, в якому скрутному становищі я опинився! Необхідність виступити не просто на людях, а перед самим бернським сенатом, та ще й без найменшої підготовки, – цього було досить, щоб знепритомніти такій соромливій людині, як я. Але я не злякався, стисло і ясно виклав суть доручення, покладеного на архімандрита. Я похвалив благочестя можливо-владців, що зробили свій внесок у збір коштів. Бажаючи пробудити почуття змагальності в серцях їх превосходительств, я сказав, що й від їхньої звичайної щедрості очікую не меншого, а потім, прагнучи довести, що ця богоугодна справа священна для християн незалежно від їх віросповідання, я закінчив свою промову обіцянками небесного благословення всім тим, хто захоче взяти в ній участь.

Не скажу, що ця промова справила велике враження, але вона, безперечно, сподобалася, і, коли слухання закінчились, архімандрит отримав пристойну суму, а також купу компліментів розуму його секретаря. Перекласти ці компліменти було моїм приємним обов'язком, але переказати їх дослівно я не наважився. Це був єдиний раз у житті, коли я говорив публічно і перед верховними особами, до того ж говорив сміливо і добре. Яким різним може бути настрої однієї і тієї ж людини! Три роки тому, провідуючи в Івердоні ⁵⁸ свого давнього друга пана Рогена, я прийняв депутацію, що прийшла подякувати мені за книги, подаровані мною до міської бібліотеки. Швейцарці – дуже охочі до промов, і ці панове звернулися до мене з промовою. Я почувався зобов'язаним відповісти, але так збентежився, що геть заплутався, і замовк, виставивши себе на посміховисько. Хоча з природи я соромливий, але замолоду бував іноді й сміливий, проте в зрілому віці – ніколи. Що більше я пізнавав вищий світ, то менше міг пристосуватися до його тону.

Покинувши Берн, ми вирушили в Солотурн, ⁵⁹ оскільки архімандрит мав намір повернутися до Німеччини і дорогою назад пройти через Угорщину і Польщу. На нас чекала тривала подорож, але, оскільки в дорозі гаманець його наповнювався швидше, ніж порожнів, він не боявся звертати вбік. Що ж до мене, то я почував себе однаково добре, подорожуючи верхи чи пішки, і не проти був подорожувати так все життя, але мені не судилося поїхати так далеко.

Приїхавши в Солотурн, ми насамперед пішли з візитом до французького посланника. На лихо для мого єпископа, цей посланник, пан де Бонак, був раніше посланником у Туреччині, тож мав уявлення про все, що стосувалося Гробу Господнього. Архімандритові була надана п'ятнадцятихвилинна аудієнція, куди мене не допустили, тому що пан посланник розумів франкську мову і говорив італійською принаймні не гірше за мене. Коли грек вийшов, я хотів був піти за ним, але мене затримали, тепер настала моя черга. Видаючи себе за парижанина, я як такий перебував під юрисдикцією його превосходительства. Мене запитали, хто я такий, наказали говорити правду, і я обіцяв, але попросив аудієнції віч-на-віч. Посланник відвів мене до свого кабінету, зачинив за собою двері, і там, упавши до його ніг, я дотримав свого слова. Я щиросердо розповів би всю правду, якби й не обіцяли нічого, бо відчував

⁵⁷ Подивіться, панове, ось кров пеласгів (*ит.*). Пеласгами в XVIII ст. називали давніх греків.

⁵⁸ Івердон – місто в кантоні Во на березі Невшательського озера.

⁵⁹ Солотурн – місто за 45 кілометрів од Берна із будівлями в стилі бароко.

настійну потребу вилити душу, а що я вже до крихти все розповів музикантові Лютольду, не було потреби таїтися і перед маркізом де Бонаком. Він залишився такий задоволений моєю розповіддю і щирістю, з якою я все виклав, що, взявши мене за руку, відвів до своєї дружини, відрекомендував мене і коротко переповів їй мою історію. Пані де Бонак прийняла мене привітно і сказала, що не слід відпускати мене з грецьким ченцем. Було вирішено, що я залишуся в будинку посланника, поки для мене не знайдуть відповідного заняття. Я хотів був піти попрощатися зі своїм бідолашним архімандритом, до якого встиг прихилитися, але мені не дозволили. Його повідомили про мій арешт, а годину по тому мені принесли мої скромні пожитки. Мене до певної міри віддали на піклування панові де Ля Мартиньєру, посольському секретарю. Провівши мене у призначену для мене кімнату, він сказав: «За графа дю Люка у цій кімнаті жила відома людина, яку звали так само, як і вас. Тепер лише від вас залежить, чи зможете ви замінити її в усьому і чи говоритимуть коли-небудь: Руссо-перший,⁶⁰ Руссо-другий». Тоді я зовсім не прагнув бути схожим на письменника, і ця схожість сподобалася б мені ще менше, якби я міг передбачити, якою ціною досягну її в майбутньому.

Слова пана де Ля Мартиньєра зацікавили мене. Я прочитав праці людини, в чий кімнаті оселився, мене похвалили, і я, забравши собі в голову, що маю покликання до поезії, спробував написати кантату на честь пані де Бонак. Але моя цікавість до поезії протрималася недовго. Час від часу я складав посередні вірші, це корисна вправа для тих, хто хоче виробити вишуканий стиль і навчитися краще писати прозою, але французька поезія ніколи не здавалася мені такою привабливою, щоб я міг цілком присвятити себе їй.

Пан де Ля Мартиньєр захотів познайомитися з моєю манерою письма і попросив мене викласти йому у письмовій формі ті подробиці, які я повідомив посланникові усно. Я написав йому довгого листа, якого, як я дізнався згодом, зберіг пан де Мар'ян – він давно був на службі у маркіза де Бонака і змінив на цій посаді де Ля Мартиньєра, коли посланником став пан де Куртей. Я просив де Мальзерба, щоб він роздобув для мене копію листа. Якщо він чи хтось інший надасть мені її, читач знайде текст листа у зібранні, яке стане додатком до цієї «Сповіді».

Досвід, якого я набував, поступово вгамував мої романтичні плани: наприклад, я не лише не закохався в пані де Бонак, а й відчув, що не зможу зробити кар'єру в домі її чоловіка. Посада пана де Ля Мартиньєра мала перейти, так би мовити, у спадок до пана де Мар'яна, дозволяючи мені сподіватися, щонайбільше, на місце помічника секретаря, що зовсім мене не приваблювало. Тому, коли мене запитали, які мої наміри, я висловив велике бажання вирушити до Парижа. Посланникові ця думка сподобалась, адже давала йому змогу спекатися мене. Пан де Мервейє, посольський перекладач, повідомив мене, що його добрий знайомий пан Годар, швейцарський полковник на французькій службі, шукає кого-небудь, щоб помістити до свого юного племінника, який вступає на службу. Мервейє вважав, що я міг би підійти для такого призначення. Його слова вирішили мій від'їзд, і я від щирого серця радів, передчуваючи майбутню подорож, у кінці якої на мене чекав Париж. Мені дали кілька рекомендаційних листів, безліч добрих порад, видали сто франків на дорожні витрати, і я вирушив у дорогу.

Подорож забрала у мене два тижні, які я можу вважати одними з найщасливіших днів у своєму житті. Я був молодий, здоровий, сповнений великих надій, мав досить грошей, подорожував пішки і йшов сам. Читачі здивувалися б тому, що я вважаю це перевагою, якби вже не знали про мій характер. Мої солодкі химери складали мені компанію, і ніколи ще моя палка уява не породжувала прекрасніших фантазій. Коли хтось пропонував мені вільне місце в екіпажі чи підходив до мене в дорозі, я хмурився, бачачи, як руйнується дім мого щастя, який я споруджував дорогою у Париж.

Цього разу мрії вабили мене до військової кар'єри. Я мав намір вступити до війська і сам стати військовим, оскільки було вирішено, що для початку я стану кадетом. Я вже бачив

⁶⁰ *Руссо-перший* – мається на увазі поет Жан Батист Руссо (1671–1741).

себе в офіцерському мундирі з прекрасним білим плюмажем. У мене аж дух захоплювало від такої шляхетної думки. Я мав деякі знання з геометрії і фортифікації, мій дядько служив інженером, тож я ніби продовжував сімейну традицію. Моя короткозорість могла б стати деякою перешкодою, але це не бентежило мене, і я розраховував силою холонокровності й відваги компенсувати цей недолік. Я десь читав, що у маршала Шомберга був дуже поганий зір, то чом би не бути короткозорим і маршалові Руссо? Ці божевільні мрії так захопили мене, що я лише й уявляв собі війська, укріплення, тури, батареї і себе самого, що у вогні й диму спокійно віддає накази з лорнетом у руці. Проте, коли я проходив через мальовничі села, бачив гаї та струмки, їх зворушливий вигляд змушував мене зітхати від жалю. У всьому блиску своєї слави я відчував, що душа моя не створена для такого бурхливого життя, і невдовзі, сам не знаючи як, знову линув на свої улюблені ферми, назавжди відмовляючись від служіння Марсу.

Як же перші враження від Парижа розчарували мене! Зовнішнє оздоблення Турина, краса вулиць, симетрія і правильність його забудови змушували мене шукати в Парижі чогось ще кращого. Я уявляв собі місто не лише велике, а й прекрасне, найзначнішого вигляду, де на всіх вулицях стоять мармурові й золоті палаци. Увійшовши до Парижа через передмістя Сен-Марсо, я опинився на брудних смердючих вуличках, серед потворних непоказних будиночків, бачив скрізь нечистоту й бідність, жебраків, биндюжників, штопальниць, продавчинь настоянок і старих капелюхів. Це відразу так вразило мене, що вся справжня пишність, яку я згодом бачив у Парижі, не могла згладити цього першого враження, і я назавжди зберіг таємну відразу до життя в цій столиці. Можу сказати, що весь час, поки я жив у Парижі, я тільки й шукав можливості оселитися від нього подалі. Отакі плоди дуже палкої уяви: вона перебільшує ще більше, ніж перебільшують люди, і бачить завжди більше від того, що вони розповідають. Мені так розхвалили Париж, що я уявив його схожим на стародавній Вавилон, який, можливо, так само розчарував би мене, якби я його побачив. Те саме сталося зі мною в Опері, куди я поспішив піти наступного дня; те саме сталося з Версалем, а ще пізніше – коли я побачив море; те саме відбуватиметься зі мною завжди, коли бачитиму те, про що чув дуже багато захоплених відгуків, оскільки ні людям, ні самій природі неможливо перевершити багатство моєї уяви.

Судячи з того, як мене прийняли всі ті, кому я передав рекомендаційні листи, я вирішив, що кар'єра моя забезпечена. Найбільше мене рекомендували панові де Сюрбеку, який залишив службу і філософськи жив на самоті у Баньє, але він зустрів мене найменш люб'язно. Я відвідав його кілька разів, і він жодного разу не запропонував мені навіть склянки води. Люб'язніше прийняли мене у пані де Мервейє, своячки перекладача, і в його племінника, гвардійського офіцера. Мати із сином не лише привітно зустріли мене, а й запросили приходити обідати в них. Я часто цим користувався під час свого перебування в Парижі. Я подумав, що пані де Мервейє була колись гарна; її чорне красиве волосся лежало кучерями на скронях. Вона зберегла те, що не зникає разом із красою, – дуже привабливий розум. Вона зробила все, що могла, щоб допомогти мені, але ніхто її не підтримав, і незабаром я розчарувався у співчутті, яке, як мені спочатку здавалося, всі тут до мене виявляли.

Однак треба віддати справедливість французам: вони не так розсипаються в марних обіцянках, як про них кажуть, а коли щось обіцяють, то майже завжди щиро, але їхня манера вдавати, ніби вони співчують вам, обманює гірше, ніж слова. Грубі компліменти швейцарців можуть увести в оману хіба що дурнів. Поводження французів простіше і тим привабливіше: можна подумати, що на словах вони обіцяють менше, ніж мають намір зробити для вас, бажаючи згодом приємно вас здивувати. Скажу більше: у своїх почуттях вони зовсім не фальшиві; з природи вони послужливі, людяні, доброзичливі і навіть, хоч би що про них говорили, правдивіші, ніж люди інших національностей, але легковажні і непостійні. Вони справді мають до вас почуття, про які вам говорять, але ці почуття зникають так само раптово, як і виникають. Розмовляючи з вами, вони думають лише про вас, але як тільки розлучаються з вами, відразу

забувають про ваше існування. Ніщо не довговічне в їхньому серці, всі їхні почуття швидкоплинні.

Отож мені наговорили багато приємного і зробили мало послуг. Полковник Годар, до племінника якого мене відрядили, виявився огидним старим скнарою, який, потопаючи в розкоші і бачачи моє скрутне становище, захотів, щоб я служив задарма. Він хотів, аби я став безплатним лакеєм, а не справжнім гувернером для його племінника, щоб я постійно був при ньому, за що був би звільнений від військової служби, і щоб я жив на кадетську стипендію, тобто платню простого солдата. Він ледве погодився видати мені форму, оскільки хотів, щоб я задовольнявся казенним одягом. Пані де Мервейє, обурена його пропозиціями, порадила мені відмовитися від них, син підтримав її. Мені почали шукати інше місце, але не знайшли нічого. Тим часом треба було поспішати: ста франків, даних мені на дорогу, не могло вистачити надовго. На щастя, я отримав від посланника ще невелику суму, яка виявилася мені дуже до речі, і я думаю, що він взагалі не залишив би мене, коли б я мав більше терпіння; але нудитись, чекати, просити – для мене річ неможлива. Терпець мені урвався, я перестав з'являтися, і все було скінчено.

Я не забув свою бідолашну матусю, але як її знайти? Де шукати? Пані де Мервейє, що знала мою історію, допомагала мені в моїх пошуках, але довго – без жодного успіху. Нарешті вона повідомила мене, що пані де Варенс виїхала з Парижа місяців два тому, але невідомо, до Савойї чи до Турина; дехто подекував, що вона повернулася до Швейцарії. Цього було досить, щоб я наважився вирушити за нею. Я був певен, що в провінції, хоч би де вона була, я швидше знайду її, ніж у Парижі.

Перед від'їздом я випробував свій поетичний талант, написавши послання полковникові Годару, у якому висміяв його, як міг. Я показав свою базгранину пані де Мервейє. Замість того щоб покартати мене, як належало б, вона від душі посміялася з моїх уїдливих насмішок разом зі своїм сином, який, гадаю, не любив Годара; і треба визнати, що полковника важко було полюбити. Мені захотілося надіслати йому свої вірші, мої друзі підтримали мене. Я вклав вірші в конверт і надписав його адресу. Оскільки в Парижі тоді не було міської пошти, я сунув пакет у кишеню і відправив його дорогою з Осера. Я й тепер іноді сміюся, уявляючи собі його гримаси, коли він читає цей панегірик, у якому він був зображений як живий. Починався він так:

Tu croyais, vieux penard, qu'une folle manie
D'élever ton neveu m'inspirerait l'envie.

(Ти думав, старий спідничнику, що дурощі сповнять мене бажанням виховувати твого племінника.)

Цей маленький вірш, погано написаний, але не позбавлений дотепності, що свідчив про мій сатиричний талант, – єдиний подібний твір, що вийшов з-під мого пера. У мене дуже незлобиве серце, для того щоб я міг користуватися цим талантом, але я думаю, що з деяких полемічних творів, написаних для самозахисту, можна судити, що якби у мене була войовнича вдача, то моїм критикам було б не до сміху.

Думаючи про забуті подробиці мого життя, я найбільше шкодую, що не вів щоденника у подорожах. Ніколи я так багато не думав, не жив так напружено, не ставав, так би мовити, до такої міри самим собою, як під час своїх піших подорожей. У ході є щось таке, що надихає і пожвавлює мої думки; зате, залишаючись на одному місці, я майже не можу думати: моє тіло мусить рухатися, щоб надати руху і розуму. Вигляд сільської місцевості, зміна чарівних пейзажів, свіже повітря, здоровий апетит і бадьорість, що з'являються у мене під час ходи, відчуття невимуженості в харчевнях, віддаленість від усього, що змушує мене відчувати свою залежність, – усе це звільняє мою душу, дає велику сміливість думці, оточує мене незчисленим

сонмом живих істот. Я стаю володарем усієї природи, моє серце, переходячи від одного предмета до іншого, з'єднується і рідниться з усім, що йому подобається, оточує себе привабливими образами, чарується чудовими відчуттями. Якщо я подумки малюю їх – яка сила пензля, яка свіжість барв! Яку виразність мови вкладаю я в них! Кажуть, що все це можна знайти в моїх творах, хоча й написаних на схилі віку. О, якби я міг показати твори моєї ранньої молодості, створені в дні поневірянь, – твори, які я складав, але ніколи не записував!.. Чому ж я їх не записав?

А навіщо мені було їх писати? – відповім я, навіщо мені було позбавляти себе справжньої втіхи лише заради того, щоб розповісти іншим, чим я тішився? Що мені було до читачів, до публіки, до всього світу, коли я ширяв понад хмарами? Крім того, хіба я носив із собою папір і перо? Якби мені довелося турбуватися про все це, жодна думка не прийшла б мені до голови. Я не передбачаю своїх думок, вони приходять, коли їм заманеться, а не тоді, коли хочу я. Вони не приходять зовсім або ж їх приходять безліч, приголомшуючи мене своєю кількістю і силою. У той час я писав би по десять томів щодня. Але де знайти час, щоб записати їх? Зупиняючись, я думав лише про ситний обід, вирушаючи в дорогу – лише про те, щоб іти. Я відчував, що за дверима мене чекає новий рай, і думав лише про те, як його відшукати.

Ніколи ще я не відчував цього так ясно, як під час повернення, про яке тепер розповідаю. Йдучи до Парижа, я думав лише про те, що там робитиму. Я линув думками до своєї майбутньої кар'єри і здобував її на теренах слави; але кар'єра ця суперечила поклику мого серця, а живі істоти шкодили істотам уявним. Полковник Годар зі своїм племінником не вживалися з таким героєм, як я. Слава Богу, тепер я був позбавлений усіх цих перешкод і міг скільки завгодно блукати в країні химер, бо нічого, крім них, у мене не лишалося. І я так блукав у ній, що справді кілька разів збився з шляху. А втім, я й не хотів іти прямішим шляхом, оскільки я відчував, що в Ліоні мені доведеться зійти з неба на землю, і мені хотілося ніколи не приходити в це місто.

Одного разу, навмисно зійшовши з прямої дороги, щоб поглянути ближче на місцину, що здалася мені особливо мальовничою, я так нею замилювався і так далеко зайшов, що врешті-решт заблукав. Після кількох годин марних блукань, втомлений, знесилений з голоду і спраги, я зайшов до якогось селянина. Житло його було непоказним, але іншого поблизу не опинилося. Я думав, що тут, як в Женеві чи взагалі в Швейцарії, всі селяни у змозі надати гостинність. Я попросив селянина нагодувати мене за гроші. Він запропонував мені збираного молока і грубого ячмінного хліба, кажучи, що у нього немає нічого іншого. Я з насолодою випив молоко і з'їв хліб, але це не могло задовольнити людину, змучену голодом і втомлену. Цей селянин, не довіряючи мені, міг судити про правдивість моєї розповіді з мого апетиту. Сказавши мені, що, як видно, я порядний молодий хлопець і не викажу його, він, боязко озираячись, відкрив невеликий люк біля кухні, спустився в підвал і за кілька хвилин повернувся з чудовим хлібом з чистого пшеничного борошна, дуже заманливим, хоча й надрізаним, окостом і пляшкою вина, вигляд якої порадував мене більше, ніж усе решта. До цього було додано чималу смаженю, і я пообідав так добре, як може пообідати лише пішохід.

Коли я зібрався заплатити, селянина знову охопив страх і неспокій. Він не хотів брати з мене грошей, він відмовлявся від них з надзвичайним збентеженням. Найдивніше було те, що я ніяк не міг зрозуміти, чого саме він боявся. Нарешті він з тремтінням у голосі вимовив страшні слова про чиновника і доглядача погребів. Він пояснив мені, що ховає вино через акцизи, а хліб – через податки, і що він пропаде, якщо засумніваються в тому, що він помирає з голоду. Те, що він у зв'язку з цим розповів мені і про що я уявлення не мав, справило на мене незабутнє враження. Він заронив у мою душу сім'я тієї непримиренної ненависті, яка згодом виросла в моєму серці проти утисків, що їх зазнає нещасний народ, і проти його гнобителів. Цей селянин, хоча і небідний, не смів їсти заробленого в поті чола хліба і міг врятуватися від розорення, лише прикидаючись таким самим бідняком, як і його сусіди. Я вийшов з його

будинку настільки ж обурений, наскільки й зворушений, сумуючи про долю цієї чудової країни, якій природа дала щедри дари тільки для того, щоб зробити її здобиччю суспільних хижаків.

Ось єдиний цілком виразний спогад, що зберігся у мене про цю подорож. Я пам'ятаю лише, що, підходячи до Ліона, мені хотілося подовжити свій шлях, щоб поглянути на береги Ліньйона, оскільки серед романів, прочитаних мною разом з батьком, «Астрею»⁶¹ не було забуто, і вона згадувалася мені найчастіше. Я попросив показати мені шлях у Форез. Із розмови з шинкаркою я дізнався, що це привабливе місце для робітників, бо там багато залізоторних заводів і виробляється чимало залізного товару. Ця похвала відразу охолодила мою романтичну цікавість, і я не визнав за потрібне розшукувати Діан і Сільвандрів серед ковалів. Добра жінка, що так гаряче підбадьорювала мене, напевно прийняла мене за слюсаря-підмайстра.

Я попрямував до Ліона не зовсім безцільно. Після прибуття туди я пішов у Шазот, до мадемуазель дю Шатле, подруги пані де Варенс, до якої вона давала мені листа, ще коли я йшов проводити Ле Метра, тож я був з нею вже знайомий. Мадемуазель дю Шатле повідомила мене, що її подруга справді проїздила через Ліон, але їй невідомо, поїхала вона до П'ємонта чи в Савойю. Вона сказала, що, коли я захочу, вона напише їй, прохаючи дати про себе звістку, і що мені найкраще дочекатися її відповіді в Ліоні. Я погодився на цю пропозицію, але не зважився сказати мадемуазель дю Шатле, що мій спорожнілий гаманець не дозволить мені чекати надто довго. Мене утримав від такого зізнання не поганий прийом, навпаки, вона прийняла мене дуже ласкаво й поводитися як з рівнею, але це якраз і позбавило мене мужності відкрити їй своє справжнє становище і спуститися від ролі світської людини до ролі жалюгідного жебрака.

Мені здається, що я досить ясно бачу послідовність всього, що описую в цій книзі. Але пам'ятаю, що тоді ж таки я зробив ще одну подорож до Ліона, перебуваючи в такій самій скруті. Одна історія, яку не так-то просто розповісти, ніколи не дозволить мені забути це місто. Якось увечері я сидів у Белькурі, після досить бідної вечері, і розмірковував про те, як мені виплутатися зі скрути. До мене підсів якийсь чоловік у шапці. Чоловік цей скидався на робітника шовкоткацької фабрики, яких у Ліоні називають виготовлювачами тафти. Він заговорив зі мною, я відповів, зав'язалась розмова. Ми не проговорили й чверті години, коли він, так само спокійно і не змінюючи тону, запропонував мені розважитися разом з ним. Я чекав, що він пояснить мені, про яку розвагу йдеться, але він, не додавши ні слова, уважив за свій обов'язок просто подати мені наочний приклад. Ми сиділи зовсім близько один від одного, і ще не досить посушеніло, щоб я не бачив, до якої справи він готувався. Він нічого від мене не вимагав; принаймні ніщо не вказувало на його наміри щодо мене, та й місце було не зовсім доречне. Він саме хотів, щоб кожен з нас розважився сам по собі, і це здавалося йому такою простою справою, що він навіть не припускав, що я можу думати інакше. А я був такий наляканий його безсоромністю, що рвучко скочив на ноги і, не відповівши йому, кинувся що духу бігти, думаючи, що негідник поженеться за мною. Я був такий приголомшений, що, замість того щоб повернутися у своє житло на вулиці Сен-Домінік, помчав до набережної і зупинився аж на другому боці дерев'яного мосту, тремтячи так, наче щойно скоїв злочин. Я був схильний до того самого пороку: цей спогад надовго вилікував мене від нього.

Під час нинішньої подорожі зі мною трапилася майже подібна пригода, але наразився я на більшу небезпеку. Відчуваючи, що мої кошти закінчуються, я скупко витрачав їх рештки. Я рідше обідав у своєму готелі, а незабаром і взагалі припинив, виявивши, що за п'ять-шість су можу так само ситно наїстися в таверні, як наїдався в готелі за двадцять п'ять. Припинивши там харчуватися, я соромився залишатися там і на ніч, не тому, що багато заборгував, а тому, що соромився винаймати кімнату, не даючи хазяйці нічого на собі заробити. Пора року була тепла. Одного вечора стояла велика спека, і я вирішив заночувати в місті. Я вже влаштовувався

⁶¹ «Астрея» — знаменитий на той час пасторальний роман Оноре д'Юрфе, дія якого відбувається на берегах Ліньйона й рівнині Форез.

на лавці, коли абат, проходячи мимо і побачивши мої приготування до сну, підійшов до мене і запитав, чи не залишився я без даху над головою. Я признався у своєму важкому становищі, він виявив співчуття. Він сів поруч зі мною, і ми поговорили. Говорив він дуже приємно, і все сказане ним дозволило мені скласти про нього щонайкращу думку. Побачивши мою прихильність, він сказав, що живе не дуже просторо, що в нього лише одна кімната, але він не може залишити мене спати ось так, на площі, що вже пізно шукати мені притулку і що він пропонує мені на цю ніч половину свого ліжка. Я прийняв його пропозицію, вже сподіваючись завести в його особі корисного друга. Ми прийшли. Він запалив вогонь. Його кімнатка здалася мені маленькою, але чистою, він дуже чемно прийняв мене, дістав із стінної шафи скляний слоїк, у якому виявилися вишні в горілці, ми з'їли по дві вишні і лягли в ліжко.

Ця людина мала ті самі схильності, що й мій єврей з притулку, але виявляв він їх не з такою грубістю. Чи то він боявся дістати від мене одкоша і не хотів, аби нас почули, чи то був не цілком упевнений у своїх планах, але він не наважився звернутися до мене з відвертою пропозицією і намагався розворушити мене, не потривоживши. Більш освічений, ніж першого разу, я незабаром зрозумів його наміри і здригнувся. Я не знав, до чийх рук потрапив і в якому домі опинився, тож боявся здіймати галас, щоб не накласти за це життям. Я вдавав, ніби не розумію, чого він од мене хоче, але рішуче показав, що мені дуже набридають його пестоці, і я не бажаю терпіти їх далі. Я був такий переконливий, що йому довелося стримати себе. Тоді, з усією смиренністю і твердістю, на які я лише здатен, і прикидаючись далі, що ні в чому його не підозрюю, я вибачився перед ним за цю стурбованість, яку йому виявив через свою давню пригоду, яку й спробував переповісти йому у словах таких огидних і жаклихих, що, думаю, його й самого занудило від моєї розповіді, і він цілком відмовився від своїх брудних намірів. Решту ночі ми провели спокійно, він навіть сказав мені багато чудових речей. Безперечно, то була людина не без достоїнств, хоча й великий негідник.

Вранці пан абат, не бажаючи виказувати невдоволення, заговорив про сніданок і попросив одну з дочок хазяйки, дуже гарну дівчину, принести його нам. Вона відповіла, що їй ніколи. Він звернувся до її сестри, та не завдала собі труда відповісти. Ми чекали, сніданок не приходив. Нарешті ми заглянули в кімнату дівчат. Вони зустріли пана абата без особливих церемоній. Я міг похвалитися їх прийомом ще менше. Старша, проходячи мимо, відтоптала мені ногу своїм гострим каблуком, а друга несподівано відсунула позаду мене стілець, на який я збирався сісти. Їхня мати, виливаючи з вікна помії, хлопнула мені ними в лице. Хоч куди б я став, мене відразу зганяли з місця, вдаючи, ніби щось шукають, – у житті мене ще так не зустрічали! У їх зневажливих і насмішкуватих поглядах я бачив затаєний жах, причину якого мав дурість не розуміти. Сторопілий, приголомшений і вже готовий визнати їх усіх навіженими, я почав лякатися й сам, але абат не став прикидатися нетямущим і, розміркувавши, що на сніданок нам сподіватися не варто, вирішив піти в місто, а я поквапився піти за ним, дуже задоволений, що розлучаюся з цими трьома фуріями. Дорогою він запропонував мені зайти поснідати до кафе. Хоч я був голодний як вовк, я не прийняв його пропозиції, а він не надто наполягав. Пройшовши ще кілька кварталів, ми розлучилися, я – не тямлячи себе від щастя, а він – дуже задоволений тим, як я думаю, що відвів мене досить далеко від свого будинку, аби я міг легко знову його відшукати. Оскільки ні в Парижі, ні в якому іншому місті ніколи зі мною не траплялося нічого подібного до цих двох пригод, у мене лишилося дуже погане враження про мешканців Ліона, і я завжди вважав його найбільш розбещеним з європейських міст.

Спогад про те, як я бідував у Ліоні, не додає чарівності його образу у моїх спогадах. Якби я, як інші люди, міг позичати і боргувати у харчевнях, я легко виплутався б зі скрути, але я не вмів цього, і подібні речі були мені огидні. Аби зрозуміти, до якої міри доходило моє невміння брати в борг і відразу до боргів, досить сказати, що, проживши майже все життя у скрутних обставинах і часто не маючи навіть шматка хліба, я ні на мить не затримував платежів

кредиторам, коли ті вимагали у мене грошей, і завжди мав за краще страждати, ніж брати в позику.

Людина, змушена ночувати на вулиці, напевно бідує, а саме це не раз траплялося зі мною в Ліоні. Я вважав, що краще витратити останні гроші на хліб, а не на нічліг, оскільки смерть з голоду загрожувала мені більше, ніж від недосипання. Але найдивовижніше те, що і в такому тяжкому становищі я не відчував ані тривоги, ані смутку. Майбутнє аніскільки мене не турбувало, і я чекав на відповідь, яку мала отримати мадемуазель дю Шатле, ночував просто неба і спав прямо на землі чи на лавці так само спокійно, як на ложі, устеленому трояндами.

Пам'ятаю, одного разу я провів чарівну ніч за містом, на дорозі, що звивалася понад берегом Рони чи Сони, – не пригадую точно, якої з двох річок. Потойбіч до дороги терасами спускалися сади. Того дивовижного вечора стояла сильна спека, роса зволожувала пониклу траву, вітру не було, в повітрі відчувалася приємна прохолода, призахідне сонце підсвічувало червоною барвою хмари, віддзеркалення яких надавало воді рожевого відтінку, у садах перегукувалися солов'ї. Я йшов у якомусь екстазі, всім серцем і душею тішачись чарівністю ночі і лише зітхаючи про те, що тішуся всім цим наодинці. Поглинутий своїми солодкими мріями, я загулявся до пізньої ночі, не помічаючи втоми. Нарешті відчув, що втомився. Я з насолодою ліг на якусь кам'яну плиту в своєрідній ніші чи склепінчастому заглибленні стіни на одній з терас; верхівки дерев утворили покрив над моїм ложем, якраз наді мною співав соловей, і я заснув під його спів. Мій сон був солодкий, а пробудження ще солодше. Вже зовсім розвиднилося; розплющивши очі, я побачив воду, зелень і мальовничий пейзаж. Я встав, потягнувся, відчув голод і весело попрямував до міста, вирішивши ситно поснідати на свої останні дванадцять су. Я був у такому гарному настрої, що йшов і співав усю дорогу; пам'ятаю навіть, що співав кантату Батістена⁶² «Купання Томері», яку знав напам'ять.

Хай благословить Бог доброго Батістена з його кантатою, бо вона забезпечила мені кращий сніданок, ніж той, на який я розраховував, і ще кращий обід, на який я не розраховував зовсім! Я йшов і співав і раптом почув позаду себе чийсь кроки. Оглянувшись, я побачив ченця-антоніанця, який слухав мене з очевидним задоволенням. Він підійшов, привітав мене і спитав, чи знаю я ноти. Я відповів, що трохи знаю, усім своїм виглядом даючи зрозуміти, що знаю їх дуже добре. Він продовжував розпитувати мене, і я розповів йому частину своєї історії. Він запитав, чи не доводилося мені переписувати ноти. Я відповів: «Частенько». То була правда. Кращим способом навчитися музики було для мене переписування нот. «Чудово, – сказав він, – ходімо зі мною, я можу дати вам заняття на кілька днів, протягом яких ви не матимете потреби ні в чому, якщо тільки погодитеся не виходити з кімнати». Я охоче прийняв пропозицію і пішов за ним.

Антоніанця звали Ролішон, він любив музику, добре знав її і співав маленькі концерти, які влаштовував зі своїми друзями. То було цілком невинне і чесне захоплення, але, очевидно, пристрасть його до музики доходила до божевілья, яке він мусив до певної міри приховувати. Він провів мене в маленьку кімнатку, де я побачив багато переписаних нот. Він дав мені для переписування інші ноти, зокрема й тієї кантати, яку я співав і яку він сам через кілька днів мав співати. Я провів там три-чотири дні, присвячуючи переписуванню весь час, коли не їв, бо ніколи в житті я не відчував себе таким голодним і ніде мене так смачно не годували, як у Ролішона. Він сам приносив мені з кухні їжу. Ніколи ще не їв я з таким задоволенням, і треба признатися, що дармові харчі були дуже до речі, оскільки я на той час висох, як скіпка. Я працював майже так само охоче, як їв, але моє серце, правду кажучи, не позбавило мене від багатьох помилок.

⁶² *Батістен* (справжнє ім'я Жан Батіст Штук; 1680–1755) – придворний композитор і скрипаль-віртуоз, автор кількох збірників кантат, а також опер і концертів.

Через кілька днів Ролішон, зустрівши мене на вулиці, сказав мені, що переписані мною ноти зовсім непридатні для виконання, так багато в них пропусків, повторів і плутанини. Треба визнати, що до цієї справи я був дуже мало здібний не тому, що я писав негарно чи переписував неточно, а тому, що нудьга від тривалої праці робить мене таким неуважним, що я більше стираю і виправляю, ніж пишу, і якщо не звіряю переписане якнайуважніше, то воно для виконання не годиться. Тож, бажаючи зробити все добре, я все зіпсував і, намагаючись виконати роботу швидко, робив її абияк. Незважаючи на це, Ролішон так само добре ставився до мене і на прощання ще дав мені грошей, які я зовсім не заслужив. Ці гроші допомогли мені остаточно стати на ноги, а через кілька днів я отримав звістку від матусі із Шамбері, а разом з нею і деяку суму на подорож до неї. Я радо здійснив її бажання. Відтоді мої кошти нерідко були обмежені, але мені ніколи не доводилось голодувати. Про той час я згадую з вдячністю Провидінню. Тоді я пережив злидні і голод востаннє.

Я залишався в Ліоні ще майже тиждень, чекаючи, поки мадемуазель дю Шатле виконає матусине доручення. Тепер я частіше заходив до неї, маючи втіху розмовляти з нею про її подругу, до того ж мені вже не доводилося приховувати від неї свого становища. Мадемуазель дю Шатле не можна було назвати ні молодою, ані вродливою, але вона не була позбавлена грації; вона була доброзичлива і проста, а розум її надавав цій простоті особливої краси. У неї була схильність до спостережливості звичаїв, що допомагає вивчати людей. І саме від неї цього навчився і я. Вона любила романи Лесажа, особливо їй подобався «Жиль-Блаз», вона часто говорила мені про нього і дала мені почитати цю книжку. Я прочитав її із задоволенням, але тоді я ще не дозрів для такого читання; мені потрібні були романи з палкими почуттями. Отож, весь свій час я проводив у відокремленій приймальні мадемуазель дю Шатле, поєднуючи приємне з корисним. Поза сумнівом, що цікаві й розумні розмови з гідною жінкою сприяють розвитку молодій людині більше, ніж книжкова філософія. У Шазоті я познайомився ще й з іншими пансіонерками та їхніми подругами, у тому числі і з однією юною особою років чотирнадцяти на ім'я мадемуазель Серр, на котру я не звернув тоді особливої уваги, але через вісім чи дев'ять років палко в неї закохався, і не без підстав, бо вона була чарівна дівчина.

Чекаючи незабаром побачити милу матусю, я дав перепочинок своїм химерам. Реальне щастя, що очікувало на мене в недалекому майбутньому, позбавляло мене потреби шукати його у мріях. Я не тільки знову зустрівся з нею, а й дістав поряд з нею і завдяки її зусиллям добре становище. Вона написала, що знайшла для мене відповідне заняття, яке дозволить мені залишатися з нею. Я намагався вгадати, яке це могло бути заняття, але здогадатися виявилось неможливо. Матуся прислала мені досить грошей, щоб я міг подорожувати, не відмовляючи собі ні в чому. Мадемуазель дю Шатле умовляла мене взяти коня, та я не погодився, і правильно учинив: я позбавив би себе втіхи востаннє в житті помандрувати пішки. Свої прогулянки на околицях Мотье я не можу назвати подорожами.

Дивна річ, але мої мрії стають найприємнішими тільки тоді, коли мені живеться найгірше, і, навпаки, вони найсумніші, коли життя мені усміхається. Моя вперта голова не хоче підкорятися обставинам, не хоче лише прикрашати їх, вона хоче творити. Реальні речі уявляються мені такими, які вони є, і тому моя уява може надати краси тільки вигадці. Якщо я хочу намалювати образ весни, треба, щоб стояла зима, якщо я хочу описати красиву місцевість, я повинен сидіти в чотирьох стінах, і я сто разів говорив, що, якби мене кинули до Бастилії, я створив би там образ свободи. Йдучи з Ліона, я бачив перед собою лише приємне майбутнє, радів і мав на те всі підстави. Йдучи з Парижа, я не бачив попереду нічого доброго, і радіти мені особливо не було чому. Але тепер мене не відвідували такі чарівні мріяння, як на шляху з Парижа. У моїй душі панував спокій, от і все. Я з розчуленням чекав зустрічі зі своєю прекрасною подругою. Я наперед тішився, але без сп'яніння, тим, як житиму поряд з нею; але я завжди цього чекав, зі мною неначе не трапилося нічого нового. Я все більше хвилювався через те, що мені доведеться робити, ніби це було так важливо. Я насолоджувався спокійними

і ясними думками, але не переживав небесних захоплень. Усе навколо чарувало мій погляд, я милувався краєвидами, звертав увагу на дерева, будинки, струмки, запитував шлях на перехрестях, боявся заблукати, але не збивався з дороги. Одне слово, я не заносився у хмари, я був там, де був, поки ходив, і ніде більше.

Мої розповіді про подорожі схожі на самі подорожі: я ніяк не можу дійти до кінця. Я наближався до матусі, і моє серце радісно билось, але я не прискорював крок. Мені подобалося ходити не поспішаючи і зупинятися, де здається. Бурлацьке життя чудово підходило мені. Йти пішки, коли гожа днина, гарною місцевістю, не поспішати і в кінці подорожі побачити щось дуже приємне – ось яке життя мені найбільше до смаку. Читач уже знає, яку місцевість я вважаю гарною. Рівнини, хоч які б гарні вони були, ніколи не здаються мені прекрасними. Мені потрібні гірські потоки, скелі, ялини, темні хаші, гори, круті дороги, якими треба видиратися нагору і спускатися, з прірвами обабіч, що так лякали мене. Дорогою до Шамбері я цілком намилювався усім цим.

Неподалік від однієї гори із зрізаною вершиною, яку називають Па де л'Ешель, якраз під широкою дорогою, висіченою в скелі, у місцині під назвою Шай, біжить і клекоче в глибокій ущелині маленька річка, яка, здається, витратила тисячоліття для того, щоб пробити собі шлях. Щоб уникнути нещасних випадків, дорогу обгородили парапетом, завдяки чому я міг вдивлятися в безодню і відчувати запаморочення скільки мені завгодно, – у моїй пристрасі до круч найзабавніше те, що у мене від них паморочиться голова, і мені дуже подобається це запаморочення, аби я сам був у безпеці. Міцно спираючись на парпет, я нахилився вперед і стояв так годинами, поглядаючи час від часу на піну і блакитну воду, ревіння якої я чув крізь крики ворон і яструбів, що перелітали зі скелі на скелю, з однієї гущавини дерев в іншу, за сотню туазів⁶³ наді мною. Там, де схил був рівний, а зарості кущів негустими, щоб крізь них могли пролітати камені, я назбирував найбільші, які ледве міг підняти, і складав їх на парпеті; потім, кидаючи їх один за одним униз, я тішився, дивлячись, як вони котяться, підскакують і розбиваються на тисячі уламків, перш ніж долетять до дна ущелини.

Ближче до Шамбері я спостерігав подібне ж видовище, але в зворотному напрямку. Дорога там проходить біля підніжжя такого гарного водоспаду, яких я більше ніколи не бачив. Гора така крута, що вода відривається від неї і вигнутим струменем падає досить далеко, так що між водоспадом і скелею можна пройти, іноді навіть не замочивши одягу. Але якщо забути про обережність, вимокнути дуже легко, що й трапилося зі мною. Річ у тім, що, спадаючи з величезної висоти, вода розбивається і перетворюється на пил, і якщо підійти дуже близько до цієї водяної хмари, то спочатку не помітиш, що потрапив під бризки, але скоро промокнеш до нитки.

⁶³ Туаз – старовинна французька міра довжини, у перекладі з фр. – «сажень», використовувалася до введення метричної системи.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.